

Apám emlékének,
aki másfél hónap híján nem érte meg,
amikor szülővárosa mint a
„romániai forradalom bölcsője”
vonult be a történelembe.

I. Bárd-beszédek

„Ez a nemzedék nem akarta becsapni magát”

ÁGOSTON VILMOS

1979-ben megjelent egy kötet; az volt a címe, hogy Kimaradt Szó. Ennek te voltál a szerkesztője. Olyan, akkor kötet nélküli fiatal költők mutatkoztak be ebben, akik azóta az úgynevezett harmadik Forrás-generációt alkotják: Adonyi Nagy Mária, Bréda Ferenc, Palotás Dezső, Sütő István, Cselényi Béla, Kőrössi P. József... Ennek a kötetnek az előszavában te azt írtad, hogy egy antológia mindig olyan, mint egy családi fénykép: mire az ember nézi, már el is múlt az egész. Most hogy látod az abban a kötetben szereplőknek a családi fényképét, mi lett abból a családból, ezekből az emberekből?

Elsősorban is megjelent akkor egy nemzedék, és úgy néz ki pillanatnyilag, kartotékolható adatok szerint, hogy ez a nemzedék — maguk a költők, írók, alkotók — jelen van most is. Az már más kérdés, hogy Erdélyben vannak-e jelen, vagy az összmagyar irodalomban. Ebből kell kiindulni. Szerintem mindig az összmagyar irodalmat kell nézni, és nem a területi kategorizálást. Tehát önmagában az, hogy valami egy adott területen megszületik, és ott éli szerves, önálló életét, még nem zárja ki azt, hogy — konkrétan itt most a magyar irodalomról beszélve — ezek az alkotók részei az egységes magyar irodalomnak; ha ma már nem is mind azon a területen. Na most már amikor én azt a kötetet szerkesztettem, akkor már nagyon világos volt a Ceaușescu-rendszerek a mechanizmusa, működése a számomra. Én azok közé tartoztam, akiket — tudod — akkor vittek el, amikor Ceaușescu éppen nyitásról beszélt; tehát semmilyen illúzióm nem volt a Ceaușescu-propagandával kapcsolatban. Ez egyrészt jó volt, mert megóvott a sorozatos álproblémáktól, másrészt kívül rekesztett a hétköznapi életen; évekig tanárként éltem, nem kaphattam szerkesztőségi állást; amikor végre szerkesztőségi állást kaphattam a rádiónál Marosvásárhelyen, azok már a rádiónak a végnapjai voltak, Közben viszont sokat jártam Nagyváradra, mert úgy tűnt, hogy Nagyvárad az a hely, ahol valami még megmozdul; valamilyen pezsgés még volt az ottani életben. Bretter is ott tartott előadásokat. Kolozsvárról egyre jobban kiszorult a szellemi élet, az alkotók perifériára szorultak, de Nagyváradon még megengedték, hogy találkozzanak; előadásokat is tarthattak. Ott fedeztem fel, hogy van egy újabb nemzedék, amely már olyan verseket, olyan írásokat ír, hogy azok nyugodtan közölhetők lennének, de egyszerűen nincs lehetőségük a megnyilvánulásra. Sajátos átmeneti helyet képvisel ebben a körben Szócs Géza és Egyed Péter esete: róluk én már tudtam korábban is, őket nagyon tehetségesnek tartottam. Szócs Gézának az első kötetéről írtam is; akkor, amikor mindenki fanyalgott, és húzta az orrát,

hogy ilyen stílusban nem illik írni magyar költőnek, akkor én hosszú tanulmányokban méltattam Szöcs Géának a tehetségét. Egyed Pétert is nagyon tiszteltem... Ők már nem tartoztak ehhez a nemzedékhez közvetlenül — ha nemzedéki kategóriákban beszélünk —; kötetük jelent meg. Néhány átmeneti eset még van, ilyen az Adonyi Mária és a Kőrössi P. József esete, akiknek kötetük volt leadva a Kritérionnál, de teljesen reménytelen volt, hogy megjelenik-e vagy sem. Kőrössi mutatta is nekem a kötetét, hogy ni, ez van ott a Kritérionnál, de nem jelenik meg. Akkor én elmentem, és megkérdeztem Csiki Lászlót — ő volt akkor a Kritérion bukaresti szerkesztője —, hogy mi az elképzelés; hát itt mégis csak megjelent egy új nemzedék, egy új szemlélet, új tehetségek... Aztán, hogy kiből mi lesz, az majd kiderül; az előző antológiákban is sokan szerepeltek, akik azután eltűntek. De legalább lehetőséget kellene adni, hogy megjelenjenek. Akkor azt mondta Csiki László, hogy azt a papírmennyiséget, ami antológiákra van szánva, kimondottan csak a Ceausescut dicsérő antológiákra adták, ezért nem valószínű, hogy egy ilyen antológiát ki lehetne adni, hanem álljon össze két-három szerző, akik egymással egyetértenek, s akkor azok közös Forrás-kötetet adhatnak ki. Én megkérdeztem őket, hogy erre hajlandók-e, de azt mondták, hogy ők nem nagyon társulnának, mert mindenki önálló alkotó. Egy antológiában még elmenne, hogy különböző alkotók vannak, de ha már ketten-hárman összeállnak, akkor az feltételez valamilyen közös elvi szemléletet. Elmentem Domokos Géához, és megmutattam neki az összegyűlt anyagot, amit percek alatt — vagy hát hónapok alatt — küldtek hozzám a költők; megmutattam Domokos Géának, hogy nézd meg, itt van egy új nemzedék, hát nem lehet ezt csinálni, hogy csak protokoll-antológiákat adjunk ki, próbáljuk meg. Azt mondta: jó, próbáljam meg; szedjem össze és szerkeszsem meg. És akkor szólt Csiki Lászlónak, hogy ő fogja kiadni. Máig őrzöm Csiki Lászlónak a levelét — egyszer, ha érdekel, majd megmutatom —, amelyben közli velem, hogy egy kiadói értekezleten azt hallotta, hogy ő gátolja ennek a kiadását; hát ő nem gátolja, ő is ki szeretné adni. Mondtam: jó, akkor mind egyet gondolunk, s az antológiának az anyagát leadtam. Mégis évekig állt... Most már nem látom tisztán, hogy ki volt ebben a ludas.

Közben az történt, hogy az antológiában szereplő szerzőket lassan-lassan önálló Forrás-kötetként kezdték kiadni, őrzöm Adonyi Nagy Marinak is a levelét, amelyikben ő, úgymond — pedig ő is küldött nekem azelőtt verseket — szememre veti, hogy egyáltalán miért szerepeltetem őt ebben az antológiában, mikor közben ő megegyezett a Kritérionnál, és jelenik meg a kötete. Rendre az antológia szerzőit adták ki, hogy az antológia teljesen feleslegessé váljon. Én örvendtem neki, mert nekem a célom az volt, hogy ezek megjelenjenek; nekem mindegy volt, hogy antológiában, vagy önálló kötetként. Nevettem magamban, amikor láttam, mert akkor ez azt jelenti, hogy csak nem fogtam nagyon mellé; hogyha ezek megjelennek önálló kötetekben is, akkor végül is nyertünk. Aztán közben megjelent az antológia is, és azért írtam akkor, hogy ez már olyan, mint egy nagypapákról

készült fénykép, mert időközben elmúlt az a nagy lendület, és az újdonság szele is valahogy megkopott. De az antológia megjelenése még így is elég nagy vitát kavart az ottani irodalomban. Többnyire támadták. Olyanok, mint Cseke Gábor, akinek a tevékenysége nagyon érdekes, mert vannak emberek, akik mindig fennmaradnak; megvannak az Előrében az 1989. december 22-e előtt írt cikkei, ahol Ceaușescut dicsőíti, a december végi új lapban, a Romániai Magyar Szóban, ami ugyanennek a folytatása, abban pedig szidja Ceaușescut... Na, hát ezek az emberek támadták. Ugyanakkor támadta — mondjuk — Lászlóffy Aladár is. Lászlóffy Aladár különleges eset volt: ő mindig megértően fordult a fiatalok felé, de valahogy nem érzett rá, hogy itt most egy új nemzedék készül; hogy ez egy új, nem is csak stilisztikai, de gondolatbeli különbözőség.

Éppen erre kérdeztem volna rá az imént közben, hogy mitől érezted te, hogy ez más; hogy ezeket a fiatalokat érdemes egy kötetben kiadni? Mitől voltak ők mások, mint mondjuk az előttük levők?

Az előttük lévőknek — persze nem lehet általánosítani; mindenki szuverén egyéniség — irodalmi gyakorlata és politikai taktikája az volt, hogy a hatalomnak meg kell adni a lojális tiszteletet, a hatalmat el kell ismerni mint legitim hatalmat, és amikor az a hatalom ellenük tett valamit, akkor számon kérni, hogy hát mi megadtuk neked a jót, megadtuk neked a tiszteletet, és te mégis rosszul viselkedsz velünk... Ez az újabb nemzedék nem ebből indult ki, hanem eleve nem ismerte el annak a hatalomnak a legitimitását. Ez egy cezúra: ezek az emberek nem írtak verset a népköztársasághoz, nem írtak verset a felszabadulás ünnepére. Amikor kényszerítették őket arra, hogy verseket írjanak a hazáról, a földről — amit fel lehetett volna aztán úgy használni, hogy tulajdonképpen azért szeretik a szülőföldjüket, mert Ceaușescunak köszönhetik —, ezek az emberek nem írtak. Nem is függtek a hatalomtól semmilyen vonatkozásban, hiszen Kőrössi P. József postás volt — hogy mondjunk egy kirívóbb esetet — Palotás Dezső elvégezte a képzőművészetit, de állás nélkül volt... tehát ezek perifériára szorult emberek voltak, akik tudták, hogy ettől a hatalomtól nem remélhetnek semmit, és nem is kértek semmit. A másikatok eléggé megzavarta az a lehetőség, hogy írószövetségi titkárok voltak, párttitkárok voltak; azt mondták nekik, hogy ha ezekben a kis játszmákba belementek, akkor ti mégiscsak megmentitek a nemzetiséget... Tulajdonképpen ez egy nagyon nehéz kérdés, hogy mivel lehetett megmenteni ezt a nemzetiséget. Látszott, hogy mit művelt Ceaușescu; hogy teljesen fel tudta volna számolni ezt az egész nemzetiséget... És a következményei is... Ezért vannak a marosvásárhelyi rémes események, mert ő ezt ügyesen előkészítette. Még évtizedekig fogják ezt szenvedni az ottani emberek. Na most már jött egy olyan nemzedék, amelyik ebbe a csócsálásba — így mondják tájszóval, amikor himbálnak valamit a víz felett, és aztán bekapja a hal, vagy nem kapja be — ebbe nem ment bele.

Ezeknek az embereknek már a megszólalása is más volt; a hangjuk, a stílusuk, a hangvételiük, a szemléletmódjuk, a gondolkodásmódjuk is más volt, mint az elődöké. Az a fajta szemléletmód, amit te itt mondtál, ami végül is egy politikai — mondjuk úgy — szembenállás volt, ez valami módon lecsapódott a versekben; érződött ez a versekben, a művekben?

A versekben annyiban érződött, hogy korábban volt egy konformizáló törekvés — ezt az ötvenes éveknek az irodalma teremtette meg —, egy bizonyos szabványköltészet, ami arra vezethető vissza, hogy az ötvenes években az irányított költészet, az irányított irodalom idején bizonyos múlt századi képeket, eszményeket volt kötelező követni, hiszen a múlt századi eszmények már olyan távoliak voltak, hogy azok egyáltalán nem zavarhatták a jelent. A hatalom nagyon jól tudta — ezt különböző országokban meg lehet figyelni, mindenhol azonos módon oldották meg —, hogy egyszerű rímképletű, egyszerű stilisztikai elemeket használó, közérthető „hosszanna-verseket” kell írni, legfeljebb egy-két metaforában meg lehet csillantani a sajátos, egyéni hangot, hogy megkülönböztessem az egyik költőt a másiktól; de a forma az meglehetősen kötött volt. Ez ellen a kötöttség ellen az erdélyi irodalomba eléggé megkésve jutott el a formabontás korszaka. Tulajdonképpen a formabontás itt nem azonos — kelet-európai terminusként — a nyugati formabontó törekvésekkel, mert itt ez mindig egy szabadságra vágyó törekvés volt; korlátok lezárását jelentette, míg Nyugaton inkább egy ezoterikusabb jelenség volt. Itt viszont szerves, közösségi tevékenység is volt a formabontás. Ez már elkezdődött a Szilágyi Domokosék nemzedékével, bár érdekes megfigyelni — ha valaki nagyon kritikusan olvassa Szilágyi Domokost, akkor rájön —, hogy bizony Szilágyi Domokos is írt verset a kollektivizáláshoz; ez számomra nagy talány volt sokáig, még most, a legutóbbi levelezés-kötetének szerkesztésekor is ezt fogalmaztam meg hátul egy kérdőjeles mondatban, hogy hogy lehetett ez... De Szilágyi Domokos utóbbi versírói korszakában aztán ráébredt, hogy legjobban megközelíteni azt az abszurd helyzetet, azt a káoszt, azt a rendezett emberellenességet, ami ott volt, ennek az egyetlen lehetősége, hogyha ő kilép ebből a szigorúan megszabott metrikus világból és megpróbál szabadon közeledni az anyaghoz, a költészet anyagához. Ezt vitték tovább Szőcs Gézáék. Szőcs Géza különösen érzékeny volt a különböző metrikus és szabad versformák ötvözésére és hangulatasszociációira, és mondhatnánk azt, hogy ennek az újabb, őt követő nemzedéknek egy része már csak így tudott írni; ők már nem is tudták elképzelni, hogy van egy másik, egy metrikus forma. Gondolok itt például Kőrössi P. Józsefre, aki csak így tud írni.

Na most már az antológia ebből a szempontból nem egységes; különböző szemléletű alkotókról van szó; vannak olyanok is, akik megpróbáltak metrikusan írni; ugyan ellenzéki szempontból közelítettek, de nem vettek tudomást arról, hogy ez a kötött forma egy bizonyos hatalmi helyzethez hogyan viszonyul. Nagyon érdekes ebből a szempontból például Lászlóffy Aladár

példája: ő szabad versben írt ódát a kommunizmushoz; tehát ő már a formát másként kezelte, de mégis tartalmilag megőrizte a régi kötöttséget, mert azt gondolta, hogy ez politikus; sőt, el is tudom hinni, hogy hitt benne, a mai napig el tudom képzelni. Lehet, hogy ő ma már azt mondja, hogy nem, de én el tudom képzelni, hogy van, aki meggyőződéssel hisz egy eszmében, hogy az majd jobbá teszi a világot, és akkor majd szabadabbak lesznek a nemzetiségek...

Arra gondolok közben, hogy tehát itt végül is kétféle — hogy mondjam — idegenkedés van: van egyszer egy tartalmi és van egy formai idegenkedés; a kettő nyilván részben össze is függ. Ez a társaság, amelyről most beszélünk, már sokkal inkább nyitott volt egy újvidéki Új Symposion felé, egy párizsi Magyar Műhely felé, egy budapesti régi Mozgó Világ felé, ahonnan másfajta európai hatásokat, formabontóbb vagy avantgarde hagyományokra épülő hatásokat kaptak, tehát nyilván ez is tükröződött azért a műveikben, a költészetükben: gondoljunk Cselényi képverseire. Te hogy látod, mennyiben voltak — mondjuk így — jobban Európára figyelők ezek a fiatalok, mint az elődeik?

A kérdés önmagában rejt egy paradoxont, egy ellentmondást, mert feltételezi, hogy létezik egy nem Európa és egy Európa. De nagyon helyes a kérdés felvetése, mert ez már önmagában is azt jelzi, hogy nekik bizony Európára oda kell figyelni, mert mi nem vagyunk Európa. A hetvenes évek Ceaușescu-világában nemcsak hogy nem voltunk Európa már, hanem a hetvenes években Erdélyben — a hetvenes évek végén különösen, amikor ezek a fiatalok elkezdtek alkotni — már az is nyilvánvaló volt, hogy ők a párizsi Magyar Műhelyt, az Új Symposiont, vagy akármilyen külföldi folyóiratot csak csempészárúként olvashattak; számukra Magyarország is „Nyugatot” jelentett. Természetes volt számukra, hogy a szabadságot, a fennmaradásukat csak azzal tudják megközelíteni, hogy ha ezekhez az újságokhoz hozzájutnak, bár kapcsolatot felvenni nagyon nehéz volt velük. Én is küldtem köteteket Nagy Páléknak, de nem kapták meg. És hát nagyon kevés, nagyon ritka ember volt az, aki útlevelet kapott; éppen Lászlóffy Aladár példáját említhetném, aki kint volt Párizsban... A hermetikus elzártság, a magába fordulásra kényszerítettség felfokozta az igényt bármilyen nyitás lehetősége felé. Éppen ezzel magyarázható, hogy olyan nagy kultusza volt a régi Mozgó Világnak Erdélyben; ha valakinek megjött egy folyóirat, akkor nem úgy csináltak vele, mint itt Magyarországon, hogy ez az én információm, és eldugom, hanem kézzől kézre adták. Ha bekerült egy-egy Mozgó Világ vagy egy párizsi Magyar Műhely szám, ez mind erősítette a szabadságtudatukat. A párizsi Magyar Műhelyt nem azért tiltották Romániában, mert avantgard volt, hanem azért nem engedték be, mert magyar. Ez a sajátos helyzet — tehát egyrészt elnyomva, mint egy totalitárius rendszer által kiszolgáltatott egyén, másrészt mint nemzetiségileg

elnyomott — erősítette az ottani alkotókban a vágyat arra, hogy nyissanak: bármilyen módon nyitni, odafigyelni, hogy mi történik a világban. Állandóan megtárgyalták, hogy mi történik Pesten, mi történik Belgrádban. Még most is van egy ilyen odafigyelés, habár most már más helyzet van...

Van egy kérdés, amelyet, azt hiszem, nem kerülhetünk meg, és ez azoknak a fórumoknak a kérdése, amelyeket ezek a fiatalok jószerevével maguknak hoztak létre, illetve ők maguk alakították a már korábban meglévő fórumokat — gondolok itt az Echinoxra — a saját képükre; ezek voltak — hogy mondjam csak — az iskoláik, a lehetőségeik a publikációra. Két ilyen fórum van, az egyik az Echinox, a másik a Fellegvár. És azért mondom, hogy ezt nem kerülhetjük meg, mert az Echinoxban te soha egyetlen sort sem közöltél; illetve egyszer románra fordítva megjelent egy írásod, de a magyar oldalaktól mindig is távol tartottad magad, holott ott éppen ezek az emberek voltak szerkesztők — Szócs Géza, Egyed Péter, Bréda Ferenc —, akikről itt beszélünk, és akikkel végül is — úgy érzem — te valamifajta szellemi közösséget vállaltál; odafigyeltél rájuk, volt velük valamilyen kapcsolatod. Szeretném, ha elmondanád, hogy miért voltál az Echinoxtól végig távol.

Ez a történet korábban kezdődik, a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején, amikor Kolozsváron meghirdették azt, hogy a Ceaușescu-nyitás szellemében diáklapokat lehet indítani. Akkor Molnár Gusztávéknak megcsillant az eszük, és rögtön kerítettek egy engedélyt — a megijedt KISZ-titkár és a vezetőség gyorsan aláírta —, hogy indíthatunk magyar lapot. Meg is szerveztük; úgy képzeltük el, hogy egyetemi tanárokkal közösen... mert ilyen lehetősége még egyszer — sejtettük — nem lesz a nemzetiségnek, s akkor nem szabad külön diáklapot szerkeszteni, hanem mi, nemzetiség fogjunk össze, és csináljunk közösen a tanárokkal; Antal Árpáddal — katedrafőnök volt a magyar irodalom tanszéken —, Láng Gusztávval, aki előadó tanár volt... és megkerestünk más egyetemi tanárokat is. Azt szerettük volna, hogy minden diák megkeresi a saját professzorát, akit nagyra tart, és azokkal közösen egy nagy nemzetiségi lapot hozunk létre. Sajnos, ez nem sikerült; nagyon kegyetlenül közbelépett a hatalom, konkrétan Ștefan Pascu, a történész; ő volt az egyetem rektora. Mikor megtudta, hogy nekünk erre már engedélyt adtak, akkor mindenféle jogi akadályt talált ki, megalakította gyorsan a román szerkesztőséget, és — szinte diktátum jellegűen — minket beolvasztott a román lapba. Ez ellen tiltakoztunk, megpróbáltunk valamit tenni; többek között megalakítottuk a Korunk-kört Kolozsvárt, ami azelőtt is létezett már, mielőtt mi odakerültünk volna — Balogh Edgár vezette, a Korunk szerkesztőségében tartották —, de az nem volt olyan jellegű, mint amikor a mi társaságunk odakerült; Tamás Gáspár Miklós, Molnár Gusztáv, Csortán Ferenc meg jómagam. Tudniillik ott is az volt az

elképzelésünk, hogy a tanárokat kell elhívni, az egyetemi oktatókat; ne a diákok mondjanak ötleteket, olvassanak fel versikéket, hanem legyen ez egy művelődési köre a kolozsvári diákságnak és az egyetemi oktatórétegnek. Ezt aztán nagyon hamar felfedezte a belügy, megszüntette, és ugyanakkor megszüntette a mi lehetőségünket is, hogy megalapítsuk ezt a lapot. Engem elvittek; mindenki áradozott, hogy itt milyen nyitás van, és közben engem letartóztattak. Jó, hogy aztán a vizsgálat szabadlábban történt; ahogy ők nevezték „kivizsgálás szabadlábban”. Már akkor megtanulhattam a szabadság fogalmát, mert minden éjjel kiengedtek egy órára... Világosan elhatárolódott tehát, hogy vannak helyzetek, amikor nem nyílik mód, nem érdemes kompromisszumra lépni, mert akkor abból nem lesz egészséges szellemi élet. Ekkor csalódtunk többek között Balogh Edgárban, mert Balogh Edgárt behívták a mi ügyünkkel kapcsolatban a belügyre, és ott ő egyáltalán nem nyilatkozott pozitívan a mi kezdeményezésünkről. Sőt, első találkozásunk alkalmával elővette a már megindított három nyelvű lapot, az Echinot — a címében sem kérdeztek meg minket — és azt mondta: itt van egy kicsi hely, írjatok, használjátok ki, legyen a tietek. Mi akkor nagyon kiábrándultunk, hogy a mi vezetőink, akikkel szellemi közösséget vállaltunk, azok ennyire megalkuvók; hogy látták, végigküzdötték az egészet, és utána rögtön lemondanak róla. Akkor azt mondtuk, hogy hát ezt nem! Én különben nem vitatkozhattam senkivel, mert engem elvittek, de én utána sem akartam ebben részt venni, hiszen láttam, hogy milyen diktatórikus eszközökkel indították az Echinot; többek között Eugen Uricaru, a lap akkor kinevezett főszerkesztője, aki aztán angliai ösztöndíjjal, a román állam képviselőjeként, a szélsőjobboldali eszmék híveként írt magyarellenes könyveket. Ez az Eugen Uricaru akkor ránk csukta az ajtót, és azt mondta, hogy vagy aláírjátok, hogy mind tagjai lesztek az Echinotnak, vagy addig nem mentek ki innen. Ott ültünk egy fél órát, megunták és kiment ő. Ezután én nem írtam az Echinotba.

Annak ellenére, hogy amikor Szócs Gézáék odakerültek, az már egy nagyon magas színvonalú lap volt? Mert hiszen — most függetlenül a román és a német oldalaktól — a magyar oldalak olyan fórumai voltak ezeknek a fiatal alkotóknak, amire — azt hiszem — nem kell szégyennel tekinteni.

Itt az történt, hogy eltelt közben néhány év. Eleinte akiket odatettek szerkesztőnek, azokat hivatalból nevezték ki, mert látták, hogy mi nem álltunk oda melléje. Az első számokat, ha megnézed, röhejes kis cikkek kerültek bele, szemináriumi dolgozatok... Na de eltelt közben néhány év, végeztek a középiskolában Szócs Gézáék, Egyedék, ők is feljutottak az egyetemre, és látták, hogy van egy kis hely, azt ki kell tölteni. És ügyesen, színvonalasan megpróbálták azt a helyet betölteni. De ők már egy eleve bukott laphoz kerültek; a mi bukott eszményeinkhez képest ők megpróbálták felvirágoztatni ezt a bukást.

És a Fellegvár, ami Szőcs Gézával indult, tehát olyan lehetett, ami már az ő saját — hogy mondjam csak — „színvonaláról” indulhatott?

A Fellegvár? Azt nagyon jól tudtuk — és ezt ő is tudta, Szőcs Géza —, hogy a Fellegvár léte az bizonyos személyi garanciáktól függött, és csak rövid ideig tarthatott. Nem tudom, egy év, vagy két év volt körülbelül...

Összesen kilencvenkilenc száma jelent meg nagyjából három év alatt...

Lehet, én ennek nem néztem utána... Én nagyon szerettem azt a szellemi pezsgést, amit a Fellegvár jelentett, mert amikor mindenhol az a szürke, tipográfiaiilag olvashatatlan „szabvány-lap” jelent meg Romániában, és akkor na végre, amikor Keszthelyi került oda főszerkesztőnek... vagy már előtte, amikor találkozott Keszthelyi és Szőcs Géza, aki hazatért a Herder-díjas tanulmányútjáról...

Nem, annak még előtte indult, de már Keszthelyi volt a főszerkesztő. Egy évig Molnos csinálta közben, amikor Géza kint volt tanulmányúton. Utána visszavette, de akkor már csak egy pár szám jelent meg...

Lehet... már kopik a „memory”... Tehát az történt, hogy tárgyaltam, beszélgettem Szőcs Gézával, amikor ezt indította, és mondtam neki, hogy nagyon jó, nagyon fontos, de azt tudhatod, hogy ezt előbb-utóbb megszüntetik. Tehát nem lehetett nagy optimizmussal nekifogni, mint inkább kellő distanciával, de azt meg kellett tenni, mert azon a szürke égbolton végre megjelent egy mozgó pont, ami felé oda lehetett nézni, és lehetett közölni ott. Jellemző volt, hogy ők nem cenzúráztak senkit; nem akarták átírni, „stilizálni” az írásokat, hanem úgy közölték, ahogy leadták; ha rosszul, akkor vállalja a felelősséget a szerző, aki hülyeséget írt. Ez látszik is a lapban, hogy vannak ilyen és olyan cikkek, de az összképe, az összbenyomása számomra pozitív. De az törvényszerűen előre látszott, hogy a hatalom úgyis meg fogja ezt szüntetni. De hogyha adott egy lehetőség — ez megint olyan, mint az Echinox — hát akkor azt valahogy meg kell próbálni úgy kitölteni, ahogy lehet.

Mind a két fórumra jellemző egyébként, hogy nagyon erős volt bennük a filozófiai vonal, az esszék, a tanulmányok. Ez azért is érdekes a te személyeddal kapcsolatban, hiszen te a legendás „Bretter-iskolának” voltál egyik jelentős tagja; Molnár Gusztávval, Tamás Gáspár Miklóssal, Szilágyi N. Sándorral — közös kötetek is jelentek meg — ti voltatok a „szövegelő” nemzedéke. Nagyon sok kapcsolódási pont van köztetek és ezek között a fiatal költők között; nemcsak barátságok. Egyed Péter szintén ebbe a körbe tartozott, hiszen ő filozófus is, nemcsak költő és prózaíró; írt a ti kötetetek-

ről, a Bretter-kötetet ő rendezte sajtó alá. Te kritikákat írtál ezekről a költőkről. Tehát itt van egy erős szellemi kapcsolódás. Te hogy érzed, ez az egész Bretter-örökség — ami nagyon erős meghatározója az erdélyi szellemi életnek, és aminek ti, mint az „iskola”, valami módon továbbvivői voltatok — mennyiben befolyásolta ezeknek a fiataloknak a költészetét; a brettei gondolkodás vajon megjelenik-e ezekben a versekben, a művekben?

Maga a helyzet, az ottani helyzet kényszerítette arra az embert, hogy gondolkozzon; többet gondolkozzon, mint amennyit cselekedhet. Jó, azt szoktuk mondani, hogy az írás is cselekedet..., de a bezártságban sokkal többet töprenghattünk, gondolkozhattunk, mint amennyit cselekedhettünk. Ez talán az egyik pont, ahonnan ezt meg lehetne közelíteni. A másik az, hogy Bretter szellemisége, nyitottsága, érzékenysége — a hétköznapi életre és a filozófiai, elvont gondolkodás iránt egyaránt — valami olyan új, köztes jelensége volt az ottani szellemi életnek, amit nem lehetett megtalálni egyik írónál sem azelőtt; voltak szakfilozófusok, voltak publicisták, szakírók, politikusok, de Brettemél ez a szabad gondolatasszociációs tanulmányírási módszer, a szabad gondolat-kifejtés bátorsága — mert abban a környezetben bizony bátorság kellett ezeket a gondolatokat megfogalmazni, mert ezek a gondolatok többnyire ellenzéki gondolatok voltak — azt jelentette, hogy mindenki, aki csak vele találkozott, valahogy egy szellemi pezsgés körébe került bele. A másik, hogy a mi nemzedékünk nem tudta már elviselni azt a sok hazugságot, amit ránk zúdított a hatalom; azt a hazug stílust, mert egy sajátos stilisztikai diktatúrában éltünk. Ahhoz, hogy a mi saját véleményünket kimondjuk arról a sajátos helyzetről, amelyben éltünk, nekünk meg kellett kerülnünk a direkt konfrontáció lehetőségét, hogy egyáltalán megjelenjen; mert ha azt írtam volna, hogy ni, itt a magyarokat elnyomják, ez egy mondat, ez egy általános kijelentés, de az biztos, hogy nem jelent volna meg; tudniillik azt nézték, hogy egy oldalon -eleinte — nem szerepelhet kétszer az a szó, hogy magyar, aztán már azt, hogy lehetőleg egyszer se szerepeljen... A másik az, hogy minket riasztott a marxista-szocialista terminológia a nagy társadalmi fejlődésről, és ezért elkezdtünk gondolkodni, hogy hogyan tudnánk kifejtetni a gondolatainkat más síkon. Így született ez az elméletibb jellegű, sok ponton a filozófiával kapcsolódó, de ugyanakkor a hétköznapi tapasztalatokkal is érintkező esszéstílus, amit aztán úgy neveztek el, hogy metakommunikáció; ez Tamás Gazsinak volt a meghatározása; szerintem találó. De a lényege a diktatúrából született, hogy kifogjunk ezen a diktatúrában, hogy mégiscsak a szellemünket megőrizzük; és kifejthessük a gondolatainkat, a szembenállásunkat ezzel; hiszen mi, amikor leírtuk, hogy ez az egész struktúra hogyan néz ki, milyen embertelenül működik, akkor nem azt mondtuk csak, hogy új stílust kell teremteni, tehát ez nem kimondottan egy stilisztikai kérdés volt, hanem a gondolat megőrzésének és kifejtésének a kérdése. Egyedéknek — Egyed

Péternek, Szócs Gézának — ez már adott volt; nekik nem kellett ezen töprengeniük, ők olvasták a szövegeinket, ők már tovább léptek. Nekik nem kellett megteremteniük valamit, ők csak bekapcsolódtak ebbe az egész gondolatkörbe, és aztán tovább is vitték. Egyed végül is filozófiát végzett; én angol szakot végeztem; amikor fel akartak venni egy helyre, hogy a filozófia tanzéken legyek előadó, azt mondtam: uram, én nem végeztem filozófiát, nekem a képzésem nem ez, én ilyesmit nem vállalok. De Egyed Péter ezt végezte, ő már szakjellegetőbb. Tamás Gáspár Miklós most elment a politika irányába, Molnár Gusztáv szintén, én pedig az irodalomnál kötöttem ki.

És ebben az irodalomban..., az erdélyi magyar irodalomban, vagy ahogy te mondtad, hogy nézzük úgy, az egységes magyar irodalomban mi lehet ennek a néhány évnél, ennek a néhány alkotónak a szerepe?

Egyrészt a megjelent kötetek... Szócs Géza, Egyed... Elég keveset beszélünk erről a hirtelen lezárult életműről; Sütő Istvánnak az életművéről, ami szerintem nagyon jelentős az összképben, talán egyike a legjelentősebbeknek. Meg a többiek: Cselényi Béla, Kőrössi P. József... Ezek az alkotói életművek még nem értek véget; ezek a szerzők most érnek abba a korba, hogy minél többet írjanak, s most már talán lehetőségük is lesz publikálni... már az ottmaradotknak is, hiszen önekik nagyon kevés volt eddig a lehetőségük. Az már más kérdés, hogy a napi politika most megöli az irodalmat, mert több mint ezerháromszáz lap jelenik meg Romániában, de talán három-négy kötet jelent meg az utóbbi időben; nincs papír. De ha az összmagyar irodalom szempontjából nézzük, ez a nemzedék nem tűnt el; ez a nemzedék itt van, ez a nemzedék alkot. Aztán, hogy kiből mi lesz, ki tud minél nagyobb tehetségről tanúságot tenni, az el fog dőlni. Szerintem a köteteikkel már eddig is bizonyítottak; ha sorba veszed a polcokon Szócs Géza kötetét, Egyed Péterét, Kőrössi P. Józsefét, Cselényit, Palotást... És Adonyi Nagy Mária kötetét és verseit, aki visszahúzódóbb típus; aki szinte annyira a logika, az érzelem és értelem legmélyén vívódik, mint Pilinszky... Szerintem olyan tehetségek tűntek itt fel... Hogyha az antológiából csak egy lett volna tehetséges, már akkor is megérte volna, hogy közöljük, nem? A leglényegesebb — még egyszer visszatekintve erre a nemzedékre — az, hogy ez a nemzedék nem akarta becsapni magát. Vannak, akik elkallódtak közöttük, beleuntak, belefáradtak a diktatúralétbe, vagy az alkoholba menekültek, vagy öngyilkosok lettek, vagy meghaltak, vagy elmentek — most én többes számban mondtam, de egy-egy esetről van szó —, de van néhány olyan alkotó, aki túlélte. És velük szerintem nyerni fog az irodalom.

(Budapest, 1990. július 10.)

„Egy kicsit mindenből kimaradt ez a társaság”

BALLA ZSÓFIA

1968-ban a második Forrás-generáció olyan illusztris képviselőinek jelent meg Forrás-kötete, mint Csiki László, Farkas Árpád, Kenéz Ferenc. És ugyanabban az évben szinte berobbant az irodalomba egy akkor tizenkilenc esztendő, elsőéves zeneművészeti főiskolás lány is a Forrás-kötetével: ez voltál te, Balla Zsófia. Ezután eltelt hat év, mire jelentkeztek azok a harmadik Forrás-generációs költők — illetve közülük elsőként Szőcs Géza —, akiknek a szellemi körét próbáljuk meg közösen feltérképezni ezekben a beszélgetésekben. Te többször is azt nyilatkoztod — és munkásságod is arra mutat —, hogy te magadat nem a veled együtt indult generációjához, hanem ehhez a náladnál egyrészt korban is fiatalabb, másrészt sokkal később indult harmadik Forrás-nemzedékhez sorolod; az ő rokonuknak tartod magad. Miért?

Azért, mert nem életkor határozza meg a hovatarozandóságot. Azt hiszem, hogy a szellemi-baráti közösség fontosabb ebben az esetben. Azokkal, akikkel együtt indultam — de akikkel, mondjuk így, egy „kiadói véletlen” hozott össze elsősorban, meg hát az, hogy ismertük egymást a Gaál Gábor körből, hiszen Király Lacival, Kenézzel, Farkassal, Csiki Lászlóval ott ismerkedtem meg — szóval velük nem volt annyira szakmai a kapcsolat, bár jó baráti viszonyban voltam és vagyok velük a mai napig. Ezt úgy kell érteni, hogy az ő verseiket más formai és megoldásbeli jegyek közelítik; bár ott is nagyon eltérő a hangvétel, az intonáció, amely aztán olyan rendkívüli mértékben más annál a nemzedéknél, amelyet a sajátomnak vallok. Persze, talán túlzás a nemzedék szó, mert többféle korosztály keveredik itt. Bogdán László még egy iciripicirit nálam is idősebb, de azért őt is idesorolom; és ide tartoznak az úgynevezett esszéíró nemzedék tagjai is, ebbe a szellemi-baráti körbe; szokták Bretter-iskolának is nevezni. Hangsúlyozom, nem életkori elhatárolódásról van szó, hiszen az ebbe az „iskolába” tartozó Molnár Gusztáv, Ágoston Vilmos, Tamás Gáspár Miklós szintén nem fiatalabb nálam. Vagy Salamon Anikó, aki Budapesten végzett néprajzot, majd hazajött; vagy Orbán Gyuri, aki a főiskolán egy évvel járt fölöttem, és aki ma a kortárs magyar zene egyik legrangosabb zeneszerzője. Azt mondanám, hogy ez elsősorban baráti kör volt; de egyben műhely is. Az itt használt hangnem, úgy értem, a beszédhangnem, a társalgási hangnem, föllelhető a műveinkben. Még visszatérve a nemzedéki kérdésre: Vermesy Péter zeneszerző, aki életkorban jóval előttünk járt — az óráit hallgattuk a főiskolán, akár csak Bretter Györgyéit —, szóval Vermesynek a zenéje is

tele van ezzel az önmagára is ironikusan tekintő látásmóddal; talán Mozart óta nem hallottam ennyi humort zenében, mint a Vermesyében. Nem egyfajta tréfálkozásra gondolok, nem valami könnyű dologra, hanem olyasmire, ami egyben a világlátását is meghatározza.

A humor és az irónia a ti verseitekben, költészetekben is minduntalan előtűnik. Tudsz-e még olyan közös vonást mondani, ami ezt a társaságot, túl a barátságokon, egyfajta szellemi közösséggé is összekovácsolta?

Az önreflexiót említeném, az ironikus önreflexiót; a humort és az iróniát nem keverve egyébként össze. Sok mindent el lehetne erről a másfajta szellemi irányultságról és magatartásról mondani. Egyrészt kiábrándultabb, de kiábrándultságában játékosabb is, könnyedebb is. Sokkal többféle nyitást tesz lehetővé. Feltétlenül sajátja a kortárs magyar irodalomhoz és lehetőleg a világirodalomhoz való kapcsolódás. A mi nagy irodalmi élményeink Marquez meg a latin-amerikaiak voltak — többek között. Azt hiszem, ennek is megvan a hatása. És persze az sem véletlen, hogy annyira a magunkénak érezzük a kortárs magyar próza jeleseit. Az Esterházy beszéd-, vagy írástílusát például — szinte azt mondhatnánk — mi társalgási nyelvként használtuk. Olvastuk a könyvét, de már előbb Orbán György, a kitelepedését követően úgy írt haza — természetesen a szokásos stílusban fogalmazva —, hogy „Esterházy lop”. Ezt illetéssel ejteni (persze közben egy kis eleganciával jelezni, hogy tudjuk mi, hogy hogyan kell, de hát mi ezt így játszuk), és az, hogy lop, az azt jelentette, hogy ő azt írta meg, amit mi a mindennapi életben beszélünk és akik vagyunk. Ez azt jelenti, hogy valami volt a levegőben, valami sokkal fontosabb, mint az egyéni létünk és az egyéni kifejezőmódunk. De mondhatnám azt a közvetlenséget, a megszólítás közvetlenségét is, ami különösen a lírára jellemző, bár akár a prózára is gondolhatok — különösen a Bogdán prózájára; Mózes Attilaé bizonyos értelemben epikusabb —, és ennek a megszólításnak mindenképpen világnézeti jelentősége van, azt hiszem. Az egymásrafigyelésnek, a másik ember tiszteletének van benne jelentősége; ez kap hangsúlyt. Nem tárgyként kezelni az egyént. Az individuum megnövekedett szerepe meghatározó a létünkben; már nem a kollektív lény, nem a hangya, nem a küllő a kerékben, kerék a fogaskerekek láncolatában. Nem a mindennek alárendelő kollektivitás; ebből nekünk nagyon keserű történelmi élményünk van. Részben tanultunk az apáink életéből, történetéből is, részben az ő illúzióikkal is leszámoltunk; még ha meg is érintett gyerekkorunkban, mint például engem, vagy egynémely társamat, rendkívül korán kiábrándultunk a kollektívizmus utópiájából. Mi egy másfajta utópiát hajszoltunk; azt hiszem, távolabbra vetettük a tekintetünket: nemcsak Párizsra, mint azt Batsányi javasolta nekünk (természetesen oda is, hiszen nekem egyik legnagyobb élményem, hogy eljuthattam Párizsba; ez külön fejezet, hogy mi ennyire igyekeztünk és próbáltunk utazni szörnyű

körülményeink ellenére is), tehát nemcsak Párizsra, hanem a lehető legnagyobb emberi szabadságra, amelyben más a térérzékelés, más az időérzékelés, és amelyben az írásmű jelentőségét elsősorban esztétikai értéke adja. Számunkra ez, a „mívesség”, már rendkívül fontos volt.

Említetted az egymásrafigyelést, és kapcsolódnék rögtön a mívességhez, illetve az esztétikumhoz is. Ti mindenekelőtt egymás műveiből, vagy ha úgy tetszik, a saját műveitekből ti magatok egymásra figyelve, egymást kritizálva fejtettétek meg a műveitekben levő esztétikumot. Vagyis létrejött köztetek egy egészen másfajta kollektívum, mint amiről az előbb te beszéltél: itt individuumok voltak, de mégis egy nagyon szoros, zárt közösségben. Mi volt az oka ennek a zártságának? Mért nem figyelt fel ezekre a művekre jobban az idősebb kritikugeneráció?

Azt nem mondanám, hogy nem figyelt fel, de az igaz, hogy rendkívüli ellenállásba ütközött a jelentkezésünk. Még az előbbihez visszatérve: az egymásrafigyelés, a megszólítás, ugyanakkor a legnagyobb emberi szabadságnak a gondolata szorosan összefügg egy... hogy is fogalmazzam... a transzcendenciához való másfajta viszonyal. Ezt nem fogadták szívesen. És maga az írásmód is annyira más értékrendet tételezett, hogy kilógott mindenből, ami társadalmi normaként elfogadott — már olyan értelemben, hogy szabályozott — volt. Nem az írói társadalom normáiból lógott ki, hanem az agyonfigyelmezett és agyonidomított mindennapokból. Bizony, itt nemcsak a hivatalos cenzúra működött, hanem működtek a hivatalban lévők „belső cenzúrái” is. Az előttünk járóknak a félelme is közreműködött, meg a szorongásaik, hogy a tollunkra kerülhettek. Egyszerűen megjelentek olyan új kötetek, amelyekkel szemben megmérettettek életművek, és bizony néhányan azt érezhették, hogy alulmaradtak. Persze, nyílt támadásokban sem volt hiány: ha nem is névre szólóan, de név nélkül idéztünk közhelyeket, és mi tagadás, emiatt bizony sokan olyan gyűlölettel fordultak felénk, ezt kell mondanom, hogy az a szavaikból még tíz-tizenkét év múltán is előszikrázik. Jellegzetes magatartás, hogy teszem azt, engem egy középkorú úr megszólít az utcán és azt mondja: „ti úgy gondoljátok”, ti; vagy „a barátod”, és jól letol valaki másért, valaki jelen nem lévőért. Kollektíve tesz személyemben felelőssé, annyira így működött ez. Persze azt sem mondhatom, hogy ez ennyire egyértelmű; minden nemzedékben volt támogatónk és pártfogónk. De a mi esetünkben az az ellenkezés, amely minden újnak a jelentkezésével együtt jár, egybeesett a hivatalos, az éles, merev, kizáró elutasítással is. A mi nemzedékünk az, amely soha nem jutott pozícióba. Most, a forradalom után ugyan többen lettek szenátorok, főszervezők, van püspökünk, államtitkárunk, de csak most először, amikor már negyven évesek. Közben eltelt húsz évünk; húsz-huszonöt... Hogy mondjam... Nem juthattunk soha ösztöndíjakhoz, például. Sokan el is kallódtak. Nem

akarom sajnáltatni magunkat, nem vagyunk „áldozati nemzedék”; van itt most úgyszólván annyi ellenálló, meg hős, meg elkallódott, meg mindenféle. De az egyszerűen tény, hogy volt egy időszak, amikor minket még túl fiatalnak ítélték, túl nyersekknek, túl éretleneknek ahhoz, hogy minket küldjenek tanulni, vagy bárhová, azután eljárt az idő, és már túlléptük a korhatárt. Úgyhogy egy kicsit mindenkiből kimaradt ez a társaság. Lehet, hogy ez arra volt jó, hogy közben írjuk a könyveinket az íróasztalnak; van olyan barátom, akinek öt vagy hat kiadatlan tanulmánykötete vagy egyéb műfajú könyve hever az asztalfiában. Mit mondjak, a legjobb minőségűek közül valók. Ami pedig az elkallódást illeti: tényleg nem tudok az előttünk járó nemzedékből annyi elhallgatott, vagy eltűnt, jobb sorsra érdemes embert felsorolni. Nem normális az, hogy ennyi halottunk legyen; ennyi öngyilkos, ennyi elhallgatott, meghasonlott, állás nélkül vergődő, alkoholizmusba menekülő ember, mint a mi nemzedékünkben. Aminthogy az sem véletlen, hogy ha megszámolod, ennek az egykori körnek legalább a fele, ha nem a kétharmada ma már Erdély határain kívül él. Olyan helyzetbe kerültek, sokan közülük úgy érezték, nem bírják tovább. Ez tragikus kérdés, nem szeretnék szótlánul elmenni mellette. Óriási veszteség az, hogy ennyien elmentek; hogy a jók közül ennyien elmentek. Mégis, azt kell mondanom, hogy nem lett volna jobb, ha itt vonat elé vetik magukat, vagy pedig teljesen lezúllva alkoholisták lesznek, vagy neurotikusok, vagy bármi történik velük. Olyan élethelyzetek alakultak itt ki, amelyben nem volt tovább, és ezt meg kell érteni. Ez az irodalom szociológiájához tartozik, és most már az irodalmunk történetéhez. Persze ez nem jelenti azt, hogy helyeselném, hogy bárki elmenjen; de ugyanígy nem is ellenezhetem. Azt hiszem, hogy ezt mindenki csak önmagával szemben döntheti el. Ezért az olyan morális felhívások, hogy menjünk, vagy ne menjünk, nem hiszem, hogy érvényesek. Ez egyéni döntés. Mindenkinek a saját lelke rajta, és emberi joga, hogy ő maga döntse el. Ezt a magam számára is fönntartom. Talán erre is gondolni kell, amikor adminisztratív lépéseket sürgetnek sokan — és a legjobb szándékkal —, hogy ezt az exodust megállítsák. Az exodust nem az állítja meg, hogy megtiltják az embereknek az elmozdulást; az csak tragédiákat szül. Az okokat kell, nyilván, megszüntetni, azért, hogy ne kelljen elmenni; ne legyen erre szükség. Az pedig rettenetesen hosszú. Mindenki maga tudja, mennyit vállal. Hogy vállalja-e végig, vagy sem. Ebben nem lehet senki igazán hős, ebben nem fér meg a hősiesség. Ezt mindenki maga dönti el. Most ezt részben a barátaim védelmében is mondom, akiket lepatkányoztak, elhallgattak itt és akik közül sokan nagyon jól tudtak írni, nagyon jól tudtak dolgozni azután, hogy elmentek. És hál’istennek van olyan is, aki visszatért közülük. Tehát ezért mondom, hogy az egyéni választásnak tág tere van. Ez jelenti azt a szellemet, amelyet mi valamikor képviseltünk: hogy szabad vagyok abban, amit választok, és vállalom. Ahogyan merem állítani, ennek a baráti műhely-körnek nincs olyan tagja, akit a talpnyalók, a hódolók között lehetne emlegetni; erre azért felhívom a

figyelmet! És ezért bizony nagyon meg kellett szenvednie mindenkinek külön-külön; az ittmaradóknak fokozottan. Külön elmesélhetném, hogy ezt hogyan és hányszor olvasták a fejünkre, és milyen adminisztratív következményei voltak ennek. Mindig fontosnak tartottam — nem merek többes számban fogalmazni —, hogy semmiféle erkölcsi zsarolásnak nem engedünk, nem engedtem. Semmilyen irányból. Ahogyan soha nem írtam hódoló verset, úgy nem lehetett egyéb dolgokban sem rávenni, hogy olyasmit csináljak, amit nem éreztem múlhatatlanul szükségesnek, vagy amit nem akartam. Egész egyszerűen jogomban volt valamire azt mondani: ezt nem. És ezt mindig vállaltam. Ennek meg is voltak a következményei, baráti körön kívül és belül. Hogy miért nem ítélem el a kivándorlókat... Hogy írásmódban miért támogatom ezt az eszmekört, és miért nem fordulok szembe a másikkal... Miért talállok egyszerre két táborban barátokra — teszem azt. Szóval itt rengetegféle felhívás, felszólítás, követelmény van. Már megszokta ez a társadalom, hogy állandóan pártfeladatokat adtak a lakosoknak, az íróknak, hogy hogyan legyenek erkölcsösek, és hogyan írjanak. Azt hiszem, hogy az én nemzedékem tagjainak sikerült valamelyest megőrizniök a személyi szabadságukat ebben a pokoli diktatúrában, s azt hiszem, ez nem kevés; a szabadságukat és a tisztességüket.

Na de eddig nem beszéltünk azért a lényegről. Az a kérdés, hogy ez a baráti kör... hogy ezek az emberek (akik nemcsak irodalmárok voltak, ezt szeretném hangsúlyozni; sok a zenész, a pszichológus, a rendező, sokféle ember; Cselényi László az egyik, körünk egyik lelke volt, a szellemét ő adta furcsa módon sokszor ennek a körnek)... az a kérdés, hogy sikerült-e értéket, irodalmi-művészi értelemben vett értéket létrehozniuk. Ennek a megítélése nem az én feladatom; én legfeljebb a többiek teljesítményéről nyilatkozhatok. Azt hiszem, ma már nem kell a neveket sorolnom arra nézve, hogy filozófiában, költészetben, elméletben, szociológiában, prózában a nemzedéktársaim mit nyújtottak; vagy zeneszerzésben. Az biztos, hogy a kritika módszeresen megkerülte ezt a kérdést: legjobb esetben elhallgatta, máskor lekicsinyelte, üldözte. Az adminisztratív módszereket már említettem, az állástól való megfosztást, meg a díjak megvonását... Furcsa módon, ez nemcsak a hazai kritikával történt így. Az, hogy itt történt egy értékszempont-közvetítés, egy értékrend-átvétel, az kétségtelen, de érdekes módon Magyarországon is azok a fiatal irodalomtörténészek, kritikusok, lapszerkesztők figyeltek fel erre az irodalomra, erre a vonulatra, erre a gondolkodásmódra, s erre a bölcsesetre — mert hiszen itt közülünk sokan elméleti emberek; irodalomelméletben is születtek jelentős munkák —, szóval azok figyeltek oda, akik maguk is ellenzékben voltak az elmúlt évek Magyarorszáján. Akkoriban egy-egy lap, személyiség hatósugarában írtak és dolgoztak és aláírtak és szamizdatoztak, és mi egyforma buzgalommal és figyelemmel követtük, persze nemcsak ezt, hanem mindig és elsősorban a szépirodalmat. Nem merültünk jobban bele a politikába, mint más nemzedék, de azt hiszem a kettő normálisan kapcsolódott egybe; ha egyáltalán lehet ebben az esetben ilyesmiről beszélni.

A harmadik Forrás-generáció szétszórása, elhallgatása, kinek-kinek alkoholizmusba vagy akár a halálba kergetése nagyjából '83 körül tetőzött; a nyolcvanas évek elején. Neked is '83-ban jelent meg az utolsó eddigi versesköteted; utána még egy gyermekvers-kötetet adtál ki, de mondjuk a „felnőtt irodalomban” utoljára ekkor, '83-ban közöltél. Mi az oka annak, hogy nagyjából ekkor zárult le ennek a korosztálynak az együttes munkássága? Ki-ki külön-külön még itt-ott, ki, ahol tudott, publikált, de utoljára ez a társaság akkor volt együtt.

Részben el is mondtuk már: a társaság nagy része külföldre ment, és akkor találkozhattunk, hogyha hazajöttek, mert mi, akik itthon maradtunk, nem kaptunk többé útlevelet. Én tíz éve nem jártam külföldön; most voltam, tíz év után Magyarországon először. Mondanom se kell, évente próbálkoztam; éppúgy nem engedtek rokon látogatásra semmilyen országba, mint ahogy nem engedtek el Belgiumba egy költészeti biennáléra kapott meghívásra. Nem engedtek persze Magyarországra sem, se hivatalos meghívásra, se látogatásra, sehova. Nem kell magyaráznom... Volt olyan eset — utoljára '88-ban —, hogy másfél évig jártam útlevelügyben; tizenegy fórumon kellett aláírást gyűjtenem; előszobáztam, kidobtak, megaláztak, elutasítottak, rám kiabáltak... Végül másfél év után közölték velem, hogy szó sem lehet arról, hogy útlevelet kapjak — bárhová. Mindezt csak azért mondom el, mert ez nagyon sok emberrel megesett. Rendkívül kiszolgáltatott helyzetben voltunk. Posta nemigen jött, leveleink nem mindig jutottak ki, nagyon sok levelet nem kaptunk meg, korlátozott volt a telefonhívási lehetőség, utazni nem tudtunk, úgyhogy sok esetben a kapcsolatok nagyon megsínylették ezeket a körülményeket. Ami pedig a statisztikai árapályt illeti: bizony a nyolcvanas évek második felére esik nagyon sok, alkohol miatt, szívgörcsben, vagy egyéb módon meghalt, vagy pedig meghasonlott, elhallgatott embernek a tragédiája. Ekkor vált teljesen nyilvánvalóvá az, hogy mi is történik itt. Az utolsó öt év volt a legkeservesebb: akkor már alig lehetett publikálni; alig volt egy-két folyóirat, amelyben nagy ritkán megjelentethetett az ember egy-két verset. Akkor is lehetőleg „ártalmatlant”. De például a templom szó nem jelenhetett meg, mert az vallásos képzetet jelent. Aztán a számjegyek... Hogyha például valaki leírta azt, hogy tizennégy, akkor gyanakodtak, azért emlegeti a tizennégyet, mert akkor kezdődött az első világháború. Mindent Romániára vagy a hatalomra tett célzásnak tekintettek. Szóval valami olyan asszociációs rendszerrel szűrögetett ki mindent a cenzúra, aminek a logikáját nem lehetett követni. Persze ez bukfencet is vetett, mert beadtam egy verseskönyvet, és olyan versem maradt benne, amelyről életemben nem hittem volna, hogy ezen átsiklanak. Átsiklottak; de a kötetet azért nem lehetett nyomdába adni. Kiemeltek belőle négy verset, és utána másfél évet várt, hogy nyomdába mehessen. Telefonon közölték: nem közölhető. Ez a másfél év 1990 januárjában telt le; akkor ment nyomdába. Hogy most sem

jelent meg meg, annak meg az új politikai helyzet az oka: nincs nyomdakapacitás, nem szedik ki a könyveket.

De most visszakerültek bele az akkor kidobott versek?

Visszakerültek; 1989 december végén azonnal visszahelyeztem őket, és a január elsejéig írott verseimet is, a kész kéziratokat, amelyeket még... nem is a január elsejéig, hanem a december huszonkettedikéig írott versanyagot, tehát ami még a fordulat előtti korhoz tartozik. Úgy gondolom, hogy ez még egyetlen könyvbe kívánkozik. Utána meg már nagyon nehéz írnom.

Az előbb említettem már az 1983-as évet. Akkor jelent meg a Bábel tornyán című antológia, az Echinox kolozsvári diáklap...

Jujj, de mennyi szidást kaptunk érte, atyaisten...

... szerzőinek az antológiája. Én ezért is mondtam, hogy ezt az évet határkőnek érzem, mert úgy látom, hogy ebben az antológiában volt utoljára együtt ez a bizonyos „nagy csapat”.

De már hiányoztak belőle! Tamás Gáspár Miklós... Mindenki, aki külföldre távozott, olyan, mint az élőhalott: már nem lehetett leírni a nevét; tilos volt. Úgyhogy ilyen értelemben már nem volt teljes ez az Echinox-antológia.

De mégis, talán valamit felmutatott azokból az értékekből, ami jellemezte a korábbi éveknek nemcsak az Echinoxát, hanem egyáltalán a szellemi színvonalát, aminek az egyik fóruma volt az Echinox; s a másik a Fellegvár. Te mind a kettőnek nagyon aktív résztvevője voltál. Hogy emlékszel, hogy alakultak, mit tudtak tenni ezek a fórumok a saját korosztályotokért, vagy mit tettek azért, hogy az utánaatok jövőnek talán már könnyebb legyen a helyzetük?

Másfajta beszédmódot honosítottak meg; ennél többet igazán nem sokkal tehettek. A Fellegvár különösen nem. De ez az új beszédstílus, egy másfajta szerkesztésmód és látásmód — amely több szálon kapcsolódott a Borges világához, mondjuk ezzel jellemezhetném; Kosztolányihoz, Weöres Sándorhoz, Hamvashoz, ugyanakkor egy Stuart Millhez, Bibóhoz, tehát másfajta, többféle gondolkodási rendszerhez; belső szálakkal, nem mindig deklaráltan, vagy nem mindig tematikusan — ez, gondolom, felszabadító hatású volt, és nyitást jelentett. Ami a Fellegvárt illeti, én az újságnak — hogy úgy mondjam - a keresztanyja vagyok, mert én adtam a nevét, de nem publikáltam olyan sokat benne, inkább csak szeretettel olvastam. A neve pedig azért jelentős, mert mi

nagy szeretettel építettünk ki Kolozsvár-szimbólumokat. Ezek közé tartozott a Sétatéri tavon egykoron úszkáló hattyú; a hattyú köré egész legendakör épült, többen is írtunk róla. De azt hiszem, minden korszaknak megvannak ezek a vándormotívumai; Nagy László, vagy Szilágyi Domokos számára ez volt a lakodalom, a menyasszony, a tánc; nálunk pedig ez volt a Hattyú, ez volt az Ugrótorony, az ejtőernyősök ugrótornya a Fellegváron, és maga az a Kolozsvár feletti domb, vagy hegyeske, a Fellegvár. És ez aztán vissza-vissza tér. Aztán benne volt ebben a címben, természetesen, a szokásos, rendkívül szeretett többértelműség: tehát fellegvár, olyan értelemben is, hogy erődítés, olyan értelemben is, hogy Kolozsvár-szimbólum, és persze olyan értelemben is, hogy szellemi fellegvár...

A lap valóban az volt egyébként...

Ígértek nekem ezért az elnevezésért egy sört, de én „lefordítottam” fagylaltra, mert jobban szeretem. Ami az Echinoxot illeti, ennek az elméleti vonulata az, ami igazán jelentős: a tanulmányok, interjúk, esszék; és persze a tematikus összeállításai fontosak; nem mondom, hogy a versanyaga nem, de talán nem ott történt az áttörés. Két dolgot tartok ezzel kapcsolatban jellemzőnek: az egyik az, hogy az Echinox pusztá jelenléte — és ez igazolja mindazt, amit a beszélgetésünk elején mondtam — szinte megosztotta az irodalmunkat; lehet, hogy nem beszéltek gyakrabban róla, de azontúl a véleménynyilvánítások, a magatartások, az állásfoglalások mögött mindig ott volt azért az, hogy mi jelent meg, ki mit mondott az Echinoxban. És hogy a lap mennyire nem nemzedéki jellegű volt csupán, hanem elsősorban értékorientált, mutatja az, hogy Méliusz Józseffel készített benne interjút Egyed Péter és Szöcs Géza. Ez is az egyik legjelentősebb kérdés volt: a kapcsolódás, a visszatekintés, a hagyományteremtés; tehát mi az, ami az előző nemzedékek gondolkodásából, írásából minket foglalkoztat, ki az, akivel beszélgetni kívánunk, akivel dialógust szeretnénk, akitől tanulni akarunk valamit, vagy kíváncsiak vagyunk a történeteire. Bodor Ádám, Csiki László, Székely János. Természetesen ez a figyelem, ez a számontartás kölcsönös volt; említhetném Szász Jánost, de ugyanilyen nyitott volt bizonyos értelemben Bajor Andor is; támogatt minket. Szóval nagyon sokféle ember állt mellénk, és több nemzedékből. A határvonalak nem a nemzedékek között, hanem azon belül húzódtak. Volt bizony olyan — ma már világhírű — írónk, aki rendkívüli ingerültséggel reagált az írásainkra, vagy azokra az eszményekre, amelyeket mi ilyen-olyan módon, szóban és írásban képviseltünk. Emlékszem egy személyes találkozásra Marosvásárhelyen, Ágoston Vilkáék lakásában, egy nagy vitára, amelyben mi (azaz Szöcs, Ágoston, Vári, Egyed és én) az egyik prózáírónak nem is az írásmódját, illetve az egyéni stílusának nem az életképességét támogattuk, hanem csak azt mondtuk, hogy joga van így vagy úgy megszólalnia, és ha nem jó, akkor bukjon

meg a nyilvánosság előtt. Idősebb, és ugyancsak tekintélyes hatalmi erővel rendelkező (a könyvről lektori jelentést író) említett kollégánk viszont azt követelte, hogy tiltsák be, ne is jelentessék meg, ne létezzen, ne legyen. Ezek már elvi dolgok az irodalmon belül, és ez az elvi különbség — a tiltásé, a kitiltásé, illetve a megengedésé, a próbáé, hogy mindenkinek joga van egy körhöz — ez alapvetően elválasztott és meghatározta a szemléleti különbségeket. Ez a kettősség aztán végighúzódtott az elkövetkezendő éveken, pedig erre a vitára még 1978-79-ben került sor. És most kizárólag politikai okokból nem említem, hogy ki az a neves író, aki minket végig élesen, keményen támadott.

Ennek ellenére, ha támadások keresztüzében is, de ti megfuthattátok a magatok köreit, létrehozhattátok azokat a műveket, melyek — és nemcsak a támadások, vagy a támadásokkal szembeni ellentámadások miatt — elég nagy visszhangot váltottak ki az erdélyi magyar irodalmi életben. Vagy, hogy egyértelműbben fogalmazzak: ezeknek a köteteknek nagyon nagy sikere volt. Úgy tűnt, hogy egy nagyon tehetséges nemzedék van itt felnövőben, mégis ez a nemzedék — beszéltünk már erről, hogy miért, milyen okok miatt — nem foglalhatta el azt a helyet az erdélyi magyar irodalomban, amit pedig megérdemelt volna. Mégis, így visszatekintve, utólag, mi volt ennek a nagyjából egy évtizednek a te számodra a legnagyobb eredménye?

Ez a kérdés meglep... Soha nem gondoltam, hogy ennek eredménye van. Mindig tíz év börtönnek éreztem. Azt kell mondanom, hogy sok-sok év veszteségnek. Nemcsak azért, mert nem tudtam utazni, tehát tényleg börtönben éreztem magam. Rettenetesen szenvedtem mindattól, amit át kellett élni... Beleértve a veszteségeket. Miért hazudnám azt, hogy nem sínylettük meg a barátaink, a társaink elmenetelét? Még csak azt sem mondhatnám, hogy valamilyen örömet, vagy sikerélményt ad az a dac, amivel nem engedett az ember semmiféle nyomásnak. Azt hiszem, ebben a pillanatban lemérhetetlen, hogy mit tanultunk, mivel gazdagodtunk ezekben az években. Megtanultuk a szolidaritásnak olyan formáit, a hatalom ellen való hadakozásnak olyan cseleit, amely tapasztalat felesleges lett volna egy modern jogállamban. Ebben a térségben lehet, hogy ez ma már megkerülhetetlen tapasztalat. Kafkai tapasztalatokra tettünk szert. Valaki azt mondta — egy szellemi ember —, hogy már az is óriási teljesítmény, ha az ember megőrzi a tisztességét. Én ezt szinte sértésnek érzem. A szellemi embernek kötelessége megőrizni a tisztességét és a szellemi függetlenségét. Lehet, hogy ez teljesítmény, de nem írói teljesítmény. Mi rettenetesen megszenvedtük ezt az évtizedet; azt hiszem, ezt nemcsak én mondhatom el. Én valószínűleg kevesebbet is tudtam írni, ez alkati kérdés, mások többet dolgoztak. Milyen eredménnyel, az elválnak. És az is, hogy még mire lesz erőnk, hogy mindaz, amit megéltünk, mihez segít hozzá. Tehát nem

lehet mérleget vonni ebben a pillanatban erről a tíz évről. Rendkívül keserves volt. Olyan, hogy belefagyott az emberbe ez az idő; olyan mint egy jégtömb, amely nagyon, de nagyon lassan olvadozik bent, és ha egészen kienged, akkor majd meglátjuk, hogy már csak ez a jég tömött-e ki minket, úgy járkáltunk az emberek között, vagy pedig eltűnik, és akkor könnyebb léptekkel fogunk tudni közlekedni. Ahogyan én most nemrégiben három nap alatt budapesti látogatásomkor tettem. Tíz éve nem jártam külföldön, tíz éve nem jártam Magyarországon. Kimondhatatlan boldogság volt, reveláció számomra. Élveztem az utcát, élveztem a színeket, a formákat, az épületeket, a látványt, a másfajta hangokat. Felfrissültek az érzékszerveim, beindultak a motorok, megint lehet élni, írni. Ennél többet nem ígérhet az ember, mint hogy dolgozni tud, meg dolgozni akar. Az, hogy tíz évet, vagy akár tizenötöt szenvedett, az nem érdem. Magánügy; pech. A minőség meghatározó. És ha van valami fontos a nemzedékünkre, erre a baráti társaságra nézve, az a professzionizmus igénye volt. Mert a szenvedés semmi alól nem lehet felmentés. Egy írásműnek az értékét nem az dönti el, hogy a szerzője előzőleg min ment keresztül. Sajnos, irodalmunkban van erre hajlam, a közéletünkben, hogy értéként fogadjon el olyasmit, ami valóban erkölcsi értéknek tekinthető, de az nem jelenti azt, hogy feltétlenül irodalmi érték is. Ezt a kettőt mi soha nem mostuk egybe, és azt hiszem, ezután sem szabad egybemosni; az az irodalom halálát jelentené. A mesterségnek, a szaktudásnak és az invenciónak kell döntőnek lennie, hogy megint olyan művek jöjjenek létre, olyan könyvek íródjanak, amelyek fontossá válhatnak az olvasó számára. Van a szerzőnek magánélete, de ez csak rá tartozik. Az, hogy mivé tudja tenni, mennyire tudja nyersanyagként használni mindazt, amit megélt, ez rajta múlik. Ha mi most fel akarnánk dolgozni az elmúlt tíz év történetét, rémtörténeteket eredményezne ez az igyekezet, de nem biztos, hogy irodalmat. Nem biztos, hogy feltétlenül el kell ezt mondani, vagy nem feltétlenül abban a közvetlen formában, ahogy az kikívánkozna az emberből. Mindenki sorolhatná azokat a tragédiákat, amelyeket megélt, amelyeken átment — és amelyek bizonyos értelemben közösek másokkal —, amelyeket nem feltétlenül kellett volna megélnie, ha nem ez a rendszer, ez az élet hozza magával, de ennek nincs közvetlen köze az irodalomhoz. Ezt szeretném hangsúlyozni. Persze jogos a kérdés, hogyan lehet professzionizmusról beszélni, amikor az ember nem íróként él; és mi nem íróként élünk, nem értelmiségiekként, ezt mondanom se kell. Amikor a barátom puliszkát főz napokon át magának, mert egyéb nincs, és gyertya mellett próbálja a tanulmányát befejezni esteken keresztül, úgy felöltözve, hogy alig tudja ütni a gépet, olyan fagyban ül, egy konyhában, és ott alszik heteken át, úgy tönkremegy a gerince a hidegben, hogy alig lehet a műtétől egy akupunktúrás kúrával megmenteni... És sorolhatnám azt, hogy mi az az életmód, ami mellett essét írni, verset írni, és bármit egyáltalán, rendkívül nehéz. És rendkívül nehéz ezt még értelmiségi életformával vagy professzio-

nalizmussal összeegyeztetni. Most — azt mondom — egy életforma talán kialakulóban van. Még demokrácia nincs, jogállam még nincs, de valamiféle lehetőség van arra, hogy íróként, gondolkodóként éljen egy-egy értelmiségi. És akkor majd megint visszatalálhatunk egy életformához, és ezzel megint a műalkotáshoz, és ahhoz a lehetőséghez, amelynek tulajdonképpen a reménye tartott meg minket, vagy ennek a kívánsága. Hogy az ember még egyszer szabadnak érezze magát, és megint megteremtse szövegében is a szabadságot mások számára. Mert hiszen mindig ennek tekintetem minden írásművem: maga a szabadság, a szabadság egyetlen lehetősége; és persze egy kommunikációs terep. Ez most már nagyon elméletien hangzik... De úgy is mondhatnám: a megszólítás, a párbeszéd területe, amelyben ketten vagyunk, ketten azzal, akit megszólít az ember. Hiszen így szólít meg minket is — azt hiszem — az, akihez imádkozni szokott a halandó; ugyanevvel a „Te”-vel.

Mindenki másként éli meg, másként dolgozza fel azokat a teológiai kérdéseket, amelyek felmerülnek a számára. Nyilván van, akinek sikerül ezt családon belül, másfajta örökséggel megoldani; nekem ez úgy adatott, hogy — a szintén e körhöz tartozó — Tőkés Lászlóval lehetett ezekről a kérdésekről beszélgetnem, mikor Désre jártam zenét tanítani és ő kísért el a vonatutakon. Nem szeretnék most valláselméleti eszme-futtatásba bocsátkozni, nagyon messzire vezetne, csak azt akarom mondani, hogy ez ott van a verseimben is, mindig. Nem lehetett róla beszélni; ez is az egyik oka volt, hogy ezek a szövegek nem jelenhettek meg, vagy ha megjelentek, akkor a kritika óvatosan kikerülte, vagy elhallgatta azt, hogy ez is benne van. A hit bármely formája teljesen tiltott területe volt a gondolkodásnak, a létezésnek. Többféleképpen feltámadtunk: így is.

(Kolozsvár, 1990. május 31.)

„Ennek a generációnak már nem voltak illúziói”

BOGDÁN LÁSZLÓ

A te Forrás köteted — verseiddel — 1972-ben jelent meg; négy évvel előzte meg Szócs Géza első kötetét, amitől az irodalomtörténet a harmadik Forrás-generációt számítja. Mégis, a harmadik Forrás-generáció tagjaival beszélgetve minduntalan fel-felbukkan a te neved is, mint az ő valamilyenfajta szellemi rokonuké, velük azonos szellemi körben alkotó, gondolkodó íróé, költőé. Te érzel-e valóban valamifajta rokonságot ezekkel nálad fiatalabb alkotókkal?

Érzek is, meg nem is. Itt a megjelenések, a könyvek megjelenésének dátuma azért nem mindig szerencsés, azért nem célravezető, mert ebben a könyvkiadásban mindig különböző mellékes szempontok döntötték el, hogy egy-egy könyv mikor jelenik meg. A legjobb példa erre a Mózes Attila példája, aki két elbeszéléskötetével és nagyrészt a regényével is készen volt már a hetvenes évek elejére mégis a Forrás-kötete csak — azt hiszem — 1978-ban jelent meg. Tehát felgyűltek a kéziratai. Na most velem az történt, hogy a hetvenes évek elején — mivel én jó baráti viszonyban voltam a második Forrás-generáció tagjaival, és mivel Csiki szerkesztette a Forrás-sorozatot a Kritérionnál — egy szerencsés periódusban hárman, Váradi Bayer László, én, és Ferenc S. István, aki most Ferences István néven publikál, lehetőséghez jutottunk. Ez viszont nem jelentett szinte semmit. Nekem két regényem is készen volt már ezekben az években: a Helyszíneresések forgatásokhoz címűt 1974-ben, a Majális című, azóta is kéziratban lévő regényemet 1975 nyarán fejeztem be. Az első regényem kiadása körül azonban különböző bonyodalmak keletkeztek, s ezek gátolták a megjelenést. Ne felejtjük el, hogy akkor még volt expressis verbis is cenzúra, tehát volt egy cenzorális szerv; ez aztán átalakult, de végül is egészen 1989. december 22-ig megmaradt. Ennek a története nélkül a romániai magyar irodalom története mindenféleképpen felemás; tehát ezt be kell számítani. Na most velem az történt, hogy a regényem végül is négy év késéssel jelent meg, a második regényemet pedig visszaadták, tehát szóba sem került a megjelenése, ez pedig az indulásomat meglehetősen kitolta. Még az 1983-as Játék mozgó tükrökkel című kötetem is felerészben a hetvenes évek elején keletkezett prózákat tartalmazta. Tehát valamennyire ez a késleltetett indulás is belejátszott a hangváltásomba.

Te versekkel indultál a Forrásban, de azóta elsősorban prózáíró vagy. Ennek a váltásnak vajon mi az oka?

Én a kezdet kezdetétől párhuzamosan írtam verseket, prózát és esszét. Az első megjelent írásom — valamikor 1967 telén, az Ifjúmunkás Új tollak sorozatában — próza volt, egy novella; tehát először novellákat kezdtem közölni, utána verseket. A hetvenes évek elejére már több változatban is kész volt az első verseskönyvem, ebből azonban végül csak egy nagyon megerőlt kötet jelent meg: olyan kompromisszumokra kényszerültem 1972-ben, amit ma már nem vállalnék. Emiatt aztán a verseimmel nem is kísérleteztem egészen a nyolcvanas évek elejéig, amikor összeállítottam az Ingaévek című kötetemet; ebből is maradtak ki versek, de itt már jobban érvényesült az elképzelés. Egyébként a nyolcvanas években fokozatosan kezdett inkább foglalkoztatni a próza, de voltak évek, amikor írtam verseket is. Jelenleg is készen van egy verseskönyvem; talán mondhatnék címet is: az lenne a tervezett munkacíme, hogy A gazdátlan legyezők. A nyolcvanas évek végén elkezdtem írni egy prózát és verset egyként tartalmazó kötetet, amin most is dolgozom; ennek a címe Az erdélyi kertmozi.

Érdekes azért, hogy ebben a szellemi körben — ha csak a neveket soroljuk: Szőcs, Adonyi, Markó, Balla, Cselényi, Palotás — elsősorban lírikusok vannak; tulajdonképpen Mózes Attilán és rajta kívül — azt hiszem — számottevő prózaíró nincs is. Ez a társaság inkább lírikusokból, lírikus alkatú emberekből állt össze, mégis te magad is ehhez tartozol prózaíróként. Mi volt vajon az a szellemi vonzerő, ami ezt a társaságot ennyire szorosán összetartotta?

Leginkább a barátságok tartották össze, bár kétségtelen a közös szellemi érdeklődés. A második Forrás-generáció költői a hatvanas évek végén, a Ceaușescu hatalomra kerülése utáni olvasás éveiben... mert ne feledjük el, hogy Ceaușescu a kezdeti években megpróbált bizonyos fokig egy liberálisabb szellemet meghonosítani az ország kulturális életében; és 1968 augusztusában, a prágai bevonuláskor, mivel akkor Románia csapatai nem vonultak be Prágába, kétségtelenül megnyerte a román értelmiséget. Ez persze nagyon rövid ideig tartott, viszont némileg motiválta a második Forrás-generáció közéleti lírájának felerősödését: Farkas Árpád, Csiki László, Király László vagy Magyar Lajos akkori versei megpróbálnak azonosulni bizonyosfajta eszményekkel, és belülről beszélni. Ha vannak generációk, akkor a Szőcs Gézáék generációját pont az különbözteti meg, hogy az ő magukra eszmélésükkor ez már irreálisnak tűnt; illúzióknak. Tehát ők nem is fogadták el ezeket a játékszabályokat, és megpróbáltak új játékszabályokat kialakítani. Na most itt kanyarodnék vissza a generációhoz. Kétségtelenül ez az, ami összefűzte ezt a generációt: a kirekesztettség-érzés egyfelől; a közös szellemi érdeklődés és barátság, egymásra-utaltság másfelől. Megpróbáltak különböző „vezetékes rádiókon” szóhoz jutni: a kolozsvári egyetem rádiójában, az Echinoban, aztán a Szőcs Géza szerkesztette Fellegvárban. Tulajdonképpen ennek a ge-

nerációnak az a tragédiája, hogy nem kapott idejekorán saját lapot; ahogy Balla Zsófia ezt egy esszéjében nagyon szerencsésen megfogalmazta, mindig arra kényszerült, hogy alkalmazkodjon, hogy kompromisszumokat kössön ahhoz, hogy kiléphessen a nyilvánosság elé. Csakhogy teljes, tökéletes kompromisszumra, hogy így mondjam, már csak azért sem kerülhetett sor, mert ennek a generációnak már nem voltak illúziói; azok az illúziók, amiktől aztán Csiki, vagy Király, vagy Farkas olyan keservesen szabadult meg, ezt a generációt soha nem is jellemezték.

Mennyire volt nehéz végül is az „áttörés”? Az új típusú, ha úgy tetszik nyitottabb, Európára jobban figyelő, az onnan jövő áramlatokat jobban a saját költészetbe, művészetbe beépítő verselés, vagy akár prózairás mennyire nehezen kapott polgárjogot az akkor már pozícióban — szerkesztői, kiadói pozícióban — lévő, de hagyományosabb lírát, prózát művelőkkel szemben?

Elég nehezen. Nagyon nagy volt az ellenállás. Ezt a generációt többnyire egyszerre tartották kozmopolitának és nacionalistának — attól függően persze, hogy kik és milyen nézőpontból —, ami egyszerűen abszurdum. De az előbb volt egy kérdésed, amire nem válaszoltam: az én saját helyem a két generáció közt. Prózában kétségtelenül volt mihez kapcsolódni, nekem is és Mózes Attilának is; ha valaki megfigyeli, tulajdonképpen nincs akkora szakadás az általunk írott prózai művek világa és az előttünk járók — itt gondolok Csikire, Várirra, Bodor Ádámmra — világa közt. Tehát nekünk inkább volt mihez kapcsolódni. A Szócs Gézáék generációja viszont nem nagyon kapcsolódott az előttük járókhoz; ők teljesen másfajta irodalmat próbáltak létrehozni. Kétségtelen, ez nagyon-nagyon nehezen ment; csoportosan egyáltalán nem. A generációnak nem adták meg a saját lapot, a többi lapban pedig elég nehezen közölhettek. Persze itt be kell számítani azt, hogy ez ingadozó volt: ezek a lapok nem is annyira esztétikailag zárkóztak el, hanem egyszerűen volt bennük egy bizalmatlanság. Itt is lejátszódott az, ami minden kultúrában lejátszódik: amikor jelentkezik egy újabb generáció, az nagyon nehezen tudja elfogadtatni a beszédmódját, a viselkedésmódját, a véleményét a világról. Ráadásul itt határozottan a generáció felnövekedése idején kezdett lemerevedni a romániai kultúra. Nemcsak a romániai magyar; bár itt még fokozottabb nyomás volt érezhető. A kultúrpolitika, az irányított kultúra bizonyos embereket, bizonyos főszerkesztőket pusztán azért tartott, mert a személyük garancia volt a kultúrpolitika váltakozó irányításának arra, hogy nem történnek változások; olyan lesz az egész nagyjából, ahogy ők eltervezték. Tehát itt azt kell megnézni, hogy egy totalitárius diktatúra mit kíván az irodalmától; egyáltalán kíván-e irodalmat. Szüksége van-e rá? Romániában a nyolcvanas években, a Megéneklünk Románia műkedvelő amatőr fesztivál beindulása idején világos volt, hogy a kulturális vezetés már unja az állandó vitákat a filmesekkel, az írókkal, a

képzőművészekkel, és egyáltalán nincs szüksége rájuk. Ceaușescu a látogatásai során Kínában vagy Koreában tapasztaltakat igyekezett átültetni a hazai kultúrába; ez az egyik magyarázata a tömegkultúra iszonyatos arányú felnövesztésének; a meetingeknek, a terekre való kivonulásoknak. A kultúrpolitika a dicsőítést várta el, és meg is kapta az általa kreált... majd mondtam, kiktől. Ez persze azzal a veszéllyel is járt, hogy szétverték az amatőr művészeti mozgalmat, amit most nagyon nehéz lesz megint beindítani, mivel az amatőrségnek is megvannak a maga játékszabályai. Az ember életében kétségtelenül a kultúrának is van valami jelentősége. Ezt viszont úgy, ahogy — különösen a nyolcvanas években — a román kultúrpolitika csinálta, nem lehet csinálni, egyszerűen azért nem, mert elveszik az ember kedvét. Amikor egy kórustagnak megszabják, hogy miről énekeljen; amikor azt nézik, hogy a táncosok táncrendjében mennyi az ilyen, mennyi az olyan tánc; amikor új műfajokat kreálnak, ahogy például a nyolcvanas években a „témástáncok” előretörésének lehettünk szemtanúi, vagy az amatőr művészeti mozgalomban az agitációs művészbrigádoknak, akkor kultúráról komolyan beszélni egyszerűen nevetséges. Ezt a generációt ezekben az években már egyrészt az irodalomba való emigrálás jellemezte; mindenki egyedül maradt a papírlappal — végül is az író sorsa a ceruza és a papír —, de ugyanakkor furesza módon az egyes alkotóknak mégiscsak ezekre az évekre esik a kibontakozásuk, mindennek ellenére, mert azért mégiscsak megjelentek könyvek, kirajzolódtak szellemi arc képek, és a kritikának is egyre inkább szembesülnie kellett a ténnyel, hogy itt jelentkezett egy raj, egy generáció, egy nemzedék, egy korosztály, egy csoport, mindegy, hogy hogy nevezzük, ami — akármennyire is lazán, de — egymáshoz kapcsolódik, legalábbis a beszédmódban, és más, mint az előttük járók.

Ráadásul ez a generáció megalkotta magának azokat a műhelyeket — az Echinoxot, a Fellegvárt —, amelyekben végül is tényleg nagyot tudott közösen is alkotni, miközben az egyes emberek a kötetekkel, méghozzá — tegyük hozzá — nagyon jó, számottevő kötetekkel a maguk egyéni arcát is megmutatták. Visszatérnék a generációs kérdésre. Amikor megindult az Echinox, majd a Fellegvár, amelyek magas szintű fórumai voltak ennek a fiatal nemzedéknek, ti valahogy — értem a ti alatt mondjuk Markó Bélát és téged — teljesen természetesen csatlakoztatok ezekhez; vagy teljesen természetes volt, hogy Szőcsék hívtak titeket; vagy teljesen természetes volt, hogy ti magatoktól jelentkeztetek itt művekkel. Tehát nyilván túl a barátságon, ami titeket összefűzött, volt azért köztetek egyfajta szellemi, gondolkodásbeli közösség is; hiszen ti, annak ellenére, hogy „papírforma” szerint egy előző generációhoz tartoztok, mégis ebben a körben publikáltatok; vagy ebben a körben is, hiszen nyilván nemcsak ebben. Lehet, hogy ti valamiféle „átkötés” voltatok a második és a harmadik Forrás-generáció között?

Valószínű. Ha szigorúan véve csak évszámokat nézünk, én ugyanabban az évben születtem, mint a Forrás-nemzedék híres, neves, nevezetes, hetvenes években jelentkező esszéírói: Tamás Gáspár Miklós, Ágoston Vilmos és Molnár Gusztáv; vagy Németi Rudolf, aki nagyon későn jelentkezett versekkel, de kiadói szerkesztőként végül is jelen volt, és nagyon sokat fordított...

És Echinox-szerkesztőként is, tegyük hozzá...

Igen, egy kezdeti periódusban. Ezért is nem tartom én szerencsésnek ezeket a generációk közti határokat olyan mereven meghúzni. Az irodalomtörténetnek kötelező bizonyos fokig skatulyákkal dolgozni, meghúzni az időhatárokat, de hát az irodalom egy élő, eleven organikus folyamat; vannak átbukdácslások, áthullámszások; az emberek hatnak egymásra. Kétségtelen tény, hogy a Szöcs Gézáék generációjának a versei egy másfajta látásmódot, egy másfajta beszédmódot érvényesítenek. Meg kell nézni, hogy ez a beszédmód egyes alkotóknál — a legkiemelkedőbbeknél, például Szöcsnél, Egyednél — mennyire kapcsolódik a sajtóságos erdélyi hagyományokhoz — itt nem csak a második, vagy az első Forrás-nemzedéket értem, vagy az erdélyi literatúrát — és mennyire a magyarhoz. Rögtön látni fogjuk, hogy mindenfajta leszűkítése a dolgoknak hibás és nevetséges, ugyanis az mindenki előtt nyilvánvaló, aki a csodagyerekként jelentkező Szöcs Géza verseit először olvassa, hogy rá az indulásától nagyon hatott a magyar irodalomnak néhány olyan alakja, akik a saját elismertetésükért egészen a hetvenes évekig küzdöttek; akiket nem nagyon fogadott el az irodalomtörténet, vagy a hivatalos aczéi kultúrpolitika, vagy csak a végén kezdett elfogadni. Gondolok itt elsősorban Weöresre, Szentkuthyra, aztán Hamvas Bélára; már pusztán ez a három név bizonyítja, hogy felesleges ezeket a behatárolódásokat ilyen mereven megtenni, ugyanis Magyarországon is indultak generációk ugyanebben a vonzáskörben. Itt aztán persze meg kell keresni az irodalomtörténetben azokat a sajtóságos jegyeket, amelyek csak rájuk jellemzőek, tehát Szöcsre, vagy Egyedre, mert kétségtelen van egy transzilván hangvétel is, mivelhogy itt éltek, és nem is akartak nem itt élni.

Ugyanakkor ez a generáció az elődöknél sokkal kozmopolitább is, sokkal inkább kötődik mindenféle európai hagyományhoz...

Igen, de ne felejtsük el, hogy az erdélyi irodalom nagyjai ugyancsak nem csak az erdélyi hagyományokhoz kötődtek, tehát ennek is volt hagyománya.

Nyilvánvaló. A Szöcsék által Európára tekintő nemzedék azonban már egy más Európára tekintett, mint mondjuk annak idején Dsidáék; a párizsi Magyar Műhely, vagy a budapesti régi Mozgó Világ kísérleti irodalma az, amit ők Európára tekintve láttak. És ez az elődöket nyilván még jobban

szembeállította velük, hiszen ezeknek a hatásoknak a nyomán ők egy teljesen újfajta formavilágot, egy teljesen újfajta — ahogy te mondtad — beszédmódot hoztak be az irodalomba. Valami olyasmit tehát, ami ebben az irodalomban — nyilván az Európától való elzártsága miatt is — teljesen ismeretlen volt.

Valószínű, hogy a magyar kultúra, a magyar irodalomtörténet elmúlt évtizedeinek a szakértői, az értelmezői, a kutatói szembe fognak kerülni hamarosan egy olyan ténnyel, ami már most kikerülhetetlen: hogy mit jelent végül is az Új Symposion és a párizsi Magyar Műhely a magyar líra élete szempontjából; nem szeretem a fejlődés szót, mert mihez képest fejlődés. Furcsa módon Jugoszláviában, a Vajdaságban és Párizsban alakultak ki olyan műhelyek, ahol szóhoz juthattak azok, akik a saját kultúrájukból kirekesztődtek. Ez kétségtelenül élt és hatott Erdélyben; furcsa módon. Most nemrég sikerült megkapnom a Jelenlét Szógettó című antológiáját, ahol a magyar avantgardista, neoavantgardista alkotók hatvanas-hetvenes években írott műveikből válogatnak; ha egyáltalán az irodalom itt még jó szó, hiszen itt olyan alkotók vannak, akiknek az irodalom csak eszköz, mégpedig csak az egyik eszköz, hiszen állandóan csapnak át különböző műfajokba; gondolok itt Szentjóbóra, vagy Erdély Miklósról, vagy Hajas Tiborra. De ez a fajta látásmód, beszédmód, világlátás a magyar kultúrában a hatvanas-hetvenes években igazán nem érvényesülhetett; tehát ezek az alkotók margóra szorultak, így aztán többnyire ők is a párizsi Magyar Műhelyben vagy az Új Symposionban tudtak közölni, ha egyáltalán számukra volt még jelentősége a közlésnek. Ugyancsak nemrég sikerült látnom Szentjóby Tamás Kentaur című filmjét; elképesztő, ha arra gondol az ember, hogy mit jelenthetett volna ez a film akkor, ha bekerül a filmművészetbe. Sajnos ilyen szempontból az újabb kori magyar kultúra a kultúrpolitikai késleltetések története is. Gondoljuk el, milyen irányba fejlődhetett volna a magyar próza, ha Hamvas '51-ben befejezett Karneválja akkor megjelenik. Gondold el, hogy milyen könyvek jelentek meg '51-ben Magyarországon! Milyen távlatokat nyitott volna a magyar prózának, ha a Felelet mellett — vagy előtt — megjelenik a Karnevál?

Jó kérdés, bár azt hiszem, nem igazán érdemes belemennünk a „mi lett volna, ha...” játékba; mint ahogy abba sem, hogy hogyan alakult volna a ti munkásságotok, ha ezek a művek valóban időben megjelennek, s eljutnak hozzátok.

Ezek a művek végül is xeroxozott, stencilezett formában, kéziratban terjedtek, tehát bizonyos fokig csak bekerültek, alakítottak. Szócs Géza már 1972-ben a Korunkban egy Weöres-tanulmányában leírta, hogy Hamvas Béla az újabb kori magyar kultúrtörténet leggonoszabbul ignorált alkotója; amiből

óriási botrány is lett, nemcsak Magyarországon, hanem Romániában is. Nyilvánvalóan az alkotók, tehát akit érdekelt, az, ha nagy nehézségek árán is, de hozzájuthatott ezekhez a kéziratos, vagy aztán később már szamizdat-formában is terjesztett művekhez. Viszont nem kerültek be ezek a művek idejekorán a magyar irodalomtörténet vérkeringésébe. Tehát a „mi lett volna, ha...” kérdés itt főleg az élő irodalom vérkeringésére, áramára érvényes; inkább ott érzem a veszteségeket, hogy az olvasók nem szembesülhettek idejekorán ezekkel a művekkel az irányított kultúrákban, ahol a késleltetések egész magasiskolája zajlott. Gondolj arra, hogy olyan alkotók, mint Mészöly Miklós, vagy Nemes Nagy Ágnes milyen későre jutottak elismeréshez. Hatvan évesek elmúltak, és még mindig fiatal íróként kezelték őket. Teljesen megdöbbentő bizonyos embereknek, hogy ők már elmúltak hatvan évesek. Vagy itt van Petri György vagy a Konrád György esete a magyar kultúrpolitikával. Az ő műveik is szamizdatban hatottak, tehát akik el akarták olvasni őket, meg tudták szerezni; viszont nem hatottak széles körben, elválták őket a szélesebb körben vett nyilvánosságtól.

Említetted, hogy te egy évben — vagy nagyjából egy évben — születted azokkal a filozófus gondolkodókkal, akik Bretter-tanítványokként váltak közzismertté az erdélyi magyar... nem is annyira irodalomban, mint inkább gondolkodásban, filozófiában. Érdekes, hogy ők is tulajdonképpen a harmadik Forrás-generációhoz tartoznak Forrás-köteteik szempontjából, hiszen nagyjából Szőcsékkal egyidőben közölték Forrás-köteteiket, nyilván ők is a késleltetések miatt.

Először, azt hiszem, Tamás Gazsinak a kötete jelent meg...

Igen, pontosan...

...’75-ben, aztán Ágoston Vilmosé és Molnár Gusztávé már jóval később...

Igen, valamivel később; ’76-77-ben. Érdekes azonban, hogy ők — elsősorban Tamás Gáspár Miklós — nagyon aktív tagjai voltak annak a szellemi körnek, amelyikbe te magad is tartoztál. Ez a kör azonban nyilván elsősorban Kolozsvárra koncentrált. Hogy voltál te mégis tagja ennek ilyen nagy távolságból?

Nagyon kívülről voltam tagja. A barátságok is közrejátszottak ebben: Balla Zsófiával, Szőcs Gézával vagy Egyed Péterrel leveleztünk, és elég sokat találkoztunk is azokban az években. De azért én csak nagyon távolról tartoztam közéjük.

Ugyanakkor mégis van egy nagyon erős „közösség” bennetek, hiszen te hoztad létre azt a bizonyos „Bembere-legendát”, amiről aztán versek is

születtek; én ebben is egy nagyon erős összetartozást, közös gondolkodást, azonos, vagy nagyon hasonló szemléletmódot érzek. Nyilván ez a közös szellemi légkör a műveitekben is valami módon tettenérhető. Te hogy érzed, mennyire tükröznek azonos szemléletmódot a ti műveitek?

Úgy érzem, bizonyos fokig vannak közös szólások, amelyek hol felerősödnek, hol elhalkulnak — közös érdeklődésű emberek között kialakul egyfajta tolvajnyelv is —, de ez csak a beavatottak számára érdekes, az olvasónak ezek nagyon keveset mondanak. Azt kellene megvizsgálni, hogy mit mondanak ezek az olvasónak. Sajnos, olvasásszociológia nincs Erdélyben, Romániában. Ez az, ami leginkább hiányzik: hogy fel tudjuk mérni, hogy egyáltalán hogy élnek az olvasók; milyenek a mi olvasóink.

De mondjuk egy majdani irodalomtörténet fog azért majd közös vonásokat kielemezni tudni ezekből a művekből; közös irányokat, közös hangsúlyokat?

Gondolom, igen.

És mik lennének ezek? Mi az, amit közös jellemzőnek tartanál ezekben az életművekben? Vagy akárcsak a magadéban, ami kapcsolódik a többiekéhez?

Egyfajta tágabb értelemben vett játékosság, a komolykodás elkerülése... Aztán az irtózás a pátosztól, egyfajta ironikus látásmód előbukkanása. De mondom, veszélyes ezt generációkra leszűkíteni, mert ez nagyjából egyazon irodalomtörténeti pillanatban jelentkezik a késői Szilágyi Domokosnál, Vári Attilánál, Csikinél; bizonyos fokig még Királynál is.

Tehát ez nem annyira generációs, mint inkább valamilyen kortünet?

Igen, a szembenállás miatt...

Már csak így lehetett, ilyen ironikusan túlélni? Vagy csak így lehetett kivédeni azt a pressziót, ami működött?

Valószínűleg a presszió is közrejátszott. Az is közrejátszott, hogy a generációk különböző életkorú tagjai a hetvenes évek elejére már rádöbbsentek arra, hogy teljesen téves volt az egész kultúrpolitikai gyakorlat; az egész létezésünk valahol elhibázott volt. Ez már szorosabban véve összefügg a kelet-európai szocializmusok csődjével is, ami akkor már nyilvánvalóan látható volt; akinek szeme volt és akarta látni, látta.

Ez a felismerés egyfelől, másfelől a presszió vajon mennyiben befolyásolta azt, hogy ez a generáció ennyire szétszóródott? Vajon nem volt elég erős ez a szellemi közösség? Nagyobb volt a presszió, mint a szellemi összetartás?

A presszió is nagy volt, sőt állandóan nőtt, de azt hiszem, hogy ebben egy törvényszerűség is érvényesül: emberek időnként találkoznak, egy ideig együtt vannak, aztán szétszélednek. Általában az irodalmi csoportosulások története ez; nem láttam olyan irodalmi csoportosulásokat, amelyek végig együtt maradnak. Olyan-e például az az Újhold, ami most újjászületett, azok az Újhold antológiák, mint az az Újhold, amit a negyvenes évek közepén kezdtek el Nemes Nagy Ágnes, vagy Lengyel Balázs, és a körjük csoportosuló alkotók? Nézzük csak meg, hogy az egyes alkotók mennyire messzire távolodtak el egymástól; elég csak Somlyó Györgyöt, Major Ottót, vagy magát Nemes Nagy Ágnest, vagy Rába Györgyöt említeni. Hát mennyire szétfutottak a generációk; „szétcincáltak”, ahogy Cseh Tamás éneklé Bereményi Géza szövegét. Azt hiszem, ez törvényszerű, hogy a generációk csak egy ideig maradnak együtt, aztán a nyomások, az érdeklődési területek váltakozása, a különböző személyes stratégiák szétrobbantják a csoportosulásokat.

És a közös indíttatásnak, a közös szellemiségnek nem is maradnak nyomai? Vagy azért nyomokban ez megmarad?

Nyomai maradnak, nyilvánvaló, hiszen a művek megíródnak...

Balla Zsófi azt mondta, hogy ennek a generációnak az talán a leginkább összefoglaló jegye — a közös szellemiségen túl —, hogy soha nem írt megrendelésre; mindig távol tartotta magát attól, amit te a Megéneklünk Románia kapcsán elmondtál a hivatalos kurzusról.

Ezért is volt az, hogy mindig olyan gyanakvóan néztek ránk a szerkesztőségek. Én a nyolcvanas években rendszeresen dolgoztam az Igaz Szónak is, az Utunknak is, és a Hétnek is, de mégis végig éreztem ezt. Még az úgynevezett saját lapomnál is — mivel 1985 nyarától a Hét belső munkatársa lettem — végig éreztem egy idegenkedést.

Ez az idegenkedés elsősorban az elődeitek részéről volt? Hiszen a te főnököd a Hétnél — gondolom — egy, az irodalomban előtted indult valaki volt...

Itt szét kell választani két dolgot: egyfelől a szorosabban vett emberi kapcsolatokat, másfelől a lapokra nehezedő nyomást, és az emberi gyarlóságokat. Ezeket

mind számításba kell venni. Miről van itt szó? Amikor egy szerkesztő, vagy egy főszerkesztő, vagy a lap egy úgynevezett meghatározó, irányt adó munkatársa megcsinálja a maga megalkuvásait, akkor — már csak azért is, hogy mások is legyenek benne — meg akarja követelni, hogy mindenki hódoljon be, mindenki alkudjon meg. Ha ez nem történik meg, akkor ez állandó feszültségek forrása.

Ugyanakkor azért ebben a feszültségforrásokkal, feszültségekkel teli légkörben ti mégis tudtatok valami módon egzisztálni. Segített ebben az a fajta közös nyelv, az ironikus távolságtartás, ami a művekben is megnyilvánult? Ez tartotta össze a ti társaságokat?

Valószínűleg. Biztos hamarabb szétment volna a társaság, ha nem lett volna a külső nyomás, az egymásrautaltság érzése... Tulajdonképpen elkerülhetetlen, hogy most már beszéljünk arról is, hogy ez a fajta beszéd- és látásmód, amit ez a korosztály, ez a laza csoportosulás igyekezett meghonosítani az erdélyi kultúrában, az bizony eléggé idegen volt a kultúra irányítóinak a felfogásától; ezért ellene az első vád mindig az értetlenség volt. A második figyelembe veendő dolog, hogy az erdélyi kultúra, a romániai magyar kultúra sajátos helyzete miatt általában az olyan szerepek, amelyeket ez a korosztály próbált meghonosítani, nem is alakultak ki addig; ez teljesen új volt. Emlékszem, amikor az esszéírók kezdtek jelentkezni a hetvenes évek elején — Tamás Gazsi, vagy Ágoston, vagy Molnár Gusztáv —, akkor Balogh Edgár milyen élesen kelt ki ellenük. Gazsi az Unió egyes számában tavaly megjelent interjújában — ami '84-ben készült — el is mondja, hogy ő tulajdonképpen azért döntött a kivándorlás mellett, mert úgy látta, hogy az a szerep, amire rákényszeríti őt az erdélyi kultúra, az egyfelől nem az ő szerepe, másfelől meg arca, amit ő csinálni akar kritikában és filozófiában, arra nincs szükség; azt, amit ő meg akart írni, tehát a mi történetünket — hiszen mindannyian azt akarjuk megírni más és más módon a műfajainkban —, azt itt nem is tudja sem megírni, sem elmondani, sem publikussá tenni; tehát ezért döntött végül is a kivándorlás mellett. Hogy Ágoston és Molnár Gusztáv a nyolcvanas években miért döntöttek a kivándorlás mellett? Akkor már a nyomás sokkal nehezebb volt. Tudod, hogy Molnár Gusztáv a Limes-körrel meglehetősen botrányos körülmények között távozott, Ágoston pedig a rádió megszűnése miatt állás nélkül maradt; tehát egyre kevésbé látták a saját stratégiájukat a kultúra akkori... vagy a romániai élet akkori keretei között megvalósíthatónak. Ne felejtjük el, hogy Románia a legsivárabb, a legunalmasabb ország volt egészen az utóbbi időkhöz: itt egy teljesen leszűkített kultúrmodellel dolgozott egy poszt-sztálinista hatalom; mert Romániában végül is nem történt meg az elszakadás a sztálinizmustól; Ceaușescu balkáni, bizánci, dél-amerikai, észak-koreai konglomerátumból összeálló totalitárius diktatúra-képében a kultúrának nagyon kicsi szerep jutott...

Nyilván még kisebb egy kisebbségi kultúrának.

Még kisebb egy kisebbségi kultúrának. Sorra zárultak be a kapuk. Soha nem lehetett tudni, hogy az ember mikor válik teljesen — hogy úgy mondjam — vesztessé a könyvkiadás szempontjából. Nagyon érdekes a Mózes Attila esete, akinek a regénye körül — ami most megjelent, hallom, Magyarországon, és a Helikon folytatásokban közli — kialakuló vitasorozat miatt már a következő könyvét is visszaadták. Nekem alkalmam volt elolvasni a bizottság némely tagjának a jelentését erről a regényről; ugyanis hivatalosan Romániában a nyolcvanas években megszűntnek nyilvánítódott a cenzúra, nem hivatalosan viszont működött, sőt még rosszabb volt, mint a hetvenes években. Működtek cenzorok, és a cenzorok nyakára alakítottak 1985-ben egy bizottságot főszerkesztőkből és más, politikailag jól álló emberekből, akik a cenzort is ellenőrizték. Ezeknek, ennek a bizottságnak némely tagjának elolvastam a jelentését a Mózes Attila regényéről. Az volt az érdekes, hogy a kiadó által felkért lektor, egy Ion Jánosi nevű esztéta — aki az ötvenes években még Jánosi Jánosként magyarul közölt, aztán átváltott románra; bántani nem akarom, nem is tudom, mert nagyon hiányosan ismerem az életművét, de aki végül is a szó igazi értelmében esztéta, ez kiderül a regényről írott lektori véleményéből, tehát az irodalomra koncentrált, és nem volt hajlandó elfogadni irodalmon kívüli érveket — nagyon melegen ajánlotta kiadásra a regényt. Csakhogy az ő véleménye ütközött a különböző, kultúrán kívüli bizottsági tagok egészen primitív, elriasztóan leegyszerűsítő, a szó igazi értelmében irodalomellenes következtetéseivel. Én a saját bőrömön is éreztem ennek a bizottságnak a létrejöttét, ugyanis 1986 januárjában már nyomdába került A bőrönd elföldelése című elbeszéléskötetem, amikor a bizottság visszarendelte, és körülbelül az egyharmadát kihagyták belőle — ezért egészen felemásan jelent meg —, viszont ugyanakkor azt is tanácsolták nekem, hogy ne is gondolkozzak azon, hogy esetleg visszaveszem, mert akkor ezzel a további műveim megjelenése előtt zárom el a lehetőséget. Pedig akkor már a kiadónál volt a Promenád című regényem első kötete, ami végül is három év hajcihő után jelent meg.

Említetted az előbb, hogy ki-ki máshogy dolgozza fel nyilván ezeknek az éveknek a történetét; máshogy építi be a gondolatvilágába, és nyilván ez ily módon máshogy fog majd a művekben is megjelenni. Befejezésül azt kérdezném tőled: a te számodra mi volt a legfontosabb ezekből az évekből: ezeknek az éveknek az irodalmi és irodalmon kívüli történéseiből? Mi az, amit te leginkább ebből leszártél; ami majd a műveidben vélhetően kielemezhető lesz.

Hát itt megint ketté kell választani... vagy háromfelé kell választani a dolgokat. Egyfelől kétségtelen, hogy az én életemben ezeknek a barátságoknak

— itt most hangsúlyozottan barátságokról, tehát személyes kapcsolatokról beszélek — nagy szerepük volt; ez már kiiktathatatlan az ember életéből, ez már megmásíthatatlan. Hogy mi marad meg ezekből az évekből? Nyilvánvalóan azért, hogy ez a generáció a maga módján — végül is a kompromisszumokat minimálisra csökkentve — meg tudott nyilatkozni, meg tudta jelentetni a könyveit, azzal azt bizonyítja, hogy érdemes vállalni önmagunkat. A másik dolog pedig — s ez a jövő szempontjából is, azt hiszem, némi bizakodásra adhat okot —, hogy lehet, hogy úgy tűnik távolról, hogy ez a generáció szétment, de én úgy látom, hogy az emberek élnek, alkotnak, és a barátságok sem mentek szét. Hogy úgy mondjam: a barátságok túléltek a nyolcvanas éveket. Hogy aztán a generáció szempontjából milyenek lesznek a kilencvenes évek? Most már, azt hiszem, túl késő lenne egy közös lap. Ezt mi már lekéstük... Ezt a vonatot lekéstük. Most már mindenki egyedül van.

De a generáció nyoma azért megmarad az irodalomban?

Mint egy melankolikus, mélabús emlék...

Szép emlék ez a számodra?

Feltétlenül.

Köszönöm, azt hiszem ezzel be is fejezhetjük...

Ne fejezzük még be egy pillanatra, ha lehet. Nem hangsúlyoztunk ki eléggé egy nagyon fontos felismerést; azt, hogy pusztán a pressziók alapján nem lehet egy generációt minősíteni. Minden irodalmi nemzedéknek meg kell vívnia a saját küzdelmeit az előttek járókkal; ilyen szempontból mindig minden kultúrában léteznek generációs különbségek, generációs viták, generációs ellenérzések. Én úgy érzem, hogy ez a korosztály, amikor szóhoz jutott elsősorban pontosan a rá nehezedő nyomás miatt vált bizonyos fokig érdekessé, és az érdeklődés csak később kezdett maguknak a műveknek szólni. Tehát azok, akik gátoltak, bizonyos szempontból jó szolgálatot is tettek az egyes alkotóknak, mert világosan elhatárolódtak a frontok; látszott, hogy ők nem mi vagyunk.

Annak idején az Echinoxban elhangzott egy kerekasztal-beszélgetésben — talán éppen Szőcs Géza mondta el —, hogy magát az Echinoxot is, illetve azt a szellemiséget, amit az publikált, úgy fogadták el, hogy amikor először elkezdte támadni — ahogy akkor hívták — a „felnett” kultúrát, illetve annak bizonyos prominens személyiségeit, akkor a visszacsapás, vagy a válasz-le-dorongolás volt az, ami végülis kiemelte az Echinoxot az ismeretlenségből, vagy a szűk körű ismertségből. Tehát ez nemcsak az Echinoxszal volt így?

Feltétlenül. De ezt mi már így örököltük az előző Forrás-generációtól. A Forrás egész jelentkezése botrány volt a romániai magyar kultúrában: Szilágyi Domokos, vagy Lászlóffy Aladár az indulásukkor annyira mások voltak, mint az előttük járó költők; nemcsak minőségileg, sőt az elején főleg nem minőségileg, hanem látásmódjuk és részben a beszédmódjuk miatt. Bár a beszédmódjukban nem volt akkor még akkora különbség, ez a későbbi években kezdett fokozatosan kialakulni. De hát ez már irodalomtörténet...

(Sepsiszentgyörgy, 1990. május 30.)

„Ez még mindig ugyanaz a társaság”

BRÉDA FERENC

Feri, mi hat év után először beszélgetünk megint, még hozzá Kolozsváron. Te hat év óta nem jártál idehaza — ezért is nem találkozhattunk azóta —, Franciaországban élsz. Abból a körből, amelyik annak idején mint a harmadik Forrás-generáció, vagy az Echinox és a Fellegvár körül kialakult szellemi társulás működött, te szakadtál a legmesszebbre. Ebben a hat évben nem is publikáltál — bár dolgozni dolgoztál; épp most mutattad a kéziratodat —, holott annak idején az egyik legaktívabb tagja voltál az úgynevezett harmadik Forrás-generációnak: írtál esszét, verset, kritikát, köteteid jelentek meg, szerkesztetted az Echinoxot. Most, hat év távlatából — és ráadásul a Franciaországból nézett távlatból — hogy látod ezeknek az éveknek a történéseit; milyen volt ez a harmadik Forrás-generáció '76 és '83 között Kolozsvárott?

Először is: én a harmadik Forrás-generációt — mint elnevezést — kitalálásnak tartom. Volt ugyan egy csoport, működött is, de ami engem illet — vagy illetett — én magamat nem tartottam Forrás-generációbelinek; egyfelől szégyelltem egy efféle — mondjuk hivatalos irodalomtörténeti — kategóriába beleilleszkedő és abból fakadó elnevezés alá magamat besorolni, másfelől irodalomkritikailag úgy találtam, hogy semmiféle Forrás-szellemiség nem létezett. Ha mégis megpróbálnánk körvonalazni, hogy mi volt — mint szellemiség — a Forrás egy-kettő-három, akkor azt mondanám, hogy a hivatalos erdélyi magyar oktatásban szereplő Kós Károly-i transzilvanizmusnak egyik elágazó, továbbgondolt hajtása, variánsa volt, amire nagyon rosszul ragasztották rá a Forrás címkét; tudniillik ez egy kiadó márkája volt és nem lehet márkában gondolkodni; ez nem olyan, mint a Renault, hogy van belőle a 12-es, a 25-ös, vagy az egyéb márkák; nem, az emberek azok különbözőek.

Ugyanakkor te is azt mondtad, hogy működött itt egy csoport annak idején Kolozsvárott, amelyiknek te is tagja voltál. Mi tartotta össze a csoportot, mi volt ennek a csoportnak a kohéziós ereje?

Én ezt a csoportot az Echinox köré csoportosítanám. Na most már, hogy mi volt az Echinox-szellemiség? Ez is nagyon sokrétű dolog, sok értelmezést takar. Ma azt mondanám, hogy az európaiság. Ha jól megnézzük, volt a Forrás, ami transzilván valami volt magyar nemzeti kiadásban — a megfelelő megalkuvásokkal —, a másik pedig volt ez az európeér vonal, ami az Echinox köré

csoportosult; többé-kevésbé muszájból, viszont a muszájban találták meg az emberek azt, ami lényegében mint egy lecke adódott fel: megtanulandó lecke volt, olyan lecke, aminek nagyon sok haszna volt, és lehetett benne hinni.

És ennek a leckének van olyan megnyilvánulása, ami a művekből is kielemezhető; tehát vannak-e közös vonások a ti műveitekben, s ha vannak, akkor melyek azok?

Van egy modernebb hangszerelés, van egy modernebb látásmód, van egy európaibb szellemiségbe való bekapcsolódás akarásának az érzete; van egyfajta nyitottság, és van egyfajta elvonatkoztatás a kicsi, piti, minket beskatulyázni akaró problémáktól.

És van, azt hiszem, egy nagyon erős filozófiai indíttatás is. Nemcsak azért, mert ti nagyjából egy generáció vagytok, illetve egy időben indultatok a Bretter-iskola növendékeivel, Ágoston Vilmossal, Tamás Gáspár Miklóssal, Egyed Péterrel, hanem mert bennetek is egy nagyon erős filozófiai gondolkodás iránti hajlam mutatkozik meg. Te magad is a Forrás-kötettedben esszéket publikáltál, a verseidet csak utána; az Echinokban is esszéket írtál elsősorban.

Igen, a filozófiai vonal mindenképpen jellemezte a társaságot. Ennek a forrásai — forrás... hogy kísért a szó — sokkal messzebbre nyúlnak vissza, mint a Bretter-iskola fellépése; én ennek a gyökereit az erdélyi protestáns teológiában látom, aminek erre nagyon nagy a hagyománya. Annak idején, ifjú koromban a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban átrágtam magam a XVII. századi prédikátorok művein, és bizony az erdélyi magyar esszé ott már megvan; ott van például a halotti prédikációkban. Azok már mind nagyon jó... nagyon jó erdélyi esszék, európai esszék, amelyekben görög citátum váltja magát a latinnal és a héberrel és a neoplatonista gondolatokkal; hogy mondjam... nincs benne semmi Werbőczy és semmi Dózsa, semmi jobbágy és semmi földesúr, semmi földszag és semmi búzaíz... No persze én nem azt mondom, hogy ezt mindenki olvasta és ismerte, viszont ez az egész nyelvbe, az egész gondolkodásba annyira beleitta magát, annyira áthagyományozódik, hogy ha nem is tudjuk, hogy mi a gyökere, ez ott van. Természetesen a Bretter-iskola megerősítette a mi — talán öntudatlan — erdélyi protestáns teológiára alapuló intuíciónkat; a Bretter-iskola feltűnése megerősített minket abban, hogy lehet és kell is jól filozófolni. Személy szerint engem Gázi — Tamás Gáspár Miklós — befolyásolt az írásain keresztül; csodáltam a zsenijét, a műveltségét. A mai napig vállalom azt, hogy ő minden idők egyik legnagyobb magyar gondolkodója. Mondom, engem ő nagyon erősen befolyásolt. Bretter kevésbé. Bretternek az írásait nem nagyon szerettem, Gázit viszont nagyon csodáltam.

Hadd kérdezzek itt egy személyes dolgot, ha már a közvetlen elődeidről beszéltél. Egyszer azt mondtad nekem, hogy te a Szilágyi Domokos költészetét sem tartottad olyan nagyra, mint ahogy általában őt az erdélyi irodalomban „csúcsnak” tartják; éppúgy, mint a filozófiában Bretttert. Ezek szerint te nem ezeket a nagy „csúcsokat”, nem ezeket a nagy neveket követted. Ki volt akkor az, aki a költészetben hatott rád — úgy, ahogy a filozófiában Tamás Gáspár Miklós —, hiszen te verseket is írtál?

Általában ezekről az úgynevezett nagy nevekről — mint Szilágyi Domokos, vagy a magyaroknál Weöres — én azt hiszem, hogy annak, hogy ők ilyen „nagy nevek” lettek, annak valami más oka van, mint az esztétikai, vagy a szellemi tökély. Hogy mi ez az ok? Mindegyikük külön téma, nem foglalkoztam vele behatóan, de ez az érzésem. Aki nagy költő, az egy Petrarca, aki nagy költő, az egy Dante, az talán egy Füst Milán; aki nagy költő az kimeríthetetlen, az megérinti az ember lelkét, megfogja, abban nem érzel semmi kicsit, semmi beskatulyázottat, semmi lényegtelent. Abból nem lehet egy szót sem kihúzni; Petrarcából egy vesszőt sem lehet kihúzni, Vergiliusból sem, Ovidiusból sem.

Azért furcsállom mindazt, amit most mondtál, mert ezekben a beszélgetésekben, amelyeket ennek a szellemi körnek a tagjaival folytattam, például Weöres Sándor neve nagyon sokszor felmerült, mint előkép, mint valami olyasmi, ami felé igyekszik ennek a generációnak — illetve hát ennek egyes tagjainak — a költészete; ebben a beszélgetéssorozatban sokszor hangzott el mérceként Weöresnek a neve. Te egyrészt beletartozol ebbe a körbe, másrészt — ezek szerint, ahogy elmondtad — éppen Weöres költészetét nem érzed magadra nézve érvényes költészetnek. Hol találsz akkor közös pontokat ebben a szellemi körben?

Közös vonások? Gondolom, hogy Erdélynek, mint egy reflexiós témának a jelenléte, az mindenképpen közös pont volt ebben a társaságban. Ebben persze sok megközelítés lehetséges — sok megközelítés is volt —, de a lényeg az, hogy erről mindannyian gondolkoztunk és igyekezett mindegyikünk a maga felfogását elmélyíteni, és aztán talán idomítani is. Szerintem Erdély... az erdélyi helyzetről való meditálás az mindenképpen közös pont volt; Erdély, mint reflexiós téma, és főképp a sajátosságában, tehát nem annyira a Magyarország-hoz való viszonya, avagy a többségi állammal szemben való viszonya, hanem Erdély, mint sajátosság. Azt hiszem, írtam egyszer neked: Tündérország határait csak a tündérek ismerik. Szóval ez egy sajátosság volt, és erről nagyon érdekes volt gondolkodni, és ez volt — mondjuk — a közös nemcsak kovász, hanem a közös alapmérték — a mai napig is az —, ami mindent lehetővé tesz.

És az esztétikai értékekben nincs közös vonás?

Az esztétikai értékekben viszont teljes szabadsága volt mindenkinek. Nem voltak kötelező dogmák, legfeljebb csak tisztelni való dogmák. Például azt, hogy Bretter nagy filozófus, ezt tisztelni kellett; ezt a kijelentést. De azért még Brettert is kritizálhattad. De ő egy olyan valaki volt, akit tisztelni kellett, tiszteltünk is... illetve nem kellett, de tiszteltük. Vagy hogy Szilágyi Domokos úgymond nagy költő, hát ehhez mondjuk én nem nyúltam; tudtam, hogy sok ember szereti, meg miért hívjam ki magam ellen az úgymond meggyőződéses, hithű emberek haragját. De ha én nem tudom, hogy ki az a Szilágyi Domokos, és nekem ideteszik az orrom elé, abból minden harmadik szót ki lehet húzni, vagy minden ötödik sort; amit nem mondhatok el például Szöcs Gézáról, akit én nagyon nagy költőnek tartok, aki szerintem a magyar irodalom egyik legnagyobb költője; legalábbis onnan nem lehet kihúzni egy vesszőt sem. Na most, hogy Weöres miért volt ennyire fontos ennek a körnek a számára? Weöres egy olyan hűrt pendített meg az erdélyi szellemiség közvetlen fültávolságában, ami sok rezonanciát keltett; negatívát és pozitívát. Weöres tudatában van a nyelv mágikus erejének. A költészet az a különböző mágikus erőknek a kontrollált formába öntése, tehát a különböző energiáknak kontrollált gyakorlata; viszont Weöresnél sokszor túlkapások, anarchikus forgószelek vannak, amelyeket nem lenne szabad hagyni; nem tesz jót az elmének. Én nagyon sok világirodalmat olvastam ahhoz képest, amit itt forgalmaztak, vagy egyáltalán olvastak az emberek, és abból rájöttem, hogy — bár ott is van bizony gyengébb dolog, de — vannak nagy tömbök, amelyek szétszthatatlan egységet képeznek; egy-egy olyan alkotó, mint ahogy az előbb mondtam: Ovidius... Hát annak két sorát nem lehet szétbontani, az úgy van megcsinálva latinul. Kis latint is tanulmányoztam az egyetemen, magánszorgalomból, két évig... Szóval rájöttem, hogy úgy kell dolgozni, és nem érdemes semmiféle más mércét használni, tudniillik az az egyetlen lehetséges mérce, és mindenhol, ahol komoly és nagy irodalom van, ott ezekkel a mércékkel mérnek.

És ehhez a mércéhez képest azok a kötetek, amelyekről te írtál — most csak Boérnak a Forrás-kötete jut hirtelen eszembe, de az Utunkban, úgy emlékszem, hogy több kortársadról is írtál — ezek hol álltak? Vagy mondjuk — még személyesebbre fordítva — ehhez a mércéhez képest hol álltak a te verseid, amelyekben a nyelvnek, a költészetnek a határait keresve jutottál az olyan versekig, amelyek már nem a beszélt nyelven szóltak — a Kimaradt Szóban jelent meg ilyen —, vagy például a már egyetlen írásjel nélkül íródott Mementó című versedig, a tökéletes képpé formált képversig? Ezek azért elég messze vannak — azt hiszem — azoktól a bizonyos klasszikus eszményektől...

Amit mindenképpen lehetne mérni klasszikus mértékkel — és lehet is mérni — az mondjuk a filozófiában Gazsi, Molnár Guszti; Ágoston Vilka a kritikában;

Szőcs Géza a költészetben, Egyed Péter a prózában, kritikában és filozófiában is; és bizonyára vannak mások, akiket most elfelejtek. Na most, ami a magam munkásságát illeti... Gondolom, a verseskötetemben talán van két vagy három vers — főleg a két utolsó vers a kötetben, és talán a Soliloquium — amely a magam képességeihez képest igyekezett egy kicsit abban a szférában mozogni, amelyben — mondjuk — magam mozogtam; tehát csak ilyeneket olvastam, ezeket tartottam nagyinak. Ezekben a költeményekben a mai napig is, ha visszaolvasom, nagyon furcsa érzés az, hogy én képes voltam ilyeneket írni; csodálom azt a tollat, amelyik megírta; manapság talán nem is lennék képes rá. Az írás szerintem ihlet kérdése, és az ihlet az egy angyal; ahogy a nyugati okkultizmusban mondják, az a más, a másod, vagy az őrangyalod; amennyiben ez elhagy, ez a fantom, ez az angyal, annyiban lesz belőled Forrás-nemzedék, egyszerű tag; nincs ihlet. Írni mechanikusan, motorikusan lehet; viszont, hogy az írásnak legyen töltete, legyen egy mögöttes valósága, az írás legyen csupán egy fátyol, s amögött lények mozogjanak, elevenedjenek meg, fel, s tűnjenek el, ehhez kell az ihlet, az a bizonyos őrangyal.

Mondd, meg lehet azt fogalmazni, hogy a ti verseiteknek a fátylát fellibbentve van-e egy közös lényeg a ti költészetetekben?

Van; gondolom az a meggyőződés, hogy az igazság, a világ sokkal komplexebb, mint aminek azt gondolták a közvetlen elődeink; közvetlen elődeink 1900-tól, vagy talán még előbből. Hogy sokkal komplikáltabb, sokkal bonyolultabb a világ, amelyet a mi kis létünk fátylái, a mi kis írásaink fátylái takarnak. Gondolom, ezt tudtuk mindannyian, a világ komplexitásának a realitását; ez azért mindenkinek a tudatában volt.

Ezekben a beszélgetésekben gyakran említettük azt a két műhelyt — az Echinoxot és a Fellegvárt —, amelyeknek a szellemiségét azokban az időkben ti alakítottátok; előbb Szőcs Géza és Egyed Péter, majd Bretter Zoltán, Beke Mihály és te szerkesztettétek az Echinoxot. Ezek a műhelyek mennyiben segítették kialakulni ezt a fajta közös szellemiséget, vagy mennyiben voltak ennek a közös szellemiségnek a produktumai? Mi volt előbb: a műhely, vagy a szellemiség?

A műhely. A műhely egy tégely volt — mármint az Echinox vagy a Fellegvár —, és a szellem mindig úgy alakult, ahogy a tégelykeverő fő laboráns azt keverte. Volt egy pár nagyon jó fő laboráns... Egyed és Szőcs mindenképpen nagyon nagy kettős volt az Echinoxnál; ők egy nagyon nagy nyitást produkáltak ott. Azokat az embereket futtatták, akiket nemcsak hogy meg tudtak győzni, de akiket még egy kicsit át is tudtak formálni arra, amit akartak csinálni. Ugyanez volt a mi időnkben is az Echinoxnál; valószínűleg te is tudod, mint ahogy

mindannyian, hogy ha van egy kis hatalom az ember kezében, akkor azt csinál vele, amit akar.

Mekkora hatalom volt Echinox-szerkesztőnek lenni a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján, amikor ti ott voltatok?

Nagy. Nagy hatalom volt — „nagyhatalom” —; nagy hatalom az itteni kis irodalmi életben. Ez az jelentette, hogy akit mi publikáltunk, arra felfigyelt az egész irodalom; abból lehetett író, az már közölhetett akármelyik hivatalos nagy lapban; megvolt neki az útlevele. Főképp a szerkesztőségekben olvasták, hogy kit halásszanak majd ki. De mi — hogy mondjam — „szelepként” is használtuk a lapot, tehát az összes másutt kicenzúrázott írásokat közölhattük, tudniillik az én egyedi dolgom volt, hogy el tudom-e intézni a cenzorral, hogy lehozza, vagy sem.

És hogy lehetett elérni, hogy lehozzanak az Echinoxban valamit, ami — mondjuk — nem jött le az Utunkban, vagy a hivatalos sajtóban bárhol másutt?

Hát úgy, hogy azt mondtam, hogy a saját felelősségemre írja alá.

És ez elég volt?

Elég, mert akkor a cenzor azt mondhatta az illető tisztnek, aki őt ellenőrizte, hogy menjen, beszéljen Brédával.

Volt ilyen beszélgetés?

Nem.

Tehát odáig már soha nem jutott a dolog, hogy a tiszt meg is keressen?

Ezért nem. Azért nem, soha, hogy mi miért jelent meg. Mondtam, te — nem mondom meg, hogy ki volt a cenzor —, írd csak alá, s ha valami bajuk van, akkor forduljanak hozzám. De ezért soha nem fordultak hozzám.

És miért fordultak? Voltak afférok?

Voltak, mint ahogy mindenkinek. Romániában az az úzus működött, hogy minden vállalatban volt egy felelős, aki mondjuk húsz-harminc év alatt mindenkire behívott egyszer-kétszer, például hogy az illető miért mondott viccet; általában a viccekre vadásztak, amiket valószínűleg éppen ők terjesztettek el, hogy legyen miért behívni. Természetesen mint mindenkinek, nekem is volt

afférom velük; hívtak — még tizennyolc éves sem voltam —, hogy magyar nacionalista csoportokkal vagyok kapcsolatban...

Te végül is kiszakadtál ebből az életből; nagyon messzire, teljesen más nyelvi kultúrába kerültél: Franciaországban élsz, franciául tanítasz. Onnan visszanezve hogy látod ezeknek az éveknek az irodalomban elért eredményeit? Milyen eredményeket hozott ez a generáció? Van-e egyáltalán generáció, valami egység: vagy ez a társaság csak úgy fog fennmaradni, hogy ebből indult Szócs Géza, meg Egyed Péter, meg Tamás Gáspár Miklós?

Nem, természetesen ennek van egy egysége; s van egy egysége a szét-szóródásban is. Ez még mindig ugyanaz a társaság. Hogy az irodalomtörténet hogy fogja majd ezt nyugtázni néhány évtized után? Talán valahogy úgy, hogy ez az az irodalmi generáció, amelyik a politikába szublimálta át magát, és amelyik politikailag és társadalmilag konkrétan megvalósított számos dolgot, amelyek a csoport szellemi tételeiből adódtak. Ez az a csoport, amelyik konkretizálni fogja a politikában az esztétikát.

(Kolozsvár, 1990. július 28.)

„Mind walesi bárdok voltunk”

CSELÉNYI BÉLA

Különleges alkalomkor beszélgetünk: most adtad a kezembe az Üzenek a falmikulások című vadonatúj kötetedet, amely hét év szünet után jelent meg; hét éve nem jelentkeztél kötettel.

Igen... A kiadói év szerint talán inkább hat éve, mert '83-ban jelent meg utoljára a Magánbélyeg című kötetem a Kritérionnál, és hát ugye ez megjelent '90 elején, tehát... igen, nagyjából hét év után.

Ez a helyzet azért is különös, mert te az irodalomtörténetileg harmadik Forrás-generáció néven nyilvántartott — mondjuk úgy — alkotói társaságnak az egyik legjelentősebb tagja voltál Erdélyben: kétévente, ha úgy tetszik menetrendszerűen jelentek meg a köteteid, szám szerint három, és aztán jött ez a hét év szünet. A dolog azért is érdekes, mert úgy érzem, hogy ez a — ha úgy tetszik — pályakép nemcsak rád, de az egész generációra, erre a bizonyos harmadik Forrás-nemzedékre jellemző: nagyon erős indulás után ez a társaság — különböző okokból — szétszóródott, s jónéhányan elhallgattak közületek. Te a magad pályáját mennyiben érzed modellnek a kortársaid, tehát a harmadik Forrás-generáció alkotói között?

Annak, hogy én — ha úgy tetszik — '83-ban elhallgattam — a szó gyakorlati értelmében —, nagyon kézzelfogható és teljesen alkotásidegen oka volt. Arra gondolok, hogy '82 őszén történt az, hogy Géza lebukott az Ellenpontokkal — én történetesen éppen Budapesten voltam; nem is tudtam, hogy benne van a szerkesztőségben —, és én először éreztem azt, hogy Erdélyben katasztrófa helyzet van. Tulajdonképpen Szócs Géza életéért aggódtam. Közben melleleg a Gaál Gábor Kör elnöke voltam, amely — jellemző módon — távollétemben szűnt meg; ahogy távollétemben is választottak meg a kör elnökének. Ilyen körülmények között, amikor Ceaușescu Romániájában magyarnak lenni olyan veszélyes volt, mint Nyugaton terroristának, nem csoda, hogy a szó hajdúgyőzői értelmében vett publikációs közegek nem karoltak fel minket.

Hogy érzed, ennek a generációnak ez a tragédiája volt, vagy inkább lehetőség arra, hogy ti csak azt írtátok, amit igazán őszintén hisztek. Hogyan éltétek ezt meg akkor?

Talán egyetlen személy kivételével — akit nem nevezek meg — mind walesi bárdok voltunk. Na most már; megégték: Darkó István, Sütő István, Boér Géza...

Érzésed szerint ez... szóval walesi bárdnak lenni, akkor, '75 és '83 között, amikor ti sorban indultatok, mennyiben jelentett kohéziós erőt köztetek; vagy mennyiben ez jelentette a kohéziós erőt és mennyiben más, mondjuk egy közös indíttatás, közös érdeklődés?

Hogy mondjam? Walesi bárdnak nem lenni pecsovitás volt; ilyen értelemben tehát ez még kevés volt közös vonásnak. Hogy miért voltunk mégis összeverődött társaság? Sokat voltunk együtt, sokat viccelődtünk, és a furcsa, ezoterikus, szürrealista beszélgetések is egyazon Bergman-filmbe sodortak minket. Kirajzolódik valahogy valami közösségi tudat ilyen körülmények között. Ettől függetlenül — ahogy egy színdarabban más-más jellemekek vannak — ki-ki végezte a saját dolgát; például nem tudok rajtam kívül más naplóvezetőről, mint ahogy Gézán kívül más politikusról sem.

Ez a közösségi tudat, amit említettél, mennyiben különbözött mondjuk az elődeitek és az utánatok jövők közösségi tudatától? Mitől volt ez pont a harmadik Forrás-generáció; miért lehet egy nemzedékbe sorolni ezt a társaságot?

Talán európaibbak voltunk, mint az előzőek. Ezt a kérdést ugyan óvatosan kezelném, de mégis volt benne valami. Mi voltunk talán az új-békebeliség tünetei. De ami talán leginkább elkülönített minket az előzőektől, hogy nem írtunk sem a hatalomnak elkötelezett verseket, sem a népszolgálatot nem vállaltuk. Bár kivételek vannak. Mi nem akartuk a szó — hogy mondjam — csinovnyiki értelmében megváltani a társadalmat. Felmutattunk egy-két problémát, igazságtalanságot meg kilátástalanságot, hasonlóan ahogyan a nyugati beatek is csinálták, de mi nem tudatos történelmi körmönfontoltsággal vagy üres szólamokat hangoztatva tettük ezt; alapjában véve megmaradtunk önmagunknak. És ez még Szöcs Gézára is vonatkozott, aki a legpolitikusabb volt közöttünk. Én például Szöcs Gézának elsősorban a magánéleti líráját szeretem. Tehát mi megengedhettük magunknak azt a luxust, hogy önmagunk lehessünk, míg ők kötelességüknek érezték felzárkózni, valahova beleolvadni valami nagy, előremutató valamibe... vagy semmibe.

És az utánatok jövők? Az irodalomtörténet szerint '83-mal lezárul ez a bizonyos harmadik Forrás-generáció, a tiétek, s a '83-ban indult Kovács András Ferencsel a negyedik Forrás-generáció, Visky és a többiek nemzedéke kezdődik. Ők mennyiben mások, mint ti voltatok?

Gálfy Melinda egy kolozsvári rádióinterjúban megkérdezte, kit ajánlok figyelmébe. Én Kovács András Ferencet ajánlottam, talán azért, mert ő pontosan úgy ír, vagy legalábbis annak a szellemében, ahogy mondjuk egy kora középkori újlatin szonett szerző. Rá kell nézni: olyan, mint Giordano Bruno. Biztosan tudtam, hogy ez az ember nem epigon. Nem véletlen, hogy egy kicsit Bréda Ferenc felé mutat, hiszen ő is az újlatin szellem szerelmese; lehet Bréda Ferenc és Kovács András Ferenc között párhuzamot vonni. Úgy éreztem, hogy most megjelenik egy... — a biológiai mutáció szerint — egy nagy humanista elme; nem tudtam mivel magyarázni, hova sorolni. Hogy mondjam... az ő hippik közt cilinderrel és fehér kesztyűsen lófráló egyéniségében éreztem olyan fantáziát, hogy inkább rá szavaztam, mint egy másodhippire.

És mennyiben más az ő költészete — mondjuk — mint a tiéd volt? Ő negyedik generációs, te harmadik generációs vagy. Mi az a különbség, ami titeket elválaszt?

Azt hiszem, hogy — a spirálmélet szerint — ő egy magasabb szinten konzervatív. És ezt a konzervatizmusát én valahogy mindig úgy tekintetem, hogy méltó ellenlábasként, de ellenlábasként. Talán az, hogy ő leülepedett, kikristályosult fogalmakra építve indult el, és nagyon távol a hatvanas évek szellemétől, már meghatározza azt, hogy útja számomra már követhetlenné válik. És remélem is hogy követhetetlen marad, hiszen különben talán nem volna fejlődés az erdélyi irodalomban. Másik példaként megemlíthetném Nagy Zoltánt és Tökés Zoltánt, akik lettrista versekkel indultak; tehát megindult ugyanakkor — szintén utánunk — egy olyan áramlat is Kovács András Ferencel párhuzamosan, amely a tízes évek francia avantgardjának szellemében mondjuk a Fellegvártól eljutott a lineáris értelemben vett szöveg felszámolásáig. Olyan jelenség ez, ami — mondjuk — a hatvanas évek végén Jugoszláviában már megvalósult, de Erdélyben — gondoljuk csak el: Ceaușescu Erdélyében — ez azért mégiscsak kísérlet volt.

Említetted a Fellegvárt... Én már az előbb akartam mondani az Echinot és a Fellegvárt, mint azt a két fórumot, amelyeket gyakorlatilag ti magatok hoztatok létre magatoknak; ez a két műhely is a ti szellemi termékek. Ezekbe a műhelyekbe nagyon sok minden jött be abból a bizonyos európaiságból, amit az előbb mondtál. Ez a két fórum mennyiben volt a harmadik generáció szellemiségének a hordozója? Azért is kérdezem ezt, mert itt olyan — részben idősebb, részben fiatalabb — alkotók is működtek veletek együtt, akik szigorúan véve nem a harmadik Forrás-generációhoz tartoznak; gondolok az elődök közül Bogdán Lászlóra, Balla Zsófiára, Markó Bélára; a fiatalabbak közül éppen az általad említett Kovács András Ferencre.

Azt hiszem, kihagytál egy fórumot: a Gaál Gábor Irodalmi Kört. A Gaál Gábor, a Fellegvár, az Echinox... valamint a Visszhang diákrádió; ezek voltak nagyjából a fórumok. Plusz — egy kissé oldalelágazásként — a Kolozsváron akkor működő három táncház. Ezek a fórumok tömörítették magukba azokat az alkotókat, akik nem adták nevüket a Ceaușescu-dicsőhimnuszokhoz. Ezek az emberek már a minősítő jelzőik közül kihagyták a „szocialista” szót. Talán az sem véletlen, hogy sok közöttük a nudista; tehát szabadabb emberek voltak. Voltak közöttük okkultak, babonások; voltak olyanok, akik feszegették a történelmet... Tehát egy szabadabban gondolkodó réteg kezdett kialakulni, paradox módon nonkonformizmusból a maoista terror idején. Képzeld el a tízes évek francia bohémjeit a hatvanas évek Pekingjében... körülbelül ez volt Kolozsváron.

És milyen érzés volt megjelenni az Echinoxban, amely nagyon magas minőségű volt, de mégiscsak Ceaușescu volt általában a címlapon, hiszen nyilván ez a lap sem tudott kibújni abból a közegből, amelyben megjelent, megjelenhetett. Más kérdés, hogy ti a magyar oldalakon talán egy kicsit szabadabbak — vagy ahogy ezt egyszer Beke Mihály mondta: cenzúrázatlanabbak — voltatok; de mégiscsak egy Ceaușescu-címlapos újságban álltak Cselényi Béla versei...

Hadd mondjak el egy történetet. Egy román versfordítási pályázaton vettem részt. Történetesen — Szász János válogatásának köszönhetően — két klasszikus hexameteres versemet választották be; az egyik egy tengerparti szerelmi élményhez kötődött, a másik pár szkeptikus sor volt a barátomnak; szintén skandalizáló. Lefordította a neves Victor Turbure románra. Nem lett volna ebben semmi baj; első díjat kaptam, tehát '79-ben én voltam állítólag a legjobb kötet nélküli magyar költő. Amikor kézhez kapom a kötetet, hát ott van Ceaușescu többszínnyomású képe a fedőlapon. Szerinted mi közöm volt ehhez a Ceaușescu-fényképhez? Hirtelen látom, hogy legszebb álmaim Ceaușescu képével kezdődnek... Ilyen értelemben minden alkotó úgy volt, hogy írta, amit írt, asztalfióknak, ágyban, kávézva, vécén, és megjelenik — nyilván ha jó — az újságban. De az újság első oldala, az iniciálé, az majdnem mindig Ceaușescu volt. Természetesen voltak vezércikkek, amelyek aljasak voltak, de hát azért a kocsmában sem mindenki kocsmatöltelék... A légkör persze gyanakvó volt. Sok volt a besúgó; én is ismertem néhányat. A barátok, akikről az előbb beszéltem, ezek — hogy mondjam — sülve-főve együtt voltak, és mindent tudtak egymásról, és ez garancia volt, hogy nem lehetnek árulók. De beszűrődtek közénk lumpen elemek, vagy karrierista, cinikus besúgók, lehányt söntéspultszagú tahók, akik — hogy mondjam — saját érvényesülésük érdekében irántunk való gyűlöletre heccelték fel magukat, hogy legyen ürügyük minket beárulni, s ezt meg is tették. Volt az úgynevezett homokos kávézó — mert forró homokon főzték a kávé —, tudták, hogy ki ott a besúgó; volt a Mamaia cukrászda, ott is

tudták, hogy ki a besúgó. És hát volt remény arra is, hogy a velem szemben ülő ember talán nem az. Mindenesetre nem kezdtük mindjárt a rendszer taglalásával... Az élet sem az utcán zajlott. Egyszer próbáltam ugyan plakátjaimat kiragasztani az óvárban — ott volt Zudor is —; már nem emlékszem pontosan a polgárpukkasztó szövegre... erre 1977. december elsején egy kicsit elbeszélgettek velem az elvtársak. Nem utaltak erre, de utaltak másra, ahogy az ilyenkor lenni szokott. Ez tulajdonképpen izgalmas játék volt, és valahogy talán még varázst is adott az egésznek, ez a besúgókat kitriblizó konspiráció; azt hiszem.

De ez az izgalmas játék azért a te számodra azt is jelentette, hogy '83-tól — ahogyan a beszélgetésünket kezdtük — hét évig nem adhattál ki kötetet. Nyilván írtál; gyűltek a versek, gyűltek a naplójeljegyzések, de a megjelenéstől — most néhány folyóiratmegjelenést leszámítva — elvágták az utadat.

Az én helyzetem azért speciális volt, mert publikációs szempontból nekem több „gátló tényezőm” is volt, tehát én három-négy szempontból sem közölhettem. Az egyik az volt, hogy a bátyám '83-ban Magyarországra költözött, s akkor azt hitték, hogy én is beadtam az útlevelekérelmemet, és emiatt nem akartak közölni tőlem, lévén hogy ez nem volt szokás azoktól, akik elmenőfélben voltak. Ugyanakkor volt valami olyan huzavona is, hogy a Magyarországra küldött verseim nem kerültek jó adminisztrátor kezébe, így magyarországi terepen sem tudtam közölni. Nem utolsó sorban akkor a magánéletemben valaki rám tehenkedett, aki kiséperte a lelkemből a romantikát, ezért jött egy kevésbé termékeny, kevésbé romantikus alkotói szakaszom, és ez sem lényegtelen; '83-84-es magánéletemről beszélek. Akkor ráadásul a Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtárban dolgoztam napi nyolc órát, azaz nem voltam már a régi szabadfoglalkozású, aki csak ide-oda küldözgeti a verseit. Aztán volt egy olyan kiadói törvény, melynek értelmében valaki egy évben csak egy könyvet közölhetett. Azelőtt sem közöltem minden évben, de valahogy az a tény, hogy tudtam, hogy rendelet szabályozza, hány könyve jelenhet meg egy szerzőnek, olyan pszichózist teremtett... nem tudom, te szívesen közölnél-e akár egy fél kötetet is ilyen körülmények között? Tehát nem voltam én soha indexen, de... Vajon érdemes volt-e kommunikálni azzal a rendszerrel, amely Nagy Istvánt, az elvakultan balos Nagy Istvánt fasisztának nyilvánítja; amely a széplelkűen népies Kós Károlyt fasisztának tekinti, az Öveges professzor népszerűségének örvendő Xántus János természettudósról meg azt a rágalmat terjeszti, hogy egykor Hitler-bajuszt viselt és verte a románokat — nyilván merő tudósi szórakozottságból — és így tovább... Ilyen körülmények között? Ezek abnormális körülmények...

Ezek a körülmények létrehozták az öncenzúrát? Erről van szó?

Nem, én azért az asztalfióknak végig írtam. Az előbb említett hullámvölgy-
periódusnak is nagyon sok verse van; azt hiszem, ez az új kötetem is majdnem
mind abból a korszakból való, és ez is — remélem — csak a jéghegy csúcsa, és
van még ugyanott legalább ennyi ugyanilyen színvonalú, közölhető versem.
Tehát én nem cenzúráztam magamat, legfeljebb történelmi szempontból, mert
ha lett volna olyan ötletem, amelyért börtön jár, biztosan nem írtam volna meg,
mert azért szeretnék... szeretnék nem sakkozni. Magyar ember vagyok, de
ezen egy kicsit túl kellene lépni. Nem életcéloom az, hogy magyar ember legyek;
ez egy tény, amelynek helytálló, de amennyiben életcéolomnak tekinteném,
akkor én volnék a nacionalista. Hogy mondjam... Miért volt Apollinaire francia
ember? Nem azért, hogy az angolokat gyűlölje, hanem azért, hogy megtegye
azt, amit neki kell. Én miért vagyok magyar? Nem azért, hogy a románokat
gyűlöljem, hanem azért, hogy valamit tegyek. Hogy mit, azt mások fogják
megfogalmazni, amikor majd lezárul az életművem.

*Ezután a helyzet után, amit itt elmeséltél, te — ahogy többen is ebből a
generációból — elkerültél Erdélyből; áttelepültél Magyarországra. Ez azt
jelenti, hogy a helyzeted alapvetően megváltozott. De azért hangsúlyoztam
azt, hogy nem egymagad ebből a generációból, hanem sokadmagaddal,
hiszen ennek a generációnak ma már legalább a fele Erdély határain kívül
— ki messzebb, ki közelebb — él. Tehát végül is ez is lehet modellértékű;
hiszen az egész beszélgetésünket azzal kezdtük, hogy vajon a te pályád
mennyire modellértékű ebben a generációban. A te helyzeted megválto-
zott, de ugyanígy megváltozott más alkotótársaid helyzete is. Mennyire
befolyásolta ez a költészetedet, a munkásságodat; most beleértem azt is,
hogy itt azért hét év után végre kiadtál egy új kötetet?*

Ezzel kapcsolatban, azt hiszem, két dolgot mondhatnék. A legfontosabb,
amit meg kell említenem, hogy a nyolc órai munka mellett — hiszen itt vége a
boldog szabadúszó időszakomnak, Erdélyben ugyanis apám viszonylag magas
nyugdíjából éltem munkanélküliként — ... tehát a nyolc óra munka mellett
nyilván legalább egyharmadára csökkent a termékenységem. Ráadásul, objek-
tív tények miatt, történetesen nagyon zsúfolt, kishivatalnoki életet élek. Ez az
egyik dolog. Másrészt én számítottam előre ezzel a tényezővel, amelyet
említettél, és valahogy saját egyéniségembe szükségesnek tartottam bevezetni
egyfajta „kicsinyességi szűrőt”, hogy valamit megőrizzek az erdélyiségemből.
Nevetni fogsz: valóságos lelkigyakorlatomba került, hogy meghonosítsak ma-
gamban egy olyan szokást, amelyre nem szorultam rá Erdélyben, és amelynek
talán nincs is értelme, hiszen olyan, mint valamely vezeklési rítus: minden este
megszámolom a pénzemet. Ezzel a lelkigyakorlattal minden nap erdélyivé
válok. Erdélyben erre nem volt szükségem, hiszen ott alaphelyzetben voltam
az. Semmiképpen sem akarok azokhoz hasonlítani, akik itt felszabadulnak.

Nekem nem céloom a felszabadulás; én konok erdélyi akarok maradni itt is. Amíg számlálgatom este a garasaimat, azalatt tulajdonképpen hálát adok a sorsnak, hogy itt lehetek; megemlékezem magamban azokról, akik otthon nyomorognak; hálával emlékszem arra az öreg rokonunkra, akinek számlálatlanul költöttem el az ezreseit, amíg a nyakán éltem; és megtanulok a saját lábamon élni. Azt hiszem, hogy ha a Kossuth-díjat egyszer megkapom, akkor guberálni is fogok...

De ugyanakkor van egy másik oldala is annak, hogy átkerültél Magyarországra: belekerültél egy olyan közegbe a sokkal inkább információ-szegény erdélyi közegből, amelyről másfajta rálátásod lehet a világra. Ez vajon mennyiben befolyásolja a munkásságodat?

Ez a közeg teljesen idegen tőlem. Én naponta találkozom nyugósen információéhes riporterekkel, naponta kiszolgálom őket, de nem értem, miért türelmetlenek, nem értem, miért boldogok, nem tudom, miért izgulnak; ugyanakkor nem érzem őket szélesebb kitekintésű embereknek. Úgy érzem, hogy amiket ők hatalmas elánnal elvállalnak, azok nagyon is belátható, nagyon is kicsinyes dolgok. Napi aktualitások kötik le őket. És amilyen jövedelmező ez a rohanó életünk, ugyanolyan balga is. Teljesen idegen tőlem ez az ál-amerikai zsurnalisztikus szellem, és nemcsak hogy nem befolyásol, hanem taszít is.

Ez az jelenti — ha jól értem —, hogy te elvesztettél egyfajta szellemi közeget, pontosabban otthagytál Kolozsvárott egy szellemi közeget, amely a te költészetedet jelentősen befolyásolta?

Nem, inkább azt jelenti, hogy vérszegények a kapcsolataim, amelyek egy másfajta közeg felé mutatnának. Nem tudom, hogy otthon milyen most a szellem, de azt hiszem, hogy a különböző irodalmi körökben megvan a valódi szellemi lét. Nem véletlen, hogy itt született emberek között sose hallottam olyasmit, hogy egymás között valami absztrakt dolgot hoztak volna szóba... tehát hogy azért szólaltak volna meg, hogy valami absztrakt témát peddzenek. Beszélnek az adórendszer tarthatatlanságáról, a gyermekholmi-támogatás megvonásának embertelen mivoltáról, satöbbi-satöbbi; mindig olyankor török meg a csendet, amikor valahogy valami módon az anyagiakhoz kötődnek. Nekem azok az „üresjáratú” beszélgetések hiányoznak, amikor rossz minőségű cigaretta mellett — már aki dohányzott —, híg sör mellett — már aki sörözött —, esetleg egy szabadtéri, rongyos, foltos asztalnál a feketelyukról, vagy a holográfiáról, vagy a parapszichológiáról, vagy bármiről beszélünk; önmagáért. Hogy — mint a kínai mester és a tanítványa — eddük magunkat, s egy adott pillanatban a tanítvány legyen a mester, és fordítva. Tehát ezeknek a balgai-ilmai értelemben vett üresjáratú beszélgetéseknek látom én értelmét,

de ilyenekben veszek nagyon kevésben részt. Itt minden szónak célja van, jól kiszámított célja; ezt érzem inkább, nem annyira az információbőséget, amelylyel nap mint nap találkozom — hiszen a rádió számára például az Esti Hírlapot én teszem kódszámokkal kikereshetővé —, de nem hat rám.

És vajon ebben a változásban, ennek a szellemi légkörnek az elvesztésében mennyi lehet a szerepe annak, hogy ez a generáció, ez a baráti kör szétszóródott, és vajon mennyi annak, hogy ez a generáció, mondjuk ki, valamelyest meg is öregedett, vagy, ha úgy tetszik, felnőtt?

Észrevettem valamit: hogyha az osztálytársak közül valaki megnősül vagy férjhez megy, már nem tudja úgy vinni a szót, mert előbb-utóbb a pelenkák textíliája raszterezi a mondanivalóját; már elsősorban a családjához tartozik, és bár szereti az osztálytársait, lépten-nyomon a családja felé fordítja a szót. Úgy gondolom, hogy közülünk is ki-ki szakosodott, és polgári foglalkozást vállalva valamit megvalósított. Az is egy megvalósítás, hogy más állampolgárságot nyert, és már nyilván nem az a zsebpénzéből az egyetemi negyedben kávézgató lánglelkű fiatalember. Ez egészen természetes dolog. A hiba akkor van, hogyha ez elhomályosítja az ember igazságérzetét; vagy pedig ha az emlékezőtehetsége kihagy, és nem emlékszik a hangulat varázsára. Na most már én olyan ritkán találkozom másokkal — mint ahogy otthon sem voltam társasági ember —, hogy nem tudom, mekkora az emberek emlékezete. Egy biztos: én csak az emlékekből élek; úgy vagyok, mint A nap vége című filmben az öreg: csak akkor vagyok boldog, ha emlékezhetek.

Ha már itt tartunk: említetted azokat a walesi bárdokat, akik „megégték” ebben a vállalásban...

Még Vass Leventét is hozzájuk kell tenni, a halottak közé...

Igen, bár ő nem tartozik szorosan a generációhoz, mármint irodalomtörténeti szemmel nézve, hiszen neki nem jelent meg Forrás-kötete; ez talán a sors nagy igazságtalansága. Szeretném, ha elmondaná azokat az emlékeidet, amelyeket magadban őrzöl róluk; már amennyire ismerted őket.

Eléggé felületesen ismertem csak őket. Az az érdekes, hogy a korán meghaló költőkben mindig van valami féktelenség. Féktelen természetű ember volt a székely dialektusban beszélő Vass Levente, sápadt, Mátyáskirály-szerű arccal, amelyen lázrózsa-szerű, egészségtelen foltok mutatkoztak; farmerruhában járt; most, ahogy felidézem, mintha sörösüveg is lenne a kezében. Nem akarom részletezni, hogy milyen embertelenül megalázták, megkínózták

a katonaságban valamilyen akciója miatt... talán ezzel függ össze, hogy aztán elhatalmasodott rajta a benne lévő betegség — vagy éppen ez volt az, ami kiváltotta? —; mindenesetre ő kikerült Magyarországra, és mintegy utolsó kívánságként pesti ficsúrként élhetett a halálos betegségével; rákos volt. Jól lehetett vele beszélgetni, de mindig szorongást keltett bennem, hogy árad a szavaiból valami olyan békétlenség, amely vagy a forradalom, vagy az öngyilkosság felé mutatott. Nem lett öngyilkos; a betegség végzett vele. Ennek ellenére nagyon higgadt, ünnepélyesen ömlelgő verseket írt, de a szó díszünnepi értelmében.

Sütő Istvánt jóformán nem is ismertem; róla csak annyi emlékem van, hogy szőke volt a bajusza.

Boér Gézával, azt hiszem, sosem találkoztam, legalábbis számomra új volt az arca, amikor megláttam a Forrás-kötetén, őt legfeljebb az írásaiból elemezhetném. Nagyon sterilnek érzem, nagyon teoretikusnak, de önmagához képest következetesnek. Úgy nem értem Boért, ahogy Tandorit nem értem.

Darkó kicsit Salvador Dalira emlékeztetett; csapzott fekete haja volt, ami kissé madár-szerűvé tette, bár Géza szerint macska-szerű volt. Különböző szürreális ötletei voltak. Egyszer, emlékszem, Nagyváradon — „atmoszféra” hatására — nagyon szorongatta a kezemet, és meghagyta, hogy vegyek a Forrás-kötetéből. Már megértettem jól, hogy mit akar, de még mindig szorongatta a kezemet, és mélyen a szemembe nézett, mint hogyha valami nagyon bonyolult mondanivalót akarna elmondani, pedig csak az volt minden mondanivalója, hogy vegyek a Forrás-kötetéből.

És vajon ezeknek az embereknek, akiknek valószínűleg túl gyakran volt a kezében sörösüveg — mint ahogy ezt te Vass Leventéről elmondtad —... szóval azt az üveget a kezükbe vajon mennyire a helyzetük adta? És vajon mennyire tekinthető ugyanezen helyzet áldozatának mondjuk az a Zudor János, akinek tavaly végre megjelent a Forrás-kötete, de egy léthelyzetből adódóan évekig képtelen volt összehozni egy kötetnyi anyagot, holott nagyon sokan próbálták erre őt rávenni, illetve nagyon sokan próbálták a verseiből összeállítani a kötetét?

Az objektivitás az, hogy mindenkiben van hanyagság, és azt hiszem, Zudor — különböző erényei mellett — kifejezetten hanyag is volt, hogy nem hozta össze idejében a kötetét. Na most már miért van az, hogy mondjuk Zudor nem tudta összehozni, de teszem azt Kőrössi Jóska ugyanolyan körülmények között mégis ki tudta hozni? Azt hiszem, kötet létrehozására mindegyikünknek esélye volt, és előbb-utóbb a legtöbben éltünk is ezzel. Amire nem volt esélyünk az az, hogy például fényszedés technikájával kitágítsuk az irodalmat; mert nemcsak megjelenni kell, hanem művelni, kísérletezni is. Arra már nem volt lehetőség, amit mondjuk Ladik Katalintól hallottam, hogy átlátszó fóliákra nyomassunk

kötetet. Balla Zsófi arról álmódott, hogy spirálfüzetet ad ki, hogy így a versek sorrendje megváltoztatható legyen. Vagy hogy éppen mappában, szeszélyes sorrendbe rakható verseket adjunk ki. Tehát a szó Magyar Műhely-értelmében vett újításokra egyikünknek sem volt lehetősége.

Hogy gondolod, merre fog vinni ennek a generációnak az útja, és a saját utad ezen belül?

Két dolgot remélek. Remélem azt, hogy mindegyikünk megőriz valamit a diákkori kávézgatások hangulatából és égető igazság-szomjúhozásából; másrészt remélem, hogy nem válunk népszolga hordákká, hanem megmaradunk egyéneknek; egyéneknek, akik gondolkoznak, és önmaguk maradnak. Tehát azt remélem, hogy Géza továbbra is a fantazmagóriáit fogja mérnöki alapossággal kiötlölni-hatolni; remélem, hogy én még vagy száz álomverset fogok írni, és remélem lesz annyi időm, hogy gyermekkorom minden porszemét megörökítek; remélem, hogy Balla Zsófi megmaradhat öregkorában is kolozsvári lokálpatriótának, mégpedig Kolozsváron; remélem azt, hogy mindenki a saját egyénisége szerint, a saját talapzatán fogja a saját szobrát felépíteni, és nem fog valamely sematikus szoborcsoportba beállni.

Ez egy önálló, külön szoborpark lesz; saját sétányokkal az olvasó számára; saját díszekkel, saját mondanivalóval?

Akkor lesz csak önálló szoborpark, ahogy mondtad, ha az összetevők nem törekednek érdekeik mesterséges összeegyeztetésére. Tehát ne keressünk közös vonást ilyen értelemben Szöcs Géza, Balla Zsófi, Egyed Péter között. Mondjuk csak azt, hogy mindegyikük nemzetiségi elnyomott... Bár ugyanúgy a rakodómunkás szomszédjuk is nemzetiségi elnyomott, és azért a lényeg mégiscsak az, hogy miben különböznek ők a rakodómunkás szomszédjuktól... Azt hiszem, nekünk nagyon kevés lehetőségünk volt az önmegvalósításra, ennek ellenére — az adott körülményekhez képest — maximálisan éltünk vele. A legnagyobb veszélynek azt tartanám, ha valaki tudatosan próbálná meg felszámolni az önmegvalósítási törekvéseit.

(Budapest, 1990. március 26.)

„A generáció a generációs értékektől lett az, ami”

EGYED PÉTER

Titeket, a Szőcs Gézával indult fiatal íróársaságot, akik nagyjából egykorúak vagytok — az ötvenes évek első felében születettek — és nagyjából együtt is indultatok, harmadik Forrás-generációnak nevez az irodalomtörténet. Ugyanakkor ti ezt a kategóriát — úgy tudom — nem igazán szeretitek; ti egészen más szempontok alapján soroljátok magatokat egy irányzatba, csoportosulásba, valamilyen szellemi közösségbe. Arra kérlek, erről beszélj.

Nagyon helyesen fogalmaztad, hogy itt a generáció mellett irányzatok, társaságok, elképzelések is vannak. Amennyiben irodalomelméletileg valamenyire érvényesnek tekintjük azt a gondolatot, hogy a „generáció” kifejezéssel le lehet írni bizonyos közös motívumokat, egy szellemiséget, a megtestesült műveket, akkor én azt szeretném, ha a „generáció” fogalma mellett bevezetnénk az „értékek” fogalmának a használatát is. Tudniillik itt valóban egy korosztályról van szó, de ennél én sokkal fontosabbnak tartom azt, hogy ennek a korosztálynak a tagjai neveltetésük, családi körülményeik folytán olyan értékekkel kerültek kapcsolatba, mely értékek képviselőjét eleinte ösztönösen, később egyre tudatosabban vállalták. Tehát a generáció a generációs értékektől lett az, ami. Ezek között az értékek között én elsősorban történelmi értékekre gondolok, melyek nyilván irodalmi — magyar és világirodalmi —, filozófiai, költészeti művekben testesülnek meg. Nos, az ezekkel az értékekkel való kapcsolatteremtésünk vált azzá az összetartó erővé, amely később egy közös nyelvezet alapja is lehetett. Egy generáció — ha az —, talán elsősorban éppen azért generáció, mert vannak azonos értékei, és ezeket az értékeket egy közös, működő nyelvezetben cserélni, közölni tudja; egymással elsősorban. Mármost a művek, az írásbeliség, amelyben ezek megtestesülnek, már egy olyan vállalkozás — legyen az akár generációs vállalkozás —, amellyel ők ezeket az értékeket egy külső közeggel kívánják közölni. Hogy ez mennyire sikerül, az egyaránt függ egy történelmi-politikai tértől, és — ennél talán kisebb mértékben függ a szerzők képességeitől, lehetőségeitől, személyes sorsától. Tehát én úgy gondolom, hogy a generáció fogalmát inkább tágítanunk kell, partalanítanunk, mintsem szűkíteni; ne legyen ez egy irodalomszociológiai fogalom a beszédhasználatunkban, hanem legyen egy olyan — heltaigáspári — „háló”, amely — talán — sikerrel tudja egybefogni az értékeket, a szándékokat, a motívumokat, az elképzeléseket. Ezekről meggyőződéssel mondhatom, hogy legalábbis tevékenységünk egy bizonyos periódusában — közösek voltak.

És elsősorban melyek voltak azok az értékek, szándékok, amelyekről itt nagy általánosságban beszéltél? Szeretném, ha konkrétan is említenél ezekből néhányat, amelyek ezt a társaságot — ne használjuk akkor a generáció szót —, ezt a szellemi közösséget megkülönbözteti az elődöktől és megkülönbözteti az utána jelentkező fiataloktól. Melyek azok a sajátos, csak rátok jellemző értékek, szemléletmódok, amelyek ezt a társaságot összefogták?

Megint általánosabban kell fogalmaznom, hogy konkretizálhassak. Minden autonóm szellemi törekvés egy bizonyos pozícióból indul; ebben kívánja meghatározni magát. Becsületos pozíció az, amelyik az előtte járó nemzedékek műveinek ismeretében kívánja létrehozni a saját írásának pozitívumát; ezt a kifejezést azért használom szívesen, mert az orosz formalistáknak talán a leghasználhatóbb, legsokatmondóbb definíciója lehet egy irodalomról való beszélgetésben. Tehát ahhoz, hogy tudjuk, kik vagyunk mi, ahhoz tudni kellett, hogy kik az előttünk járók. Ehhez el kellett olvasni a műveiket. Ebben az olvasatban nyilván egy ízlés testesül meg; választások testesülnek meg. Nagyon könnyen lehetett artikulálni azt, hogy mindannyiunknak tetszik Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár költészete, Bajor prózája; hogy ezek valóságos, működő értékek. De az is nyilvánvalóvá válhatott, hogy mi az, ami ezeknek a kiváló alkotóknak az írásmódjából, a világhoz fűződő viszonyából számunkra nem érdekes, vagy felesleges, vagy elfogadhatatlan. Ez nyilván egy filozófiai magatartást is megtestesít. Például azt, hogy — és most engedtessek meg egy saját példával élnem — számomra Szilágyi Domokos versei közül a Vasárnapocska soha nem tetszett, és nem is fog tetszeni; azért, mert egy rossz, elviselhetetlen, unalmas életmódot, életvitelt emel a vers rangjára. Márpedig én mindig úgy gondoltam — és talán a kortársaim is —, hogy ha már a világban vagyunk, akkor a feleslegességünk mutatói érdemtelenek arra, hogy mondatokba, írásművekbe öltözzenek. Egy másik példa: a társasági beszélgetésekben gyakran és visszatérő módon felbukkantak olvasmányok, olvasmányokra vonatkozó tapasztalatok; hogy ki mit, hogyan használ belőlük. Egyik élményem ebből a korszakból egy Ady-évfordulóra készült írásunk, amelyet Ady Endre összes verseinek a végigolvasása alapján hoztunk létre négyen. Szép próbája volt a közös értékek működésének az, ahogy végül közfelkiáltással választottuk ki azt az egyetlen Ady-verset, amelyik abban a pillanatban számunkra abszolút érvényes volt ebből a költészetből; a vers egyébként A nagy Cethalhoz című Ady-vers volt. Gondolom ezzel leírtam, hogy miként testesült meg egy értékválasztási eljárás ebben a közös ízlésközegben.

Eljutottunk tehát beszélgetésünkben ahhoz a pillanathoz, amikor jelezni tudom, hogy a később harmadik Forrás-generációnak elnevezett írók, költők, alkotók az előttük járókhoz hogyan viszonyultak. Bár előttünk olyanok is jártak, akiknek a „viszonyai” még nem teljesen tisztázottak. Emlékeztetnék arra,

hogy a romániai magyar irodalmi sajtóban felbukkant az úgynevezett kettő és feles Forrás-nemzedék fogalma. Nem tudom, nem Láng Gusztáv tanár úr dobta-e be a köztudatba; lehet, hogy tévedek. A kettő és feles Forrás-nemzedék volna Markó Béla, Adonyi Nagy Mária és Sütő István.

De vajon miért nem ők lettek a harmadik Forrás-nemzedék? Kevesen voltak? Vagy másként kezdték?

Erre nem tudok válaszolni; visszatérnék inkább az eredeti kérdéshez. Mi a magyar irodalomban és gondolkodásban találtunk a köztudatban nem forgalmazott, a köztudattól szinte idegen értékeket — ez egyaránt jelenti a legrégebb és a legújabb magyar irodalmat —, amelyek felszabadító erejűek voltak. El lehetett veszni egy olyan szellemi foglalatosságban, amely ugyanaz a magyar irodalom volt, amelyet ismerni véltünk, vagy amelyet megismertettek velünk, és mégsem; egy szellemi terra incognita. Na már most a „társasági vállalkozás” — hogy nevezem így — szépsége azt jelenti, hogy bizony az effelé a terra incognita felé tartó hajósoknak joga van részt venni az értékteremtésben; ez mérhetetlen önbizalmat adott azoknak, akik felismerték ezt. A harmadik ilyen érték- vagy viszonyrendszer a világirodalom felé vezet. Gondolom nem kell hangsúlyoznom azt, hogy mennyire fontosak voltak számunkra például a Borges műveiből, vagy a francia irodalom bizonyos költészeti irányzataiból leszűrhető — nevezem így — labirintushatások. Emellett megemlíteném, hogy itt volt egy elkötelezett filozófiai érdeklődés is; ki a racionális filozófia felé, ki más irányba tartott.

Gondolom, elég támpontot nyújtottam arra vonatkozóan, hogy egy érdeklődés modellje, egy érdeklődésfajta hány motívum lehetőségét hozza be egy alakuló költészetbe, irodalomba. És ezek a motívumok mind létrejöttek. És az az érdekes, hogy amint megszülettek az egyes versek, vagy egyéb írások, ezek a motívumok hasonlítottak egymásra. De érdekes volt azt is megkeresni az egymásról való írások formájában —, hogy miben különböznek. A beszélgetésünknek ezt a részét azzal szeretném zárni, hogy tehát már a kezdetek kezdetén megvolt az írás közös pozitívuma és a művek motivációs rendszerének egy homológiája. Egy pillanatra sem szeretnék azonban megfeledkezni arról, hogy mit is jelentett a hetvenes évek elején Kolozsváron, Erdélyben élni, hiszen ez a szellemi irányulás és foglalatosság egy különös város és egy egyre elvontabbá váló politikai régió összefüggéseiben zajlott.

Létrejött tehát egy szellemi arcvonal — különböző hatásokra épülve —, s ez a szellemi arcvonal egyre inkább művekben is megnyilvánult; sorra jelentek meg a kötetek: Szőcs Gézáé, a tied, Adonyié, Körössié, Cselényié... nem érdemes a neveket végigsorolni. Létrejött mindemellett egy műhely..., illetve kettő: az Echinox, majd ebből később kiválva — mármint a

szerkesztőség egy része kiválva — a Fellegvár, amelyek olyan szellemi fórumot jelentettek, ami egyrészt biztosította azoknak a hatásoknak a beáramlását, amelyekről te beszéltél, másrészt teret adott az e hatások nyomán létrejövő műveknek. De vajon milyen volt ezeknek a műveknek a hatása? Ezt azért kérdezem, mert — végignézve a korabeli irodalmi sajtót feltűnő, hogy jóformán csak ti saját magatok reflektáltak egymás műveire; egymásról írtatok kritikákat, tanulmányokat; miközben az az idősebb generáció, amelynek tulajdonképpen hivatala lett volna, hogy titeket a helyére tegyen, minősítsen, az — úgy tűnik — egyszerűen nem vett tudomást erről a feltörekvő fiatal nemzedékről.

Gondolom az idősebb generáció számára természetes, hogy inkább egymás műveire volt kíváncsi. És természetes az is, hogy létezik egy kialakult irodalmi és sajtóstruktúra, amelyben a vezető státusba került írók műveire a vezető státusba került kritikusok reflektálnak. Ez anyagi rendszer, nyilván egy ilyen anyagi rendszernek minden összefüggésével, — használjak egy gazdász kifejezést: — bennvalóságával. Irodalmi értékek megtestesülése egy társadalmi életben előnyökkel is jár. Hát... előnyöket számunkra az idősebb, vezető írógeneráció nem biztosított. Lehet, hogy azért, mert nem volt az egész érdekes; én ezt nem tudom eldönteni, nem is vagyok rá kíváncsi. Tény viszont, hogy mi figyelemmel követtük a romániai magyar irodalom alkotóinak a munkáit és elég sokat írtunk róluk; Szócs Géza, jómagam is kritikákban, recenziókban. Hogy ez fordítva nem valósult meg, az lehet természetes is, mert hiszen az írók írják a maguk műveit, és nem a fiatalokra kíváncsiak; erre csak különleges szellemi beállítódású emberek kíváncsiak. Ez egy funkció. Lehet, hogy ez a funkció a romániai magyar irodalomból hiányzott, és lehet, hogy ezért nem jött létre egy szerves összefüggésrendszer, nem jött létre folyamatosság. Pedig hogy ez a funkció létezik, arra a Szegeden élő irodalomtörténész-professzor, Ilia Mihály nevét tudom felhozni példának, aki a hetvenes évek elejétől szinte mindannyiunkkal levelezésben volt, és igenis figyelemmel követte azt, amit csinálunk; az érték rangján. Tehát mi nagyon pontosan le tudtuk mérni az ő leveleiből, hogy mi mit ér. Hogy Romániában egy ilyen kritikus, vagy alkotó irodalomtörténész nem volt, az óriási baj; végül is úgy néz ki, hogy ezen nagyon sok minden múlt. Na de a hivatalos — vagy hivatalosítható — irodalmi köztudat mellett létezik egy másik is, amelyben az emberekre vonatkozó vélemények s az írásművekre vonatkozó ítéletek működnek. Voltak, akik olvasták ezeket a nagyon kis példányszámban megjelent könyveket, vagy az Echinot, és megjelentek a kolozsvári flaszteren, és attól függően, hogy miként köszöntek, az ember nagyjából csak le tudta mérni, hogy amit írt, vagy amit csinált, az mit ér. Mert végül is erről van szó: az embereknek a szellemi életében, vagy a szellemi életműködéseiben ezeknek a műveknek, írásoknak, személyeknek volt megnyilvánulása. Nehogy elfeledjük, hogy fiatal írók —

szándékosan nem említek neveket — köré kis társaságok, vonzások és választások is alakultak, tehát hogy egy szellemi-irodalmi magnetikus rendszer létrejött és működött. Én az általunk művelt irodalomnak a fontosságát sokkal inkább ebben látom, és sokkal kevésbé abban, hogy a hivatalosnak számító sajtóorgániumokban mennyiségileg vagy arányaiban mennyi volt a jelenlétünk.

Megemlíteném még azt is, hogy ez a jelenlét rendkívül sok utazásban, nevezzük úgy — a szó emelkedett értelmében —: közlekedésben valósult meg. Ezek az írócsoportok, fiatal társaságok egy olyan szellemi erőteret hoztak létre, amely Temesvártól Nagyváradon át Sepsiszentgyörgyön keresztül Bukarestig működött. Nagyon sok fiatal megmártózott ezeknek a verseknek, vagy irodalmi kategóriáknak, vagy előadási módoknak, kifejezési sajátosságoknak a légkörében, tehát a közvetett hatás szerintem legalábbis arányban áll a közvetlen sajtóhatással. Úgy gondolom, hogy a harmadik Forrás-nemzedéket, vagy Echinox-generációt, Fellegvár-kört — bármilyen oldalról közelítjük meg — nem vonhatjuk ki ebből a szellemi hatást gerjesztő, működtető térből, értékrendszerből. Ma ezt szinte fontosabbnak ítélem, mint azokat a vékony Forrás-füzetecskéket, vagy a könyvtárakban porosodó lapszámokat, amelyek voltaképpen a holt betűket tartalmazzák.

Hogy érzed, ez a hatás a mai napig tetten érhető az erdélyi szellemi életben?

Ez a hatás a mai napig tetten érhető, hiszen akkor olyan célok is felbukkantak, amelyek akkor nem valósulhattak meg. Ezek voltaképpen az irodalomnak, a kultúrának a nagy céljai. A katasztrófa az, hogy az e célok megvalósítására hivatott alkotók szétszéledtek, szétszórattak a világban. Akik a legfelkészültebbek, a kivitelezésre a legalkalmasabbak lettek volna, ma már Párizstól New Yorkig terjedő közlekedési rendszerben élnek és dolgoznak. De ez a közlekedési rendszer már nem azonos egy erdélyi kultúra értékrendi hivatásaival, elvárásaival. Ne feledkezzünk meg arról, hogy az embereknek személyes sorsa is van; hogyha valaki egy bizonyos életkorig nem tud ép családi, baráti környezetet megvalósítani, akkor az abnormálisnak, vagy deviánsnak minősül. Az én felfogásom szerint az a normális, aki a család, a baráti társaság parancsára Párizstól New Yorkig „szétszóródott”. Az irodalom nem elvont, a létező és érző emberi közösségek felett álló valami; az irodalom ezektől a közösségektől van. Lehet, hogy tulajdonképpen én vagyok a deviáns, vagy abnormális, aki ott maradtam, és nincs családom.

Viszont te talán az egyetlen vagy, aki olyan irodalmi pozícióba kerültél ebből a generációból, ahol már az utánpótlás jövőkéért, ha úgy tetszik, a negyedik Forrás-generációért is hathatósan — már amennyire hathatósan ma a Kritérion működni tud — tenni tudsz. Hogy látod, mennyiben mások

ők; hiszen azok az értékek, amelyek őket orientálták, már azok az értékek is voltak, amelyeket ti mutattatok fel. Hogy érzed, mennyiben folytatói ők a ti munkátoknak, vagy mennyiben mások, mint amilyenek ti voltatok?

Úgy érzem, hogy semmiben nem folytatói azoknak az elképzeléseknek, vagy hatásoknak, amelyek bennünket jellemeznek; és a legszenzációsabb ebben az, hogy ez így van jól. Én nagyon nagy szeretettel emlékszem azokra az évekre — ez már a nyolcvanas évek eleje —, amikor Kovács András Ferenc első éves filológus-hallgatóként szinte hetente járt a Kriterion kolozsvári szerkesztőségébe, és ott hosszas és szívós beszélgetések során vettük közösen és kölcsönösen szemügyre a sorait. Én úgy gondolom, hogy Kovács András Ferenc azokban a hetekben és hónapokban — amely két évet tett ki első kötetének a megjelenéséig — nagyon sikeresen és felemelő módon elegyített egy óvodát egy egyetemmel. Ha valami értelme van annak, hogy én kiadói szerkesztőként tíz éven át gondoztam a Forrás-sorozatot az az, hogy az induló költők ott helyet kaptak szakmai problémáik feltárására, megvitatására, végiggondolására. Ez fontosabb, mint a könyvek, amelyek megjelentek. Nem hiszem, hogy ezáltal a könyvek jobbak lettek, de számomra világos, hogy egy hely, ahol egy fiatal költő mindenféle politikai, vagy magánéleti, vagy egyéb probléma, vagy meggondolás nélkül, tehát szabadon, csak a soraira koncentrálni kérdezhet, beszélhet, vitatkozhat, voltaképpen a legfontosabb. Ennek óriási hatása van. Ha már Kovács Andrásról beszélünk: számára itt vált nyilvánvalóvá, hogy az ő költészeti formája — amelynek nyilván kihatása van egyéb írásbeli megnyilvánulási formáira is — egy játékos, klasszicizáló versírási mód. De hogy másról is beszéljünk: Tompa Gábor, aki egy kiváló, sikeres rendező, talán megtanulta ott a grafikai szerkesztés szabályait és fortélyait. Ezeket annak idején én is megtanultam, méghozzá Csiki Lászlótól, aki szerintem a magyar nyelvterület egyik legkiválóbb versszerkesztője volt. Na már most, a versszerkesztőnek a műhelye szintoly nélkülözhetetlen funkció egy irodalomban, egy szellemi kultúrában, mint a már említett, egy irodalmi értékrendszer területileg és annak belső összefüggéseivel együtt láttató funkció... Végül is nem hinném én azt, hogy ez egy negyedik Forrás-generáció: Kovács András Ferenc, Tompa Gábor; egyéb neveket nem is említettünk. Gondoljuk csak meg: harminc és negyven között már nem lehet valaki „generációs” költő, aki ráadásul sikeres művész. Márpedig akikről beszélünk, azok sikeres tanárok, szerkesztők, színházi emberek, akik amíg a könyvekhez eljutottak, már maguk is élő, eleven közösségeket hoztak létre a sajátos eszközeikkel. Hogyha ennek a generációnak az igazi kulturális pozícióját közelítenénk meg, akkor én sokkal inkább egy médiák közötti helyre, egy médiák közötti sikerre utalnék. Egy teljesen új fejleményről van itt szó, egy egészen sajátos alakulatáról ennek az irodalomnak, amit én máshol nem is nagyon láttam.

Nagyon érdekes dolgot mondtál: hogy tudniillik ezeknek a fiataloknak annyiban más a helyzete, hogy ők már egy valamilyen pozícióból tudtak indulni, ti viszont ezt a pozíciót is úgy kellett kiharcoljátok; sőt nagyon sok alkotónak ebből a generációból ez a pozíció soha nem adatott meg. Vagy gondoljunk Sütő Istvánra, Boér Gézára, akik már soha nem is fogják megkapni az őket megillető pozíciót, hiszen egész egyszerűen — ha nagyon durván akarunk fogalmazni, akkor — behaltak abba, hogy nem jutottak pozícióba; hogy annyira marginalizálódtak, hogy nem tudtak élő kapcsolatot tartani az irodalmi élettel, és ez annyira megviselte őket, hogy ez aztán végül is mindkettőjüknek a halálához vezetett. De ugyanígy mondhatnánk Darkót, aki szintén ehhez a szellemi társasághoz tartozott, és aki már szintén nincs az élők sorában... Azt szeretném kérdezni tőled befejezésül: hogy érzed, mi lesz ennek a generációnak a jövője; hogy fogják ezt a generációt elkönyvelni a majdani irodalomtörténet-írók: mint egy sikeresnek indult, de aztán perifériára szorult és részben megszűnt generációt, amelynek az a tragédiája, hogy egy olyan pillanatban jutott el arra a pontra, amikor fiatal, induló generációból beérkezett, érett generációvá nőhetne volna ki magát, ez nem adatott meg neki a körülmények miatt?

Engedtessek meg nekem, hogy a magam tapasztalataiból induljak ki; olyan tapasztalatokból, amelyek rám vonatkoznak. A mi családukban a sikernek soha nem volt különösebb értéke, valahogy én mindig is utáltam azt, hogyha rólam beszélnek; elutasítottam. De egy alkotónak igenis szüksége, sőt joga van a sikerhez. Boér Géza, Sütő István és Darkó István olyan emberek voltak, akiknek életeleme volt a siker; és nemcsak az irodalomban. Darkó István kiváló színész volt; őt Szöcs Géza és jómagam vettük rá arra, hogy hangbeli megnyilvánulásait, jelesül hangjátékait, saját kis magnófelvételeit megírja. Ez számára teljesen idegen pálya volt, ami ellen sokszor tiltakozott is. Ő magát a színpadon látta, ott képzelte el magát mindig, és amikor ez már nem vált lehetővé, akkor számára az életnek sem volt tovább értelme. Sütő István egy úgynevezett „keményfiú” volt, akinél egy kisvárosi provincia szűk életlehetőségei jelentették a véget; életlehetőségek alatt arra is célzok, hogy azok a szellemi megnyilvánulási formák, amelyek egy ilyenfajta provinciában — nevezetesen Sepsiszentgyörgyön — vannak, számára mélységesen elégtelenek voltak: rossz minőségű színházi előadások; a könyvek, olvasmányok hiánya; egy eleven baráti társaság hiánya, amely a maga értékeivel jelenthetett volna neki egy életközéget, amelyben nyilván ő is sikeres ember lehetett volna... Nála elmagányosodásról lehet beszélni, amely különösen olyan embereket fenyeget, akik eleve nehezebben tudják megteremteni a maguk közegét; nem kedvesek, nem kellőképpen erőszakosak, amikor kell; és valahogy a kontaktusvesztésnek a pillanataira is kevésbé érzékenyek. Boér Géza azért is sajnálatos veszteség, mert nála egy különös félreirányítottságról van szó. Boér Géza ugyanis sokféle

verset írt; ez most, a halála után derült csak ki, amikor is a hagyatéka rendezése során egyik hűledezésből a másikba estünk, ugyanis ezerhatszáz verset találtunk, amelyekből ama két kötetében csak bizonyos furcsa, geometrikus formákra fűzött szavak jelentek meg, olyanok, amelyek a költészetben teljesen lényegtelenek; az egészhez képest szinte felesleges vonulatot jelentenek. Boér Géza rettenetes sikertelensége tehát valószínűleg abból is fakad, hogy valahol, valamikor félreirányították: olyan versmodellt, olyan kifejezési modellt kívántak tőle, amelyre ő képtelen és alkalmatlan volt. Mint egy torjai — tehát háromszéki — székely franciatanárnak, neki egészen más, „testesebb” költészeti formák iránt volt érzéke, mégis egy avantgard értékrendszert kívántak meg tőle. Lehet, hogy ő ebbe halt bele...

Na már most visszatérve a kérdésed második részéhez: ha jól értem, arra céloztál, hogy egy alkotó, vagy egy alkotói generáció választás előtt áll; vagy betagozódik egy politikai rendszerbe, vagy nem. Ez megint több lehetőséget rajzol ki. Egy politikai rendszert lehet választani, elfogadni, működtetni, csendesen részt venni benne; a felelősség különböző szintjein. Na most; itt egy olyan politikai rendszerről volt szó, amelyet nem lehetett választani; se szóban, se tettben, sem írásban. Olyan politikai rendszerről, amely pontosan, nagyszerű érzékkel — nyilván a fizetett alkalmazottai révén — tudta, kipécézte, hogy melyek azok az értékek és milyen természetűek, amelyeket el kell pusztítani. Az értékek elpusztítása pedig leginkább az értékeket hordozó emberek elpusztítása árán lehetséges. A vezető érték, amely ilyenfajta politikai rendszerekkel kapcsolatban egy alkotó munkásságában megnyilvánulhat az az, hogy minden eszközzel, minden írásában, vagy akár minden betűjében ellentmond. Az ellentmondásnak rendkívül sok útja, módja, csatornája van; például hogy éppen ott nem tűnik fel valaki, ahol várják. Persze ez csak úgy lehetséges, hogy vannak olyan telefonhívások, amelyek figyelmeztetik arra, hogy most éppenséggel ne ott legyél, hanem mondjuk egy más városban. Nem kívánok erről különösképpen beszélni, de hát Romániában bizonyos életveszélyes helyzeteket is el kellett kerülni; hiszen amikor az ember már nagyon szem előtt volt, amikor egy autó a lakása előtt parkolt, s amikor munkába indult, akkor a benne ülő megnézte, hogy hány óra, és elkísérte a következő utcáson, majd a rákövetkezőig, hát akkor bizony három hétre el kellett tűnni; de jó helyre. Ezek azok a cselekvési dimenziók, amelyek teljesen függetlenek az irodalomtól... vagy nem. Végül is ezek rendkívül nagy terhet rónak egy emberre, különösképpen ha író. Erről ennyit... Ha viszont arra gondolok, hogy mindazok az írók, akik ma még Romániában vannak, egyszer kinyitják az asztalfiókjaikat, akkor ott nagyon sok kötet van még, amit ki kell, amit ki lehet adni. Például azok a tanulmány- és kritikakötetek, amelyeket egymásról írtak. Tehát én nagyon is bízom azokban a két és fél, három vagy akár negyedik Forrásgenerációs írókban, költőkben, akiről szó volt. És akiről voltaképpen tíz év múlva lesz szó. Engedtessek meg, hogy megelőzzem az irodalomtörténetet;

hadd legyek filozófus: tíz év múlva — gondoljuk meg — kik lesznek az erdélyi magyar írók? Kérlek válaszolj rá, kedves Gábor!

Nem tudok válaszolni, csak reménykedni tudok. De ha már itt tartunk, akkor fel kell tegyek egy kérdést, amit pedig nem akartam; nem akartam ennyire aktuális politikai kérdésekről beszélni... Te egy olyan háromnyelvű újság magyar oldalainak voltál az egyik szerkesztője — az Echinoxnak —, amelyik egész története során, és különösen a ti munkásságotok idején, tehát amikor te és Szőcs Géza szerkesztettétek a magyar oldalakat, állandóan igyekezett minél szélesebb körű betekintést nyújtani az Erdélyben együtt élő három nemzetiség kultúrájába... Mi most itt beszélgetünk Budapesten, miközben nem nagyon tudjuk, hogy otthon, nálatok, a tankokkal körülzárt Marosvásárhelyen, ahol néhány nappal ezelőtt még fejszéssel és vasvillákkal folyt a „nemzetiségek eszmecseréje”, mi van. Ebben a helyzetben te hogy látod: milyen lehetőségei, milyen jövője van a magyar irodalomnak Erdélyben? És akkor visszakérdezek: kik lesznek tíz év múlva az erdélyi magyar írók; milyen lesz tíz év múlva a magyar irodalom Erdélyben?

Hát... az irodalmat pártolni kell. Nyilván hogyha a tíz év múltán Erdélyben élő és alkotó írókra gondolunk, akkor ezt nem tudjuk megtenni egy pártoló fórum, fórumok, politikai akarat függvényrendszere nélkül. Tehát hogyha én arra gondolok, hogy tíz év múlva kik lesznek ott írók és költők, csak azt mondhatom, hogy azok, akik visszamennek, vagy ott maradtak; akik ott írnak, és a műveiket ott akarják kiadni. Hogy milyen könyvkiadóknál, azt most nem tudom elképzelni. Voltaképpen ott most majdnem az a helyzet — amire soha nem szerettünk volna gondolni —, mint a Tinódi Lantos Sebestyéné, aki egy írásbeliséget, egy egész művelődési rendszert egyetlen hangszerrel és a képességeivel képviselt. Nyilván nagyon sok tehetséges író van, akikről talán én nem is tudok, valószínű azonban, hogy egy műveltség — ahogy a szociológiában mondani szokás — viszonylag normális életfája nélkül a lehetőségeik a legmesszebbmenően beszűkülnek. Én nem tudok írókat elképzelni anélkül, hogy azoknak szellemi közege, háttérháza ne legyen. Persze — és itt hadd éljek egy romantikus fordulattal — nemcsak magányos emberekről van szó, hanem egy irodalom géniuszáról is. Az a jóslatom, hogy ez az irodalom mindig megmarad. Ez egy magyar irodalom.

(Budapest, 1990. március 25.).

„Az biztos, hogy ez egy tiszta társaság”

KÖRÖSSI P. JÓZSEF

Néhány évvel ezelőtt, amikor még te is otthon voltál, Erdélyben, volt egy vita, ha jól emlékszem az Utunkban — vagy többek között az Utunkban is —, hogy van-e irodalmi generáció? Ezt kérdezem én is először tőled: van-e irodalmi generáció; van-e olyan, hogy harmadik Forrás-generáció?

Ez két különböző kérdés. Bizonyára van irodalmi generáció, én is tudnék sorolni ilyeneket. A második Forrás-nemzedéknek nevezett társaság például egy ideig egészen bizonyos, hogy generációként tudott létezni. Véleményem szerint azonban a mi közösségünk, a mi korosztályunk nem tekinthető generációnak. Az én véleményem szerint mindig valamilyen eszme az, ami összeránt, csoportosít embereket; tehát egy gondolatiság, egy szellemiség jegyében jön létre egy generáció, és amennyiben ez a gondolatiság, ez a szellemiség megvalósul, abban a pillanatban törvényszerűen szét is bomlik. Ez történt a második Forrás-nemzedékkal — tehát a Csiki László, Király László vezette társasággal — a Gálfalvi nagyon jó interjúkötetében megragadott pillanatban. De mindez nem mondható el arról a társaságról — idézőjelbe teszem ezt, hogy társaság —, amelyikről most mi beszélünk...

S amelyiknek te is aktív tagja voltál; tehát végül is mégiscsak létezett ott valami. Mi volt akkor ez: inkább baráti kör; vagy szellemi közösség?

Ez szinte meghatározhatatlan, mert annyira különböző emberekből, annyira különböző gondolkodású, irányultságú, műveltségű, felkészültségű, világnézetű emberekből alakult; nem is alakult, mert nem jött létre semmi; talán csak az történt, hogy több kis csoport szellemi közösséget vállalt egymással egy bizonyos időre. Addig, amíg szükségük volt egymásra. Mire gondolok? Kezdetben a Gaál Gábor Irodalmi Kör, az Echinox — a Szócs Géza-Egyed Péter-féle időszakra teszem itt a hangsúlyt, bár aztán később ennek volt egy nagyon szép levezetése is, amikor a „három B.” csinálta a lapban a magyar oldalakat; tehát Bréda Feri, Beke Misi, Bretter Zoli — ... tehát Gaál Gábor Kör, Echinox, Ady Endre Irodalmi Kör; e három fórum köré csoportosult emberek alkottak valamiféle szellemi közösséget, mely soha ki nem mondott, soha meg nem fogalmazott, de mindig jól körülírt, vagy körülírható gondolatokat hordozott magában. Később, amikor Géza a Fellegvár-oldalt csinálta — az Igazság hétvégi ifjúsági mellékletét —, akkor már a Fellegvár is idekapcsolható volt.

Váradon akkor már vagy húsz-huszonöt éve működött az Ady Endre Irodalmi Kör. Magyarországon mindig el szoktam mondani, amikor szóba kerül mert itt azt hiszik, hogy valamilyen önképzőkörrel van szó; bár nyilván ezt a jelleget is magán hordozta —, hogy ez a fórum nekünk ott a közléslehetőségeinket pótolta, ugyanis közléslehetőségeink többnyire nem voltak. Ezt ugyan éppen én magamról nem mondhatom el; szégyenkezve kell mondanom, hogy elég sok verset — és nagyon sok rossz verset — közöltem abban az időben, de voltak olyan emberek, akik egyáltalán nem jutottak közléslehetőséghez sem a helyi lapokban, tehát mondjuk a városi lap hétvégi számaiban, sem az úgynevezett központi lapokban; Utunk, Igaz Szó. Mondjuk egy Zudor-vers... szerintem az életben nem jelent meg Zudornak verse az Utunkban; egyszerűen elképzelhetetlennek tartom, hogy megjelent volna. Talán az Igaz Szóban igen, de a Korunkban sem. Azt is merem állítani, hogy volt olyan év a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején, amikor Balla Zsófinak, vagy Egyed Péternek, vagy Szöcs Géának egész évben nem jelent meg verse, pedig hát nekik akkor már köteteik voltak. Ezek az irodalmi körök — tehát például a Gaál Gábor Irodalmi Kör Kolozsváron, vagy a nagyvárad Ady Endre Irodalmi Kör ezeket a közléslehetőségeket pótolták vagy helyettesítették.

A várad kör például akkor működött igazán jól, amikor meg tudta tenni azt — és ezt mi kezdtük el Ara-Kovács Attilával —, hogy más városokból, főleg Kolozsvárról hívtunk meg előadókat. Ara ott volt egyetemista, Kolozsváron, én pedig Váradon akkor nem is tudom, hogy mi voltam; talán még nem távirat-kézbesítő... Annak előtte, mielőtt ő Kolozsvárra került volna, mi naponta találkoztunk; egyszerűen elképzelhetetlen volt olyan nap, hogy ne töltsünk el egy pár órát együtt. Mikor aztán ő Kolozsvárra került, akkor is állandó telefonkapcsolatban voltunk, vagy én jártam fel Kolozsvárra. Így teremtődött meg számomra az, hogy — miközben az Ady-körben valamiféle vezetőségi funkciót töltöttem be; éveken keresztül vezetőségi tag voltam — kapcsolatot tudtam teremteni a kolozsváriakkal, és ezeket az embereket hívtam Váradra; elsősorban Szöcs Géát, Balla Zsófit, Egyed Pétert... De például volt egy olyan irodalmi körünk is, amit Ara-Kovács Attila szervezett, és ez csúcspontja volt azoknak az éveknek — egészen pontosan 1977. március 4-én, ha jól emlékszem; akkor volt a földrengés; a földrengés napján volt ez a találkozó —, amikor Bretter György tudtommal utolsó előadását tartotta életében — nem sokkal azután meghalt itt Budapesten —; tehát ő és a tanítványai jöttek le Váradra. Micsoda illusztris társaság, már a névsor is egyszerűen döbbenetes ma; de ez '77-ben sem hangzott rosszul; tehát Bretter tartott előadást, aztán Molnár Gusztáv, Ágoston Vilmos, Tamás Gáspár Miklós, Szöcs Géza, Balla Zsófi, Bretter — a kis Bretter —, Bréda Ferenc, Keszthelyi Andris — aki akkor szerintem még csak gimnazista lehetett —... sorolhatnám még a neveket. Ez egy olyan pillanat volt Várad szellemi életében... egyszerűen egy szellemi szenzáció; ennyi gyönyörű ember gyűlt ott össze. A radiátorokon ültek,

zsúfolásig megtelt egy olyan százhusz-százötven férőhelyes terem. Gondold el: filozófusok találkoznak — mert azért többnyire, ha nem is volt mind filozófus, de azért filozofikus gondolkodású emberek — és ennyi érdeklődő; főleg gimnazisták, hiszen Váradon nincs egyetem. Vagy például a Gálfalvi Gyuri könyve után tartottunk egy olyan irodalmi estet, ahová meghívtuk a Marad a láz? interjúalanyait; ott szintén zsúfolásig telt teremben félelmetes viták zajlottak. Szóval ezek voltak a nagy pillanatok.

Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy — baráti szálakon — Várad bekapcsolódott egy olyan erdélyi szellemi életbe, aminek azért elsősorban Kolozsvár volt a központja? Várad azért egy kicsit az ország széle volt...

Várad az ország széle volt, lehetséges, viszont Váradig minden külföldi eljutott; lehet, hogy Kolozsvárig már nem, de Váradig egészen biztos. A szamizdatok például rajtunk keresztül jutottak tovább — főleg Arán keresztül —; az Eörsi-féle Profiltól kezdve, ami tudomásom szerint az első szamizdat volt... Emlékszem arra a pillanatra, amikor a kezembe kaptam; lehet, hogy nem ez volt az első, de én elsőként ezt kaptam kézbe; vagy kaptuk kézbe mi, váradiak. Ezek mind többnyire rajtunk keresztül jutottak tovább, elsősorban Kolozsvárra; hogy azon túl hová, azt nem tudom, de Kolozsvárig mindenképpen.

Tehát azért volt előny is ebből a periférikus helyzetből... Na most mindaz, amit eddig elmondtál, az azért mégis csak azt mutatja, hogy lehet, hogy generáció nincs, de van egy szellemi közösség. Hiszen ti nyilván azokat hívtátok meg... illetve nyilván azok kapcsolódtak be az együtt gondolkodó, együtt dolgozó embereknek a körébe, akiknek valami módon az agya „egy srófra járt”; lehet, hogy azonos hatások érték őket, lehet, hogy azonos értékeket tartottak magukra nézve kötelezőnek, lehet, hogy azonos dolgokat tűztek maguk elé célokként, de végül is valami csak összetartotta ezeket az embereket, akiknek a névsorát az előbb nagyjából elmondtad.

Az az érzésem, hogy mi egyszerűen megértettük azokat a verseket, amelyek a hivatalos fórumok nem akartak megérteni. Ez történt. És ez elsősorban azért volt lehetséges, mert azonos korúak voltunk, és az információk nagyjából azonos információkkal találkoztak bennünk. Számunkra nem volt idegen egy Balla Zsófia-, vagy egy Szőcs Géza-vers; Balla Zsófinak ugyan több korszaka van, én most arról a korszakáról beszélek, amikor — a második Forrás-nemzedékkel szakítva — hozzácsapódott az Egyed Péter, Szőcs Géza-féle kolozsvári társasághoz, sőt a még fiatalabbakhoz. Azért azt nem kell elfelejteni, hogy ő volt az első és az egyetlen talán, aki kifelé, tehát a baráti társaságon kívülre is vállalta Cselényi Béla költészetét, ami — hogy úgy mondjam — nagy dolog volt. Emlékszem arra, amikor Zsófi Marosvásárhelyen — a fiatal írók

találkozóján — egy Cselényiről szóló dolgozatot olvasott fel; amire mi úgy reagáltunk, hogy meghívtuk Arával Cselényit. Ez is óriási szenzáció volt Váradon. Hogy mondjam... egyszerűen az idősebbek nem tudták felfogni, hogy mit akarunk; mi ez, ez nem irodalom, ez nem költészet?

És volt még egy nagyon jó „követünk” Arán kívül Kolozsváron, a Zudor, akinek az epigonjai a kozmetikált verseikkel hamarabb megjelentek, mint ő maga; ő Szócs Gézával nagyon összebarátkozott Kolozsváron az egyetemen, és nagyon fontos híreket hozott.

Ez is csak azt mutatja, hogy végül is itt valami működött: egy szellemi kör? Ennek volt az is a megnyilvánulása, hogy ha azoknak az éveknek az irodalmi lapjait — Utunkat, Korunkat, Igaz Szót — végignézzük, akkor a ti megjelent köteteket szinte kizárólag ti magatok recenzáltátok, kritizáltátok, láttátok el kísérőtanulmányokkal? Vajon miért? Nem figyelt oda rá az az idősebb kritikus- vagy költőnemzedék?

De, odafigyeltek... és ledorongolták. Mi nem azért nem dorongoltuk le egymást, mert barátkozni akartunk, hanem — amit az előbb is mondtam — egyszerűen megvoltak a csápjaink egymás felé, éspedig azért, mert találkoztak a kívülről jövő információk a bennünk lévő információkkal. Persze biztos, hogy volt azért ebben valami érdekszövetség is, valami védekezés, egy önvédelmi reflex. Tényleg így volt: mi védtük egymást. Amikor Szócs Gézát Horváth Alpár megtámadta, akkor Adonyitól kezdve mit tudom én kin keresztül jómagamig mindenki nagyon kemény tiltakozó kritikákat írt.

De hogyha ennyire együtt volt ez a társaság, akkor vajon mi lehet az oka annak, hogy nagyjából '83 körül, tehát akkor, amikor — irodalomtörténeti kategóriában gondolkozva — a negyedik Forrás-generáció Kovács András Ferenc kötetével a színpadra lép, ez a generáció tökéletesen szétszóródott: a szó egyrészt valós értelmében szétszóródott a világban, másrészt viszont mint szellemi közösség is megszűnt.

Ennek szerintem elsősorban egyszerűen politikai és nagyon egyszerű emberi okai vannak. Törvényszerű volt ez a széthullás. Nemcsak a kivándorlások miatt; mindenki — vagy majdnem mindenki — valami effélét forgatott a fejében egy bizonyos idő után, vagy belső emigrációba vonult. Egyszerűen el kellett távolodni, mert a részvétel abban az életben egyre inkább kikezdte az embert; majdnem azt mondom, hogy korrumpálta. Ezek közül az emberek közül ismereteim szerint ugyan senkit nem sikerült korrumpálni, de minél inkább részt vett volna az ember a közéletben, annál inkább sodródott volna észrevétlenül. És ott irodalom közéleti szerepvállalás nélkül nem létezhetett. Például előfordult olyan, hogy egyszerűen valakinek a neve alatt úgy jelent meg

— már később, tőlünk nem, de idősebb kortársainktól — köszöntőversként, alkalmi versként egy írás, hogy az illető nem is tudott róla; nem is ő írta. Ezt csak úgy lehetett kikerülni, ha az ember nem vett részt benne. Vagy például — ha visszaemlékszel — Szőcs Gézától akkor közölt verset az Igaz Szó — azzal az ígérettel, hogy rendszeresen közölni fogja —, amikor éppen üldözték, amikor talán a legüldözöttebb ember volt egész Romániában; ezzel „igazolva”, hogy semmi baj nincs körülötte, lám, versei jelennek meg. Ezt csak úgy lehetett elkerülni, hogy az ember egyáltalán nem küldött kéziratot.

Alapvetően ez tehát az oka annak, hogy az első néhány kötet után, sőt legtöbbet az első kötet után — hiszen te is a második és a harmadik kötetedet már Magyarországon adtad ki — nem közölt kötetet, sőt nem is nagyon publikált?

Valószínű, hogy ez is az oka. Nálam konkrétan az, hogy én nem jelenhettem meg; de ez nem volt eltiltás. Az én esetemben az történt, hogy valaki a nevemben írt egy verset a nagyváradi Fáklyához — illetve aztán kiderült, hogy több helyre is —, egy mocskolódo szöveget. Aztán különböző üzenetek formájában próbálták ráterelni a figyelmemet valakire, aki állítólag helyettem írta, de én ennek nem dőltem be. Persze mindenhova írtam, hogy én ettől elhatárolom magam, de ettől kezdve el voltam zárva a közléstől. Szóval így tettek lehetetlenné embereket; hogy másokat hogy, azt nem tudom, de mindenkinek voltak hasonló ügyei.

Így aztán nagyjából '83-ra beállt az az állapot, hogy ennek a generációnak egy része emigrált, egy része — ahogy te mondtad — belső emigrációba vonult, egy része különböző devianciákba csúszott, egy része a szó szoros értelmében belehalt ebbe az életformába; ez a generáció egész egyszerűen eltűnt az erdélyi irodalmi életből. Egyes tagjai ugyan léteznek, te publikálsz Magyarországon, Szőcs Géza publikál Magyarországon, egy-egy Erdélyben maradt volt kor- vagy eszmetársatok itt-ott, ahol tud, még publikál — december óta hál' istennek egyre több a publikációs lehetőség —, de a társaság, mint olyan, ezek szerint megszűnt?

Teljesen széthullott. Gyakorlatilag alig létezik kapcsolat közöttünk, vagy ha igen, akkor csak „egyéni utak” léteznek; nekem van kapcsolatom Szőcs Gézával, de például teljesen megszűnt — és ennek nagyon sok félreértés az oka — Balla Zsófiával vagy Egyed Péterrel. Egyszerűen érthetetlen számomra is az, hogy velük miért nem tudok levelezni; sok kísérlet folyt, volt idő, amikor üzenetváltások, talán még levelek is váltották egymást. Nagyon sok emberrel nincs, vagy évekig nem volt kapcsolatom. Most éppen megint tudok Zudorral kommunikálni; ennek valószínűleg az az oka, hogy őt nagyon „felhozta” a

„forradalom”, tehát — hogy mondjam — emberileg, lelkiileg megerősödött, újra célja van az életének. Olyan ez számára, mint egy gyógyterápia. Ő az, aki talán a legdurvábban esett áldozatául ennek az egésznek, mert ugyan életben van, de ugyanakkor — hogy mondjam — teljes idegi roncsot akartak belőle csinálni. Ez nem sikerült; most kiderült, hogy nagyon is magánál van, gyönyörűen tudja magát aktivizálni, fantasztikusan jó dolgokat csinál.

Lehet, hogy a szellemi kör szétesését csak az okozta, hogy fizikailag távol kerüdtetek egymástól? Hogy közetek került egy országhatár; már azok közé, akik átkerültek, és akik ott maradtak?

Van egy másik oka is... Egy kicsit messzebből kell kezdenem... ott ugye egymásra voltunk utalva; szükségünk volt egymásra, tehát valamilyen önvédelmi reflexként működő együvé tartozás kötött össze bennünket; vagy ez is. Ez nem a románsággal szemben működött, hogy mi magyarok összetartunk. Mi nem a románok által voltunk kirekesztve az irodalomból, amikor ki voltunk rekesztve. Lehet, hogy ez túl durva, hogy ki voltunk rekesztve; különösen én nem mondhatom ezt, akinek azért alig-alig volt olyan verse, amit nem közöltek; ezt nem dicsekvésképp mondom, hanem éppen ellenkezőleg. Bár semmi olyant nem írtam le, és megrendelésre sem írtam, csak egyszerűen nem voltak annyira kemények a verseim, mint mondjuk a Zudor versei; formailag legalábbis elfogadható, esetleg konzervatívabb, szóval még tolerálható volt. A Zudornak olyan versei voltak, amit egyszerűen nem tudtak elfogadni; nem politikai tartalma miatt, hanem egyszerűen a hivatalosan érvényesített esztétikai elvárásoknak nem felelt meg. Ugyanaz történt, mint Magyarországon... bár ott mégis valahogy hamarabb jutottunk kötethez; kivéve egy-két embert, mint például Zudor; őt kell említeni elsősorban, akinek — mondom — az epigonjai hamarabb jutottak kötethez, mint ő maga. De ugyanez mondható el Cselényiről is, aki évekig az Echinoxban közölt csak, és úgy jelent meg tudtommal az első kötete, hogy komolyabb országos lapban nem közölt, vagy csak nagyon keveset...

Tehát két irányban működött az önvédelem: egyrészt valamilyen megnyilvánulási lehetőséget kellett teremteni magunknak azzal az irodalommal szemben, amelyik nem akart integrálni bennünket, nem akart befogadni — vagy amibe mi nem akartunk integrálódni —, másfelől pedig volt egy politikai önvédelmi reflex is bennünk azzal a rendszerrel szemben, amelyik — ugyanúgy a hasonló román törekvéseket, mint a mieinket — igyekezett megsemmisíteni. Ez az egyik dolog, ami tehát összetartotta az embereket. Nagyon érdekes az is, hogy tudtommal az utánunk következő fiatalabbak — és ez is az előbbiekkal magyarázható — bennünket nem kezdték ki; voltak ugyan nagyon gyatra, erőtlén kísérletek, mint amiről beszéltem, a Horváth Alpáré az Ifjúmunkásban, de komoly és különösebb sikerrel járó támadás nem történt; én egyszerűen

nem tudok arról, hogy ezt a társaságot — vagy a társaságból bárkit is — komolyabb támadás ért volna az utánunk következőktől, pedig ez általában megtörténik.

A másik dolog az, hogy ebből a társaságból ott senki sem jutott fórumhoz — kivéve Szőcs Gézát egy rövid időre, amikor a Fellegvárt csinálta —, hogy felhozhassa a saját — idézőjelben mondom — nemzedékét. Nem értek egyet azzal, hogy ez nemzedék volt. Nem tudott nemzedék lenni; bár voltak olyan pillanatok, amikor efelé haladt a dolog, de nem tudott nemzedék lenni. Nincs, nem jött létre egy olyan eszme, egy olyan gondolat, amit egy adott pillanatban mindenki vállalni tudott volna. Ezért ez nem generáció.

És valószínűleg ezért van az is, hogy most már egyre kevésbé értetek szót egymással?

Szerintem ez nem igaz; szót értünk, egészen biztos, hogy szót értünk...

De amit az előbb mondtál, hogy...

Hogy nem jön létre kapcsolat? Ez mást jelent... De például a könyveink... Gondolom, hogy ők is ismerik a mieinket; én ismerem a könyveiket, és nagyon értem, nagyon élvezem őket. Ez a csapat bármikor összejöhet még. Természetesen már nem úgy, mint ott. Ott csak egyet kellett szólni, és jöttek az emberek Kolozsvárról, előadást tartottak, felolvastak, és utána elmentünk kocsmázni. De ez — mondom — az irodalmi életen belül működtetett önvédelmi reflex is volt. Volt nekünk félnivalónk... Én íróként, azt hiszem, túl kicsi pont voltam, amíg ott éltem; azt hiszem, nekem elsősorban szervezőként, az Ady-körben sokszor nem is vezetőként, de vezetőségi tagként — nagyon sokáig csináltam — vannak érdemeim; ha vannak. Egy-két dolgot nagyon jól sikerült — nemcsak egyedül, másokkal együtt — megszervezni. Költőként nem hiszem, hogy ehhez mérhető lenne az én súlyom, de hát akkor ez fontosabb volt, ennek volt nagyobb súlya; annak, hogy Várad sokkal inkább központ lett, lehetett egy rövid időre; irodalmi központ, ahol mindig történt valami.

Mondd, ha most irodalomesztétikai szempontok alapján nézzük ezt a társaságot, van-e valami a verseitekben, valami közös jegy, ami tükrözi azt a fajta közös szellemiséget, amiről beszéltél? Valami olyasmi, ami megkülönbözteti az elődöktől, és ami megkülönbözteti az utódoktól, tehát az utánatok jöttektől?

Szemléletbeli közösség biztos, hogy van; például ahogy az irodalmat nézzük, abban biztos, hogy vannak közös pontok, de az egész korosztályra jellemző gondolat, eszme, nincs. Én nem találok. Közös gondolatok, gondolatcsírák ha

vannak is, ezek főleg politikaiak. Olyan esztétikai gondolatmenetet sem látok megfogalmazhatónak, ami bármelyikünkre, vagy többünkre érvényes; még olyat sem, ami két költőre érvényes. A legtöbb közös vonás talán Szöcs Géza és Zudor János között fedezhető fel, de ez is inkább egyfajta törekvés a Zudor részéről arra, hogy „beérje” a „mestert”; Zudor mindig is nagyon elkötelezett volt a Géza iránt, nagyon sokat kapott tőle emberileg is és szellemileg is. Ez a verseiben is megnyilvánul.

De ha már itt tartunk; van egy nagyon érdekes dolog — és erről azért ne feledkezzünk meg —, amit érintettünk már: ennek a generációnak — és ezt idézőjelben mondom — van néhány olyan tagja, aki kilóg a többiek közül, ám nélkülük mégsem lehet beszélni erről a társaságról. Zudort említettem már; ő az egyik olyan személy, egyéniség, aki nélkül sem Váradról, sem Kolozsvárról nem lehet beszélni, hogyha a hetvenes évek végének, a nyolcvanas évek elejének Váradjáról, vagy Kolozsvárról van szó. Ő annyira nem erdélyi... Eszembe jutott valami. A második Forrás-nemzedéknek valóban volt egy pillanata a Megyei Tükörmél, amikor nemzedékké tudott összeforrni; nálunk ez nem történt meg. Rájuk sokkal jellemzőbb az erdélyi gondolat; ők ki-mondták, ők megnevezték az Erdélyhez és Európához való kötődésüket. Mi nem neveztük nevén; nyilvánvalóan formai jegyekben és gondolatokban benne van, de nem neveztük meg. Érdemes lenne utánanézni: mi talán soha nem írtuk le azt, hogy Európa; ez olyan egyértelmű volt, természetes; míg a többieknek, az előttünk lévőknek meg kellett nevezniük, hogy odatartozónak érezzék magukat. Ez óriási különbség a két generáció között... Visszatérve Zudorhoz: tehát egyszerűen nem lehet úgy beszélni Váradról, vagy Kolozsvárról, vagy erről az irodalomról, hogy Zudort ne említsük; pedig csak egy kicsi kis kötete van. Róla legendák vannak, gyönyörű legendák vannak, gyönyörű történetek vannak.

De Cselényi Béla sem tartozott és tartozik bele ebbe a közösségbe — ha nevezhetjük közösségnek — önmagától; koránál fogva semmiképpen sem. Viszont ez a társaság valahogy mindig felvállalta. Említettem, hogy Zsófi mutatta be; az egy irodalomtörténeti pillanat volt, amikor elhangzott Balla Zsófinak Vásárhelyen, a fiatal írók találkozóján az Igaz Szó szerkesztőségében ez a szövege; hogy mondjam... olyan volt, mint amikor bedobnak a kirakatba egy követ fényes nappal a Váci utcában. Valaki odaállt amellé a költészet mellé, amit kabarétréfának, hülyeségnek, és nem tudom, hogy minek tekintettek addig; jön valaki — Balla Zsófinak neve volt az irodalomban — és mellé áll, helyet követel neki.

Na most a másik ilyen személy — és lehet, hogy benne találkozott egy csomó minden; ez nagyon érdekes: benne lehet, hogy tetten érhető az, ami a nemzedékben úgy lenne tetten érhető, hogy mindegyik személyben valahogy benne van, de együtt nincsen — az a Darkó. Darkó István — akinek Egyed Péter kiadott egy könyvét, és az egy nagyon érdekes könyv — színész volt. Őt nem

az írásai tették íróvá, hanem az életmódja, az élete tette őt... nem is íróvá, művésszé. Azt hiszem, színészként is az antiszínészt testesítette meg; nagyon nehéz ezt megfogalmazni, talán úgy tudnám, hogy mint amikor a giccs átfordul, és már nem giccs; se több, se kevesebb: más. Darkó is más volt. Nem jobb, vagy rosszabb színész, mint a többi, hanem nem volt több olyan, mint ő. A könyve is olyan, vagy majdnem olyan, mint az a vicc, amelyen jót nevelsz, de érzed mögötte a rohadt tragédiáját a dolognak. Darkó emberben volt ilyen, vagy színészen volt ilyen — félek, hogy félreérthető, ha azt mondom — idétlen... Nem idétlen volt, hanem eljátszotta az idétlenséget, ami az a világ volt, amiben éltünk. Szenzációs volt a Tangóban; a fiút játszotta. Félelmetes volt. Annyira él bennem a mai napig is ez a figura, a hülye értelmiségi kölyök, akinek halvány lila gőze nincs semmiről, de egyszer csak megcsinálja a maga kis házi forradalmát, és teremt egy diktatúrát: vagy lehetővé tesz egy diktatúrát. Nagyon aktuális gondolat ma is...

Egy másik ugyanilyen figura — nagyon érdekes, hogy mind a ketten színházi emberek és írók — Tompa Gábor. Tompa Gábor — talán nevezhető Haragtanítványnak — mindenképpen eredeti figura, még akkor is, ha sok mindent sikerült magába ömlesztenie, és ezek a jegyek külön-külön megnevezhetők, hogy melyik honnan, milyen iskolából való. Tompa szintén ír, de elsősorban színházi ember, és lehet, hogy éppen ezért sikerül neki mindenből valamit magábaötvöznie. Bennük több minden található, mint bennünk; mint a költőkben.

Tehát erről a négy személyről nem szabad megfeledkezni, bár ők koruknál fogva nem vettek részt annyira az eseményekben; vagy egyikük-másikuk a természeténél fogva, hisz például a Cselényi nem egy közösségi ember, nem olyan ember, aki a közösségben virulni tud, vagy szervezni...

Bár azért volt ő a Gaál Gábor Körnek a titkára is sokáig...

Igen, de azért valami okból kifolyólag ők nem voltak központi egyéniségek; persze a háttérben — vagy máskor az előtérben is — nagyon is fontos elemei voltak ennek a közösségnek; már amikor ez közösségként tudott működni. Tompáról mindig lehetett beszélni; főiskolásként már csinált nagyszerű dolgokat: éppen egy Tangót román színészekkel, egy román társulattal. És ez a másik: ebben a csapatban fel sem vetődött — én nem emlékszem olyan beszélgetésekre — nemhogy rományülölet, hanem egyáltalán a megkülönböztetés. Abszolút természetes volt, hogy egy olyan közegben élünk, ahol ott vannak ők és ott vagyunk mi.

Sőt, én úgy tudom, hogy Marius Tabacu például kifejezetten beletartozott ebbe a körbe...

Igen, így van, különösen az Echinox-beli közlései révén... De a körön kívül még olyan emberekről sem szabad megfeledkezni, mint Markó Béla, aki

ugyancsak nem tartozott bele, bár a koránál fogva beletartozhatott volna a mi társaságunkba; de egyszerűen az, hogy Vásárhelyen élt, ez őt kiszorította; Vásárhely kívül esett mindenben, és Markó nem volt egy utazó, egy mászkáló ember akkoriban. Ezzel szemben például Gálfalvi Gyuri rengeteget járt Váradon, nagyon szeretett bennünket, és mi is nagyon szerettük. Vagy ott van Ágoston Vilmos, aki beült a Trabantjába, vagy mit tudom én, mije volt, Daciája, s jött Vásárhelyről... nem is, még akkor Csíkszeredában lakott, de megállt Vásárhelyen, eltöltött pár órát, vagy egy-két napot — ott laktak a szülei —, akkor átment Kolozsvárra, és végül hozta a híreket Váradra, és Váradról vitte visszafelé. Váradra különösen azért szeretett jönni, mert ott mindig történt valami. És Ágostonnak tekintélye volt, tehát az fontos volt, hogy ő ott járt közöttünk. Antológiát csinált, és az is, hogy nekem megjelent '78-ban a kötetem, az egészen biztos, hogy az ő — hogy mondjam... — több mint közreműködésének köszönhető; nem is ismert engem, soha előtte nem találkoztunk, de egy kedves hölgy elküldte neki a verseimet; így kezdődött a kapcsolatunk. A kötetemnek az első változatát is ő vitte el Bukarestbe a Kritériumhoz, pedig még akkor sem ismertük egymást; Ezek voltak a fantasztikus dolgok; ezekről az emberekről sem szabad megfeledkezni. Nagyon-nagyon izgalmas időszak volt az; visszahozhatatlan, mint minden ilyesmi. Nem akarok nosztalgizálni, de egyszerűen mindenki jelen volt a maga helyén. A maga helyén mindenki jelen volt, és mindenkinek megvolt a maga helye.

És vajon annak mi lehet az oka, hogy ez a nagyon „helyén lévő” tagokból álló nemzedék nem tudott belépni arra a helyre, ami megillette volna? Miért van az, hogy egy forradalom kellett ahhoz, hogy egy Markó Béla főszerkesztő legyen; miért van az, hogy egy Balla Zsófi nem volt képes egy irodalmi lapnál elhelyezkedni; miért van az, hogy egy Egyed Péternek Temesváron kellett évekig küszködnie egy ipariskolában, mielőtt végül is megkapta — egyedül ebből a társaságból — azt a pozíciót, ami őt megilleti, ahol hatékonyan tenni tud az irodalomért?

Na ez a leglényegesebb dolog; elsősorban ez az oka, hogy szétszóródott ez a társaság: hogy senki nem került idejében a saját helyére. Ez az, amit Tamás Gáspár Miklós egy fiatal írók találkozóján Vásárhelyen talán '78-ban vagy '79-ben úgy fogalmazott meg — amire aztán a rendőrök rászálltak —, hogy itt írók, művészek vannak bástyán belül és vannak bástyán kívül, de ő ezt a társaságot, a mi korosztályunkat olyan bástyán kívüli társaságnak tekinti, akik nem is akarnak a bástyán belülré kerülni. És hogyha belegondolsz, akkor valóban ez történt. És aki a bástyán belülré került, az sem kötött kompromisszumot; sem Szócs Géza, sem Egyed Péter. Nem tudsz mondani semmi olyant, hogy Szócs Géza a Fellegvárban valamiért bármit is áruba bocsátott volna; nem tudod azt mondani, hogy Egyed Péter a Kritérium szerkesztőjeként valamit

valamiért eladott volna. Mások meg nem is voltak... Tehát ez a fő, ez a legfontosabb dolog szerintem, ami miatt szétszóródtak az emberek. Gondold el, egyszerűen nem voltak fórumok. Elképesztő, hogy egy Zudor János, egy Cselényi Béla nem jelenik meg, nem olvasható az újságokban; de egy Tompa Gábor se; senki. A Darkónak — szerintem — úgy jelent meg a kötete, hogy előtte egy írása sem jelent meg sehol; kivéve a Fellegvárt és az Echinoxot. Gondold el, harmincéves emberek, költők, lehetőségek nélkül...

Neked egyébként nagyon jó összehasonlítási alapod kell legyen erről, hiszen Magyarországon évekig a Móránál a Kozmosz-sorozatot szerkesztetted, utána pedig hosszú időt töltöttél a Holnap Kiadónál, ahol ugyancsak fiatalok köteteit gondoztad. Ez a fajta gondozás hiányzott ott?

Erről van szó: ez a fajta gondoskodás hiányzott. De hát ez nem is gondoskodás; ez a dolgok természetes menete kellett volna legyen. Sehol a kommunista országokban egészséges generációváltás sem a vezetésben, sem lejjebb — az irodalomban, az iskolákban — nem történt meg. Ez nemcsak magyarországi vagy romániai dolog volt; s Romániában sem csak magyar; a románokra ugyanez érvényes. A román írószövetségbe az elmúlt tíz évben egyetlen egy új tagot sem vettek fel. Kizárni zártak ki, de nem vettek fel. Mircea Dinescu mondta most, amikor itt volt Pesten, hogy azzal kezdték a működésüket, hogy felvettek valami négyszáz új tagot; mindenkit visszavettek, akik emigráltak, és emiatt kizárták őket, felvették azokat, akik egy évtizede jelentkeztek és nem is válaszoltak a kérelmükre, és mit tudom én, még kiket vettek föl.

Nem tudom, hogy most mi a helyzet Romániában, én egy-két olyan szerzőt ismerek, akik kötetre érettek és nincs kötetük, de Magyarországon is, amikor ez a folyamat beindult — nagyjából egy kicsit azutáni időszakra tehető, amikor már én is be tudtam kapcsolódni itt az irodalmi életbe; tehát még mielőtt az én korosztályom kezdte volna csinálni; tehát ez nem a mi érdekünk, hogy kezdtek jönni a kötetek — olyan restanciák voltak, hogy évekig azzal foglalkozott mindenki — a Móránál én is, többek között —, hogy olyan íróknak csináltunk antológiákat meg köteteket, akik már régen túl kellett volna legyenek nem az első, de a harmadik vagy negyedik kötetükön. Persze visszamenőleg lehet azt mondani, hogy az az első kötet jobb is, hogy nem jelent meg akkor, de ez nem így néz ki, mert ennek az a következménye, hogy egy embernek az életében nincsenek lezárt korszakok, és ez tragédiákhoz vezet; emberi tragédiákhoz, belső, lelki tragédiákhoz. Olyan ez, mintha úgy próbálnál lépcsőn felmenni a második emeletre, hogy kihagyod az első. Ott is ez zajlott, itt is ez zajlott. Most már Magyarországon van egy olyan állapot, egy olyan helyzet... én nem azt mondom, hogy sikerült mindent időben kiadni, de most már huszonéves költők is kötethez jutnak. Mert ha egy költő csak harmincévesen jut az első kötetéhez,

az elképesztő pusztítást jelent. Most már — és szerintem ebben a Holnapnak nagy szerepe volt, meg a Kozmosznak is; nem azt mondom, hogy csak nekünk — meg lehet nézni a könyveket...

Mondd, most már innen visszatekintve hogyan lehetne végső soron megvonni annak a — mondjuk '75 és '83 közötti — nyolc évnek a mérlegét az akkor indult fiatal erdélyi magyar irodalmárok szempontjából?

Nézd, szerintem ez egy nagyon őszinte társaság volt, önmagával szemben is, meg a világ felé is. Bár sok vád érte — különösen Szőcs Gézát —, nagyon nyílt emberek voltak; senki nem taktikázott a költészetével, nem spekulált, hogy most hogyha innen közelítem meg a világot, akkor majd ide vagy oda bejutok, vagy ha így írok, akkor majd jobb lesz, vagy elfogadnak. Hogyha semmi más nem is biztos, az biztos, hogy ez egy tiszta társaság. Akiknek a neve itt ma elhangzott, ezekről mind állítom, hogy ezek erkölcsileg tiszta emberek. Az más kérdés, hogy voltak személyek közötti torzsalkodások, meg rivalizálások, ez természetes; de senki nem adta el magát sem emberileg, sem politikailag, sem erkölcsileg. Ez biztos, hogy fontos szempont lesz a mérlegkészítésnél. Hogy íróként, költőként mit sikerült? Az egyértelmű, hogy egy vízvonal van a második Forrás-nemzedék, és e között a társaság között. Nem elítélőleg mondom, de hasonlítsd össze Szőcs Géza költészetét Farkas Árpád költészetével. Vannak hasonló motívumok — szavakban elsősorban —, de hogyha a képi világot nézed ennek a kétféle művészetnek... ég és föld a kétféle költészet; tehát biztos, hogy hozott újat. És azért itt nagy egyéniségek vannak: Szőcs Géza, Egyed Péter, Balla Zsófi, Markó Béla... Markó Béla amit újabban csinál azért az nem mindennapi dolog. Zudort én nagyon sokra tartom; Cselényit is. De itt nincsen az, ami volt a korábbi nemzedékeknél, hogy egy közös nevező — valamilyen szemszögből, valamilyen szempontból — meghúzható volt. Képtelenség összehasonlítani Egyed Pétert és Balla Zsófit, vagy Balla Zsófit és Szőcs Gézát, vagy Markót és Zudort. Mintha sok kicsi nemzedék lenne; ezt inkább el tudom fogadni, mint azt, hogy ez a csapat együtt élt, vagy együtt lélegzett, vagy valamilyen közös törekvésben huzamosabb ideig egy eszme felé együtt tartott volna. Voltak ilyen törekvések, voltak ilyen pillanatok, de inkább mindenki magában hordozott mindent, és bizonyos pillanatokban kapcsolódott másokhoz is. És ez azért hasznos dolog, olyan értelemben, hogy sokszínű — nem akarok közhelyeket mondani —, gazdagabb világ jött így létre általunk, mintha nemzedék lennénk... vagy lettünk volna.

(Budapest, 1990. március 27.)

„Kultúrává kell tenni a kultúrát, irodalommá az irodalmat”

MARKÓ BÉLA

A te Forrás-köteted két évvel előzi meg Szőcs Géza Forrás-kötetét; tehát te — a skatulyák szerint — második Forrás-generációs vagy; mégis a költészeted mindenképpen előfutára Szőcs és az utána jövők nemzedékének lírájának; sok vonatkozásban nagyon is hasonló lírát műveltek. Te hogy látod a saját helyedet a Forrás-térképen”?

Az az érzésem, hogy minden skatulya egyszerűsít; nyilván a valóságos helyzet ennél bonyolultabb; illetve bonyolultabb volt, hiszen mára már az erővonalak elég tisztán láthatók. Sem én, sem a velem egyívásúak — tehát a szűkebben vett nemzedéktársaim — nem vagyunk a második Forrás-nemzedékhez sorolhatók, egyszerűen azért, mert annak a beskatulyázása tulajdonképpen akkor, amikor a mi első könyveink megjelentek, már lezárult. Az én Forrás-kötetem 1974-ben jelent meg; akkorra már a második Forrás-nemzedék létezett, jól körülhatárolt volt, sőt a legmarkánsabb képviselői már tagadni is kezdték ezt az egy nemzedékhez... nem is annyira egy nemzedékhez, mint egy irányzathoz, egy csoporthoz való tartozást. Ez törvényszerű egyébként, mert minden egyéniség szembe fordul előbb-utóbb ezekkel a skatulyákkal. Ha utólag visszatekintek, azt mondhatom, hogy mi, akik akkor egyszerre indultunk — többségünk Kolozsváron egyébként; tehát Adonyi Nagy Mária, Mózes Attila, Sütő István, Boér Géza, Szávai Géza, és még néhányan; nyilván most nem törekszem semmiképpen sem teljességre — valamiképpen két generáció között léteztünk. A második Forrás-nemzedékhez talán azért álltunk közel, mert azt a — némiképpen népinek tekinthető — vonalat próbáltunk egy ideig még folytatni, amit ők megnyitottak, felszabadítottak; gondolok itt Farkas Árpádra, Király Lászlóra meg Magyarai Lajosra; kevésbé például Csiki Lászlóra, vagy Kenéz Ferencre; tehát ott is polarizálhatók azért bizonyos irányok. A különbség a Szőcs Gézáék indulásához képest nem is annyira generációs különbség, hiszen az a néhány év nem nagyon számít, sőt mindenképpen szeretném azt elmondani, hogy azok, akik elméletileg előkészítették a Szőcs Gézáék csoportjának — Szőcs Géza, Egyed Péter, meg aztán majd Cselényi Béla és a többiek — indulását, azok tulajdonképpen velünk egyszerre éltek és működtek Kolozsváron, sőt egyesek közülük néhány évvel idősebbek is voltak nálam, például Ágoston Vilmos, Tamás Gáspár Miklós, Molnár Gusztáv. Ők — és ezt mindenképpen el kell ismernem — sokkal radikálisabban támadták az erdélyi

magyar irodalom teljes intézményrendszerét, mint amennyire támadtuk mi. Mi akkor úgy véltük, hogy ez az intézményrendszer, ha töredékesen is, de magában rejti a majdani kibontakozás lehetőségeit, tehát ezt az intézményrendszert el kell fogadni, és belülről kell átalakítani. Velünk párhuzamosan létezett viszont az előbb említett esszéíró nemzedék, amely ezt a lehetőséget teljességében tagadta. Meg kell mondanom neked, hogy ez a kettősség — ami az irodalmi életet, az irodalmi élethez, az intézményekhez való viszonyulást illeti — mindmáig végigkövethető. Az a gárda, amelyikről beszéltem, a mi nem túlságosan szoros csoportunk — mert nemzedékké sohasem szerveződünk; nem is deklaráltuk magunkat ekképpen — zömében beépült az intézményekhez. Az lehet vitatható, hogy jól tette, nem jól tette; most nem ez az érdekes; mindenesetre így próbált később végigvinni egyfajta ellenállást, belső ellenállást; míg a Tamás Gáspárék, az esszéírók nemzedéke, meg a Szőcs Gézáék csoportja annyira radikálisan, kívülről tagadta ezt az intézményrendszert, hogy ők voltak azok, akik egy sokkal élesebb konfrontáció következtében tulajdonképpen mind — vagy majdnem mind — elhagyták az országot. Tehát itt a lehetséges ellenállásnak két formája mutatkozott meg, egy radikálisabb és egy kevésbé radikális út. Ezek — ami az irodalmi ars poeticákat illeti — később természetesen egybemosódtak, és így mára már egy generációvá, egy nemzedékké, egy irányná mosott egybe minket ez a nagyon közeli utókor.

Ennek talán az is az oka, hogy már az indulásotokkor is megfigyelhető volt, hogy egy nagyon erős formai, nyelvi, formanyelvi hasonlóság is létezik köztetek; tehát a te lírád — mondjuk — és a Szőcs Géza lírája, vagy az utána indultak lírája egy egészen másfajta nyelvet használt, mintegy szembenállva, vagy tagadva az elődök népiesebb irányzatát. Ez a nyelv sokkal szikárabb volt, sokkal több irracionális volt a versekben, a mondatokban, s az egésznek mindig volt egy kicsit ironikus felhangja. Ez volt az egyik olyan egység, aminek alapján én azt mondtam, hogy inkább közelebb érezlek téged őhozzájuk, mint az elődökhöz.

Igen, ezt én is így látom és így vallom Na most már ennek az újszerűségnek a lényege az a felismerés volt, hogy az a fajta eszközirodalom, amely mindaddig létezett — ezt az eszközirodalmat nem feltétlenül negatív értelemben használom, mert tulajdonképpen kitermelte a maga remekműveit is —, az a fajta beszűkült, politikai és politikai szemléletű irodalom, amely minket megelőzött, és amely nyíltan vallotta azt, hogy az irodalmat és a kultúrát az egyetlen legfőbb cél: a magyarság érdekképviseletének szolgálatába kell állítani, az számunkra zsákutcának látszott. A velünk egy generációbeliek vagy a valamivel fiatalabbak közül mindenki felismerte ezt a zsákutcát, és rájött arra, hogy az erdélyi magyarságot megfosztani a kultúra teljességének illúziójától — vagy esetleg

realitásától —, az irodalom teljességének szándékától semmiképpen sem lehet. Újból kultúrává kell tenni a kultúrát, irodalomná az irodalmat. Más kérdés, hogy ez nyilvánvalóan illúzió volt mindannyiunk esetében; még a leg-avantgardabb költők esetében is, tudniillik nagyon hamar kiderült, hogy az avantgard formabontás éppen úgy politikai gesztus, mint a legközvetlenebb politikai tartalmakat hordozó hagyományos formájú irodalmi munka, és az is bebizonyosodott, hogy később a politikum nemhogy gyengült volna, hanem tulajdonképpen erősödött a generáció műveiben.

Ráadásul ennek az avantgard formabontásnak megvolt az a hátránya is a számotokra, hogy ezt nagyon nehezen fogadták el; ennek nem volt közvetlen előzménye az erdélyi magyar irodalomban. Tudom, hogy sokszor kifejezetten meg kellett küzdenetek azért, hogy ezek a művek megjelenhessenek; éppen az elődökkel, az ő hagyományosabb líra- vagy prózahasználatukkal szemben kellett érvényesíteni egy teljesen újfajta hangot, ami nagyon nehéz volt. Ezért aztán annak idején az Echinoboxban — és ez részben folytatódik neked egy tavaly megjelent kötetedben is, az Olvassuk együtt címűben — egy furcsa „mozgalom” bontakozott ki: egymás verseit bevezetni a köztudatba, elemezni ezeket a verseket. És ezek szerint ez még a mai napig is tart, hiszen neked tavaly jelent meg ez a köteted...

Igen; ilyen szempontból a legtudatosabban ezt Szöcs Gézáék művelték, akik nem a külső szemtől, nem a kritikától várták el, hogy az együvé tartozásukat, a generációváltást felismerje, hanem ők maguk nagyon hamar ezt deklarálták, hangoztatták, és minden utat-módot megkerestek arra, hogy ezt ki is fejezzék. Akkoriban néhány évig — érdekes módon — úgy látszott, hogy liberalizálható az irodalmi élet; a közlésformák is. Mi is Vásárhelyen az Igaz Szónál ifjúsági mellékletet szerkesztettünk Tavasz, Nyár, Ősz, Tél címmel, és aztán az Ötödik évszak című antológiát, ami mondjuk a betetőzését, de a végét is jelentette számunkra ott a lapnál ennek a mozgalomnak. Az egy nagyon demokratikusan szerkesztett melléklet volt; legalábbis így indult. A cenzúra természetesen abba is belenyúlt, de ami a szerkesztési szempontokat illeti, megpróbáltunk közösen — tehát összehíva a fiatalokat, és közösen konzultálva, együtt olvasva a kéziratokat — összehozni egy-egy ilyen számot. És ezek grafikailag, meg hangvételnél is egészen... — már ahhoz képest — egészen modernnek voltak. Persze meg kell mondjam, hogy az avantgard tulajdonképpen egy adott ponton két tűz közé került. Egyrészt a hagyományos olvasói beidegződések miatt volt vele szemben nagy az ellenállás; egyszerűen nincs sem Erdélyben, sem tulajdonképpen a magyar irodalomban igazi előzménye az avantgardnak. Volt közvetlen előzménye, az Új Symposion és köre, mely Jugoszláviában ezt végigcsinálta, de Magyarországon is csak később indult be — Zalán Tiborékkal, meg Szkárosiékkel — ez a mozgalom. Ezt az olvasói

ellenállást azonban le lehetett győzni, mert ez csak egyfajta olvasói rétegnek volt az ellenállása; a fiatalok nagyon hamar ráéreztek arra, hogy ez az avantgard formabontás tulajdonképpen mit modellál — egy egész rendszernek a lebontását, vagy lebonthatóságát modellálta, és ez volt a lényeges —, tehát nagyon hamar népszerűvé is vált. A hagyományos szerkesztői előítéletekkel szemben azonban nehezen — eleinte legalábbis nehezen, aztán később már könnyebben — láttak napvilágot ezek a munkák. Hatalmi oldalról a cenzúra érdekes módon rögtön ráérezett arra, hogy — amit az előbb is mondtam — a formai modelladás legalább annyira destruktív lehet, mint a tartalmilag problematikus írások. Úgy tudnám ezt neked érzékeltetni — el is mondtam már ezt egyszer-kétszer —, hogy egy adott ponton, néhány év elteltével ismét nehezebbé vált például egy teljesen politikamentes képverset, grafikai verset közölni, mint egy olyan hagyományos munkát — szonettet vagy másfajta kötött formájú verset —, amely pedig politikailag mondjuk sokkal problematikusabb volt.

Tehát elsősorban a formával való szembenállás működött?

Igen, mert azt a cenzúra is, meg a hatalom is felismerte — amit mi is tudtunk végül is —, hogy a formabontás nem formai kérdés, hanem társadalmi cselekvésformákat modellál.

Mennyire tudatok az elfogadtatásban segíteni ti, akik — ahogy mondtad — beépültetek egy meglévő intézményrendszerbe, tehát pozíciókat — akár csak kis szerkesztői pozíciókat — kaptatok ebben az intézményrendszerben? Mennyiben tudtok segíteni a többiek útját azzal, hogy valamiféle befolyásokat mégiscsak volt egyfajta izlésformálásra?

Hát abban a néhány évben — tehát mondjuk '77-től '82-ig — nyilván tudtunk segíteni; ezek a mellékletek is, meg ez az antológia is ezt bizonyítja; meg hogy ha valaki fellapozná az akkori lapszámokat, kiderülne azért, hogy ha nem is túl hangsúlyosan, de mindenütt jelen voltak a fiatalok; meg akkor még a kritikai visszhangját is meg lehetett teremteni ennek az egész mozgalomnak. Később viszont lényegesen beleszólni már nem tudhattunk abba, ami történik, így ez a néhány éves avantgard tulajdonképpen megszűnt nálunk; olyan értelemben szűnt meg, hogy a legradikálisabb képviselői elmentek az országból, esetleg elhallgattak...

Sokan meg is haltak ebből a generációból; Boér Géza, Sütő István...

Igen; ők mindketten a nálunk teljesen jellemző vidéki értelmiségi sors: a mellőzöttség — egyiküknek sem volt lehetősége bejutni egy szerkesztőségbe;

illetve Sütő néhány hónapig dolgozott a sepsiszentgyörgyi helyi lapnál, aztán kitették —, alkohol, és végül a halál.

Az előző kérdésnek van egy másik oldala is; a profi — vagy nevezzük így, hiszen annak idején munkaterminusként ti magatok is így hívtátok, hogy „felnőtt” sajtó; Szőcs Géának volt ez a definíciója, tehát — felnőtt sajtóban való megjelenésen kívül volt egy másik megjelenési kör, az Echinox és a Fellegvár, amit ezek a fiatalok saját maguknak teremtettek. Te végül is akkor már a felnőtt sajtóban „intézményesülten” voltál jelen, mégis szerepeltél ezekben a lapokban — legalábbis az Echinoxban —, tehát gondolom szellemileg magadénak érezted ezeket a fórumokat.

Szellemileg mindenképpen magaménak éreztem. Utólag nem látom úgy, hogy olyan nagyon sűrűn szerepeltem volna benne; szerepeltem természetesen, és mindenfajta szellemi közösséget vállaltam, sőt szívesen vállaltam ezzel a csoporttal... csoporttal, generációval, nemzedékkel; nem is tudom, hogy hogyan nevezzük őket? Ami a számomra lényeges — mert tulajdonképpen animátorként én csak az általam szervezett mellékletekben meg az antológiában vettem részt — az az, hogy akkor mindannyiunk számára fontos volt, és akkor lehetségesnek is tűnt — később ez illúzióknak bizonyult —, hogy új lapot, új fórumokat indíthassunk a fiataloknak. Ezzel a szándékkal, vagy ezzel a reménnyel álltunk az Echinox mögött; a Fellegvár létezését is ezzel a reménnyel figyeltük és követtük végig, hogy ebből kinőhet egy új lap. A váradiak is akkor tervezték el egy nagyváradi irodalmi lap beindítását, de el kellett telnie jóval több mint tíz esztendőnek, hogy végül is megvalósuljon...

Igen, de ehhez kellett egy politikai változás is, ami sok minden mást is megváltoztatott; többek között téged is egy furcsa kettősségbe sodort, hiszen a költészet és a főszerkesztői kinevezésed mellett most szenátorként a politikának is aktív irányítója lettél. Hogy érzed, fogsz tudni azért a költészettel, a lapoddal is törődni; hogy tervezed a jövőt?

Visszatérnék még egy pillanatra az előző kérdésedre, hogy ezt a generációs ügyet zárjuk le. Észrevehetted, hogy én egy kicsit — hogy is mondjam — tartózkodóan nyilatkozom arról, hogy generáció, meg generációhoz való tartozás. Ennek valószínűleg szubjektív okai vannak. Én alkatilag sohasem voltam igazán alkalmas arra, hogy egyetlen csoport — nevezzük ezt akár generációnak — programját teljes szívvel-lélekkel képviselni tudjam. A magam ars poeticája is — hogy így fejezzem ki magam — valahogy úgy alakult, hogy időnként változtatni próbáltam a már megtalált és rutinossá vált hangon. Úgyhogy érdekes módon úgy alakult a dolog, hogy most például — ami a programokat, vagy a világlátás azonosságát illeti — hozzám legközelebb

állóknak a nálam jóval fiatalabbakat érzem. Egy adott idő után én elkezdtem főleg szonetteket írni, meg klasszikus formában írni és gondolkodni — mert ez azért valahol egy irodalmi gondolkodásmód, gondolkodási forma is —, és emiatt a fiatalok, tehát Kovács András Ferenc, meg Egyed Emese, meg Visky András és Tompa Gábor kerültek igazán közel hozzám az utóbbi években.

Most már visszatérve arra, amit kérdeztél: számomra ez óriási dilemma volt. Nem azt mondom, hogy igazán rám volt bízva a döntés, mert ez egy kényszerhelyzet; vállalni kellett azt, amire tulajdonképpen már évek óta készültünk; azt, hogy egy fordulat, egy változás esetén kamatoztatni próbáljuk a bennünk felhalmozódott tapasztalatot, tudást és — hogy így fejezzem ki magam — demokráciaigényt. Hiszen végül is az elmúlt években ez volt a legfőbb gondunk, hogy egy adott kisebbségi sorsot, egy adott kisebbségi helyzetet hogy lehet úgy alakítani és megoldani, hogy az végre elfogadható megoldás legyen. Tehát ez számomra kényszerpálya; a pályamódosítás kényszerű. Most aztán ugyan nyakig benne leszek a politikában, mert szenátor lettem, tehát fenn kell majd üljek Bukarestben, parlamenti munkát végezni. Ez egy kétéves ciklus, két évre szóló megbízatás; én utána mindenképp vissza akarok térni az eredeti hivatásomhoz, az irodalomhoz. Az elmúlt öt hónapban sem csak politizáltunk természetesen, hiszen útnak indítottunk egy új lapot, az Igaz Szó utódját, a Látót, és végül is ha nem is olyan még mindig, amilyennek én szeretném, vagy mi szeretnénk, de azért lassan-lassan kialakul majd az arca, az arculata. Megjelent már belőle eddig öt szám, és én ezt továbbra is csinálni szeretném; nem akarom otthagyni a lapot, és főképpen nem akarom otthagyni azt, ami mégiscsak hozzám a legközelebb álló, amihez valószínűleg a legjobban is értek, tehát az írást, az irodalmat, a verset, a költészetet.

Egy utolsó kérdés: ebben a nagy változásban, ami most itt új lehetőségeket nyitott, hogy érzed, ennek a generációnak vagy csoportnak, amelyikről beszéltünk, van-e még ereje megújulni, folytatni; vagy pedig lezárult egy korszak ennek a társaságnak az életében, és most valami új kezdődik? És ha ez így lenne, akkor visszamenőleg hogy látod ezt az elmúlt néhány évet: mit hozott ez az erdélyi magyar irodalomnak?

Nehéz felmérni, hogy mit hozott az erdélyi magyar irodalomnak, hiszen azért ez egy állandó defenzíva volt; minden megújulás... meg-megújulási kísérlet ellenére is egy egyre elvékonyodó szálon lépdeltünk mi. Csonka intézményrendszerrel, alig-alig létező és mindenképpen hamis értékrenddel, gyakorlatilag megszüntetett kritikai élettel ért minket a változás. Ennek ellenére mégiscsak úgy látom, hogy megvolt az az alap, amelyen el lehet indítani ezt az egész regenerálódást; ezt bizonyítja az a sok-sok lap, ami egymás után megjelenik. Persze nagyon sok színvonalatlan is van közöttük, de vannak nagyon jól szerkesztett lapok is. Sok-sok tehetség jelentkezett, nemcsak ami

az írást illeti, hanem a lapszerkesztés, az „irodalomcsinálás” terén is. Bár ebből a szempontból nem vagyok túl optimista, mert az értelmiségünk nagyon megfogyatkozott: nagyon sokan elmentek, nagyon sok tehetség szerintem meg sem mutatkozhatott — tehát már egészen fiatalon másfelé fordult —, mert nem igaz az, hogy a tehetség minden körülmények között érvényesül; egyáltalán nem igaz.

Ami a mi nemzedékünket, a mi generációnkat illeti: ez még nem mondott el mindent, amit el tud mondani, és amit el kell mondania. Úgy érzem — ez lehet, hogy szerencse, lehet, hogy balszerencse —, hogy pontosan a mi generációnkat, vagy a tőlünk valamivel fiatalabbakat érte a legnagyobb készenlétben ez a változás; hogyha szétnézel, hogy kik csinálják a lapokat, kik politizálnak most nálunk ebben a pillanatban, akkor ki fog derülni, hogy zömében — elég nagy többségben — ez a generáció, tehát a mostani harmincöt és negyvenöt közöttiek. Ez óriási felelősséget is jelent, mert a mi vállunkra nehezedik most elég sok minden. Ami pedig az irodalmat illeti, hogy az milyen lesz? Most érkezünk el oda — azt kellene mondanom —, hogy most végre tényleg kultúrává válik a kultúra, tényleg irodalomná az irodalom; tehát kiteljesedik, teljessé válhat végre. Sajnos úgy látom, hogy ez azért még halasztódik; a politikum nagyon nagy hangsúllyal lesz továbbra is jelen; többek közt azért is, mert most valószínűleg prioritása lesz valamiféle memoáirodalomnak, dokumentumirodalomnak. Azonkívül ennek a negyven évnek — vagy mit tudom én, hány éves diktatúrának — a tapasztalatait is most kell feldolgozni; most kell igazán és nyíltan — és magunkban is, önmagunkba nézve is, a saját lelkiismeretvizsgálatunkat is elvégezve — feldolgozni ezeket a tapasztalatokat. Így-úgy kikerültünk ebből a diktatúrából, de hazugság lenne azt állítani, hogy ez belülről is nem érintett minket, nem torzított el lelkileg, szellemileg valamiképpen. És ezt fel kell most dolgozni.

(Sepsiszentgyörgy, 1990. május 30.)

**„Nemzedékem nincs,
avagy ma generation c'est moi”**

MÓZES ATTILA

Amikor tegnap felhívtalak telefonon, hogy ezt a mai találkozóinkat megbeszéljük, és azt mondtam, hogy a harmadik Forrás-generációról szeretnék kérdezni, te azt mondtad: miért, hát van ilyen? Induljunk ki akkor ebből: van-e Forrás-generáció; mondjuk harmadik?

Van, amennyiben Kántor Lajos találta ki; a kritikusnak természetesen mindig kell valami fogódzó. Ahogy Láng Gusztáv, volt tanárom, mostani barátom mondta: én tudathasadásban élek, ugyanis a kritikus utálja bennem a prózáirót, a prózáíró pedig utálja bennem a kritikust. Ezért viszonyulok így Kántor Lajoshoz is. Nagyon jól tudom, hogy kell egy fogódzó. Ő „kitalált” két Forrás-nemzedéket, és a többit már az ő Forrás-nemzedék felosztása hozta magával automatikusan. Ugyanakkor íróként nagyon utálok a dolgot. Mindig azzal hízelegtem magamnak — ezt elmondtam már; még mikrofonba sem szeretem ismételni magam —, hogy én afféle magányos farkas voltam ezeken a vidékeken, vagyok most is; nemzedékem nincs, avagy ma generation c'est moi, hogy Flaubert-t parafrazáljuk. A kategorizálást tehát nem szeretem, de valószínűleg szükséges valamely mihez tartás végett.

Ha viszont elfogadjuk azt, hogy a kategorizálás kedvéért mégiscsak van Forrás-generáció, akkor eszerint te a harmadikhoz tartozol: ugyanazokban az években jelent meg a Forrás-kötetted, amikor Szőcs Gézáé, Egyed Péteré, Adonyi Nagy Máriaé, Kőrössi P. Józsefé, Cselényi Béláé... Ugyanakkor te két dologban is különbözöl tőlük: egyrészt a feltűnően kevés prózáíró közé tartozol ebből a névsorból, másrészt te ennek a generációnak nemcsak tagja, de nagyon lelkes kritikus is voltál.

Lelkes vagy lelketlen...?

Én az írásaid gyakorisága miatt mondom a lelkest; talán Szőcs Géza kivételével mindenkiről írtál ebből a generációból...

Igen, és ezt azóta is nagyon sajnálom; két emberről nem írtam, Szőcs Gézáról és Szilágyi Domokosról, pedig mind a kettőnek a költészetét igen-igen szeretem és becsülöm. Valahogy nem jött össze...

Neked ezek szerint valamiféle „rálátásod” van erre a költészetre; beszéljünk most csak a líráról. Mi volt ennek a lírának az az összefoglaló jegye, ami alapján — ha van ilyen — azt mondhatjuk, hogy ez a generáció egységes volt, és nemcsak az indulás évszáma miatt?

Valami miatt — amit én nagyon szeretek — valóban egységes volt, bár éppen a sokféleségben volt egységes; ez pedig a forma robbanása. Ez az, amit én nagyon szeretek Szőcs Gézától el egészen Kovács András Ferencig; hogy nagy hangsúlyt fektetnek a formára is; a szonettől az aszklepiadészi strófaig, a haikutól a limerickig minden a kicsi ujjukban van. Ez az, amit meg lehet tanulni a költészetben; a költészetet nem lehet megtanulni, de tanulni kell. Ez az, amit én szeretek, s amit nagyon sokra is tartok bennük. Szőcs Gézának is nem a szabadverseit szeretem inkább, hanem a kötött verseit. A másik dolog pedig az, hogy ebből a nemzedékből talán mindegyik hajlamos a travesztiára; értsd talán a Weöres Sándor-i értelemben, mondjuk a Psychét. De ezen kívül közös jegyeket...

Szellemiségben sem? Tehát nincs egy közös gondolatkör, mondjuk?

Valószínűleg van, de nem tudnám meghatározni; ez már túlhaladja az én... nem kritikusi, hanem irodalomtörténeti képességeimet.

És ha úgy próbáljuk megfogni, hogy mi az, amiben ők különböztek az elődöktől; tehát mondjuk a — megint csak munkaterminusként — második Forrás-generációtól?

Ez éppen a forma. Akárhogy nézzük is, sem Csiki, sem Kenéz, sem pedig Király költészete nem kifejezetten a kultúrforma... hogy mondjam... a művelt forma jegyében él. Ők inkább ösztönösek; bár gyanítom néhány versükből, hogy nagyon jól tudják ők azt is, hogy mi a szonett. Azt hiszem, hogy ezt az egész formaművészetet — nem akartam művészkedést mondani — Markó kezdte el; neki ebben nagy érdemei vannak, gondolom, most már vagy százötven szonettet megírt. Ő kezdte el... Bár nem tudom, hogy ki jött előbb, Szőcs Géza-e vagy Markó, mert egy év eltéréssel jelent meg a Forrás-kötetük, ha jól emlékszem...

Markó előbb volt...

Markó előbb volt? De ő még egy egészen másfajta utat járt a Forrás-kötetében; később lett csak — ha jól emlékszem a harmadik kötetétől — formában is gondolkodó ember. Talán azért Szőcs Gézáé az érdem ebből a szempontból.

Te viszont inkább az elődökhöz kötödsz, már csak azért is, mert — viszonylag korán ebből a társaságból — bekerültél egy szerkesztőségbe, egy — azt hiszem — nagyon jó szellemiségű szerkesztőségbe...

Így van.

... csupa nálad idősebb író-költő kollegák közé. Ez volt az akkori Utunk, a mai Helikon elődje, ahol most is dolgozol. Mint pozícióban lévő ember...

Hát ez azért kicsit enyhe túlzás...

Hát akkor hogy mondjam... mint egyfajta lehetőségekkel bíró ember, aki egy szerkesztőségben belül tudtál részben a kritikáiddal, részben valamilyenfajta szelektálással, részben mégiscsak egyfajta „közlési pozícióban” azért — mondjuk így — odafigyelni erre a társaságra, irányítani ezt a társaságot, te hogy látod, mi volt az oka annak, hogy ez a generáció végül is ennyire elkallódott: sokan meghaltak ebből a generációból — vagy szellemi körből, vagy társaságból —, nagyon sokan elhagyták az országot, nagyon sokan elhallgattak.

Én az Utunknak — illetve a Helikonnak — a prózarovatát szerkesztem, szerkesztettem, úgyhogy én inkább csak a prózára voltam rálátandó. A prózára, amelyik rovatban ugyebár — hogyha a közölt embereket nézzük, akkor — jóformán csak a nálam idősebb, de azért velem egy generációsnak tekinthető Györfi Kálmán és Bogdán László az, akiket szerkesztőként nyomon követhetem. Na most már kritikusként tréfásan azt szoktam mondani, hogy én már sírba ittam három barátomat — velem inni nem tanácsos —: ezek Vásárhelyi Géza a második Forrás-nemzedékből — jeleztem neked, hogy én tulajdonképpen második Forrás-nemzedékes vagyok a szívem szerint; korom szerint úgymond harmadikos —... tehát Vásárhelyi Gézától Sütő Istvánon keresztül — akit mi Daninak nevezünk — Boér Gézáig mindenkit én ittam a sírba. Zárójel: még sírba iszom Király Lacit és Jakab Antit, aztán jövök én... Nincs nekem rálátásom az egészre, mint olyanra; lehet, hogy nem is lehet rálátásom, mert nincs egy olyan közös pont, amit szerintem el lehetne fogadni ebben a második Forrás-nemzedékből kikövetkeztethető utódnemzedékben. Hogy miért haltak meg és miért mentek el az emberek — ahogyan én mondom — ki az állomásra, ki a temetőbe? Hát ez nagyon egyszerű: mind a kettő egyetlen olyan totalitárius diktatúrával magyarázható, amit — gondolom — ma már Európában nem kell bemutatni senkinek. A túlélők azok voltak, akik még idejében, a huszonegyedik órában el tudtak menni ebből az országból; a kevésbé túlélők, akik bele is haltak: Sütő, Boér, az idősebb nemzedékből Vásárhelyi Géza. Hogy kik

hallgattak el, igazán tehetséges emberek, azt kérlek mondd meg te, én ugyanis nem tudom...

Hát például Adonyi; Adonyi nem ír. Bréda is teljesen elhallgatott Franciaországban; egyáltalán nem publikál, nem is akar írni. Tudom, hogy az ittmaradottaknak a lehetőségei az utóbbi időben nagyon bezárultak, nyilván ez is belejátszik abba, hogy kevesebbet olvashattunk tőlük, meg nyilvánvalóan az is, amit te mondtál, hogy milyen nyomás alatt éltetek valamennyien, de hát azért mégis volt, aki közben publikált...

Adonyinak szerintem nem vethetünk semmit a szemére...

Én nem akarok a szemére vetni semmit bárkinek is...

... már hogy elhallgatott volna. Nagy Mari egy nagyon tehetséges nő; Balla Zsófiával és Hervai Gizellával együtt — azt hiszem — ezeken a prériken ilyen tehetséges hölgyköltő nemigen született. Van neki két kitűnő kötete; az elsőnek azt hiszem — hat-nyolc évvel a megjelenése előtt kellett volna megjelennie, és nem merném állítani, hogy jót tett a késés a kötetnek. A kötet kiérlelt, nagyon jó kötet, de az első kötet után még jöhetett volna abban a lendületben amivel mi a hetvenes évek elején-közepén voltunk, amikor Nagy Marinak meg kellett volna jelenjék a kötete — rögtön utána még egy ugyanolyan svájdájú, nagyon jó kötet. Gondolom, hogy Mari nem fog megharagudni rám, de el lehet mondani, hogy a Securitate által apanált úgymond sajtóigazgatóság húzta-halasztotta a kötetének a megjelenését. Én nem tudom, hogy az Adonyi Nagy Mária fiókjában még mi van; szerintem igen jó versek leledzenek ott. A másik... ki is?

Bréda...

Hát Brédát én költőként — meg kell mondanom; nekem kedves haverom ő, de — nem taksálom valami nagyra.

De ő az esszében is jelentős volt, és most esszét sem ír. Az esszéit sem szeretted?

Nem vagyok én az az ember; bár fiatal koromban nekem is csak a kötőszavaim voltak magyarok, a többi mind latin, meg német műszó volt, meg egy kevés francia, bár azt végeztem. De amit el lehet mondani egyszerű, szép tiszta magyarsággal — bár egyesek szerint a magyar nyelv nem alkalmas a filozófiára —, azt mondjuk el úgy. Erre a legjobb példa az általam igen sokra tartott Tamás Gáspár Miklós, aki pont így tisztult le a magyar nyelv irányába,

és el tudta végül magyarul mondani azt, amit Bréda Feri még nem mondhatott el, mert még nagyon fiatal volt. Csodálkozom, hogy ha kiment Franciaországba és elhallgatott, miért tette ezt. A párizsi Magyar Műhely szerintem egy igen rangos lap; közlési lehetőségei csak lettek volna.

Igen, de mégsem ír. És ezzel — én úgy érzem, aki ezt kívülről látom — még sokan vannak így. Megint csak olyan neveket tudok mondani, mint éppen a Brédával annak idején az Echinotot együtt szerkesztő Beke Mihály András, vagy Bretter Zoltán nevét, akik Magyarországon egyáltalán nem publikálnak; teljesen más irányt vett az életük.

Nem ismerem én ezeknek a gyerekeknek az írásait. Nagyon kevés az, amit Bretter Zolitól olvastam. Nem tudom, mennyiben kerül ez a beszélgetés nyilvánosság elé, de szerintem kedves barátomnak, Bretter Gyurkának — nyugodjék békében — a szelleme igen-igen nyomasztja őt. Okos gyerek, filozófiailag, esztétikailag felkészült gyerek, csak egyelőre még nem mutatta meg magát. Ami Beke Mihály Andrást jelenti... tőle aztán még kevesebbet olvastam. Amire felfigyeltem tőle, az egy interjú volt, egy innen disszidált román gyerekkel — most a neve hirtelen nem jut eszembe —, nem is tudom hol... a Mozgó Világban? Kétrészes interjú volt. Abból viszont nem derül ki, hogy ő íróként mit tud. Úgyhogy nem tudok róluk beszélni. Még csak annyit kell hozzáfűznöm, amit már mondtam neked, hogy én nem követtem ezeknek a gyerekeknek a mozgásait; a Markó utáni Gaál Gábor Kört — amit ezüstkornak szoktak nevezni a Farkas Árpi, Király Laci utáni aranykor után — már nem követtem. Talán Balla Zsófia tudna erről többet mondani, ő gyűjtötte a szárnyai alá ezeket.

Két érdekes dolgot is mondtál az előbb, amire visszakérdeznék: egyrészt, hogy a Királyék féle aranykor után a Gaál Gáborban Markóval egy ezüstkor köszöntött be, tehát ez valamiféle... ha nem is azt mondom, hogy hanyatlást, de színvonalcsökkenést talán jelez; ez az egyik. A másik ugyanehhez kapcsolódik; az előbb azt mondtad, hogy a harmadik Forrás-generáció abból a másodikból nőtt ki, vagy annál lenne a folytatása...

Vagy ellenlábas...

Pontosan erre kérdeznék rá... A te helyzeted itt azért is külön érdekes, hiszen — ha irodalomtörténeti kategóriákban gondolkodunk — te harmadik Forrás-generációs vagy, de épp az imént mondtad, hogy szíved szerint a második Forrás-generációhoz húzol. Nyilván ebből kifolyólag érdekes a viszonyod a második és a harmadik generációhoz is. Milyen különbséget, vagy milyen azonosságot látsz a két generáció között?

Számomra ez nagyon egyszerű dolog: az úgymond második Forrás-generációkkal tudok a legjobban elbeszélgetni kocsmaasztalnál, vagy otthon, vagy kávé mellett; ezenkívül bennem nem vetődött fel ilyesmi soha, hogy hova tartozom. Én nagyon jól érzem magam úgy, hogy nem tartozom sehova. És még jobban érzem magam, hogy a híd szerepét sem kell vállalnom holmi kiagyalt második vagy harmadik Forrás-generáció között. Valahogy ez engem nem érdekelt soha. Én jól érzem magam, amikor Egyed Péterrel beszélgetek, vagy amikor Király Lacival beszélgetek; ha jó lendületben, svungban vagyunk, akkor mind a kettővel élvezem a beszélgetést, mind a kettővel szót tudok érteni.

Tehát mondjuk Királlyal és Egyeddel te egyaránt szót értesz — hogy úgy mondjam — magánemberként. De ha a kritikust veszed elő magadban, akkor mégis milyen különbségeket, vagy milyen azonosságokat látsz mondjuk éppen az ő munkásságukban?

Mindnyájan erdélyi gyerekek vagyunk; az erdélyiség minden előnyével és főleg hátrányával. Egyet akarunk, csak másféleképpen; egészen pontosan egyet akartunk. Azt nagyon jól tudtuk, hogy mit akartunk, amíg tiszta volt... tiszta sor volt az egész; amíg a ceaușescui diktatúra volt. Hogy ezután mit és hogyan fogunk akarni, hát azt az öreg Isten látja.

Akkor térjünk vissza megint egy kicsit a múltra: te hogyan élted meg azt a nyolc évet, ami mondjuk nagyjából a harmadik Forrás-generáció, Szőcs Géza indulásától, tehát '75-76 fordulójától '83-ig tartott, tehát amikor nagyjából ez a generáció szétszóródott, elhallgatott, eltemette a halottait; milyen volt ez a nyolc év az erdélyi magyar irodalmi életben, aminek te aktív részese voltál szerkesztőként, kritikusként és szerzőként.

Hogy mondjam neked... Egy paradoxonnal tudok rávilágítani, azt hiszem: iszonyúan szép. Ismered a Gyönyörű sors című verset... Nem tartom túl nagy költőnek Salamon Ernőt, de ez a Gyönyörű sors valami olyan, mint az, hogy itt iszonyúan szép volt élni. Mert iszonyú is volt, és ugyanakkor szép is volt. Legalábbis én a szerkesztőségben mindig éreztem — lehet, hogy ez most csúnyán hangzik — a nyájmeleget. Szerencsés embernek mondhatom magam tényleg ebből a szempontból. Egyénileg mindannyian szerencsések voltunk, hogy abban a kultúrkörben dolgozhattunk és élhettünk, kollektíve viszont szerencsétlenek voltunk, nyomorultak voltunk, mert meg voltunk nyomorítva. De mit is nyivákolok én itt, hát tulajdonképpen nekem minden könyvem megjelent kettő... nem, három kivételével a Ceaușescu-korban.

Azért az — pestiesen — „nem semmi”, az a három, ami nem jelent meg...

Az is csak az utolsó periódusban nem jelent meg, most megjelenik mind; az egyik Magyarországon — az úgyis megjelent volna —, a másik kettő pedig itt. Tulajdonképpen én egy szerencsés ember vagyok! Hiszen még '85-ben — amikor pedig már nagyon szorították a tőkünket — is csak egyetlen mondatot húztak ki a Gonosz színeváltozásai című könyvemből; az annyi volt, hogy a katonaság az intézményesített kibaszás”. Szerintem a kibaszás szóért húzták ki, nem pedig a katonaságért, amit akkor módszeresen züllesztettek; ezt nagyon jól tudom, mert a komám, akinek a fiát kereszteltem, az a tankaszárnyának a főorvosa, ezredes, és ő mondta nekem már a nyolcvanas évek elején, hogy: nézd, öregem, ezt a katonaságot módszeresen züllesztik. De tulajdonképpen ezt a mondatot sem a katonaságért, tehát a politikumért húzták ki, hanem azért, hogy ilyen csúnya szavakat ne használjunk. Minél erkölcstele- nebb, minél trágárabb, minél pornográfabb egy korszak — mert a történelem- nek is van pornográfiája; lásd Esterházy Péter: Kis magyar pornográfia; ugyebár — annál prűdebb a kifejezésekben, ez természetes.

Működött ebben a nyolc évben Kolozsvárott két különleges irodalmi műhely: az egyik volt az Echinox, a másik a Fellegvár. Tudom, hogy te ezektől valami miatt — ez is érdekelne, hogy miért — távol maradtál, de hogy látod, mennyiben volt ez a műhely — különösen az Echinox, amelyik román, magyar és német nyelvű volt — ... mennyiben tudott ez a műhely — vagy az ebben a műhelyben részt vevők — kapcsolatot teremteni a román kultúrával, a szász, erdélyi német kultúrával; volt-e egyáltalán ilyen kapcsolat?

Nem tudnék erről különösebbet mondani, ugyanis a Fellegvárhoz nem hívtak soha; az Echinoxhoz hívtak, de oda nem mentem, mert rohadt merkan- tilista vagyok, és ők honoráriumot nem fizettek, márpedig én szeretem, hogyha megfizetnek. Azt tudom, hogy például német vonalon egészen jó gárdájuk volt; olyan gárdájuk, mint Rolf Bossert — nyugodjék békével —, aki kiment Nyugat- Németországba, és öngyilkos lett, vagy a Werner Söllner nevű barátom, aki megint csak egy nagyon jó költő...

Wagner? Hodjak?

Wagnert nem ismerem, Hodjak pedig nem ebbe a nemzedékbe tartozik.

Ő is echinoxista volt...

Hát az nagyon régen lehetett, mert Franzi Király Laciék nemzedékével egy. Azt tudom, hogy német vonalon remek összeköttetések voltak az akkori Nyugat-Németországgal. Magyar vonalon én ilyet nem láttam, isten biza... Az

maradt belterjesnek... talán a magyar oldal volt a legbelterjesebb. Ha jól tudom, Bréda is szerkesztette valamikor ezt a lapot, illetve ennek a lapnak azt a belégét...

Igen...

Ő már akkor Franciaország felé orientálódott, tehát azt hiszem, hogy többet is tehetett volna ezen a téren. Nekem legalábbis belterjesnek tűnt az a két oldal; majd aztán — azt hiszem — egy oldalra is zsugorodott...

Te ezért is maradtál távol ettől?

Nem, én alkatomnál fogva maradtam távol. Azt hiszem, azért is, mert én túl korán bekerültem az irodalomba; tizenhat éves koromtól közlök, tizenhét éves koromtól közlök az Utunkban, az Igaz Szóban, tehát ez nem érdekelt. És bevallom neked, örvendtem, hogyha megfizetik az írásaimat.

Igen, az Echinox végül is „csak” az egyetem lapja volt, tehát nem fizetett honoráriumot; viszont szellemi műhely volt. Te figyelted ezt a szellemi műhelyt egyébként, tehát olvastad az Echinoxot?

Olvastam, de nem figyeltem rá. Paradoxonnak tűnik?

Csak azért kérdezem, hogy — ha olvastad — szerinted miért volt az, hogy ez a műhely, amit végül is ezek a fiatalok alakítottak ki maguknak — hiszen ha elolvassuk az Echinoxnak ezt a nyolc évfolyamát, tehát mondjuk a '75 és '83 közöttit, akkor látható, hogy épp azok szerkesztették a lapot, akik talán a legjellemzőbb figurái voltak ennek a szellemi körnek, amelyikről itt beszélünk, tehát Szőcs, Egyed, Bréda, Bretter Zoltán, Beke Mihály — ... szóval, hogy ez a fórum miért nem épült be az erdélyi magyar kultúrába?

Azt is kérdezhetnéd tőlem, hogy miért nem épültem be én ebbe a műhelybe, mert akkor mindjárt ott van készen a válasz, hogy nem tudok válaszolni a kérdésemre... Hogy miért nem épültek be ezek a műhelyek az erdélyi magyar kultúrába? Ugyanis az erdélyi magyar kultúra — már a hivatalost mondom, tehát ami írószövetségileg jegyzett volt, patronált, esetleg pénzelt — nem igényelte. Mert egyrészt miközben mind hangoztattuk azt, hogy a fiatalok, azok lesznek aztán az isten, ezek maradtak ki legjobban nemcsak a politikai, hanem az irodalompolitikai vérkeringésből is; másrészt a főszerkesztők is gyanakodva nézték a fiatalokat: vajon mit akarnak ezek; nem ellenük — mert például egy Létay Lajos ilyet nem mondott; szerintem Létay Lajos egy nagyon tisztességes ember a maga keretein belül —, hanem mit akarnak ezek a cenzúra ellenében;

teszem egy Koppándi, egy Dulea vagy a legmagasabb szinten egy... minek hívják a másik Sándort, aki a könyveimet állította le folyton, a francba vele... Pezderka. Tehát ezek a fiatalok „csupáncsak” politikailag nem kerülhettek be az irodalom vérkeringésébe; szó sem lehetett róla. Ők ezután emiatt ezoterikus alakulattá váltak; ahogy én megítélem.

A másik — a Fellegvár — amiről kérdeztél, hát az megint csak ezoterikus volt, úgy, hogy az Szőcs Géza és köre volt, sőt, ha durván akarnék fogalmazni, akkor szerintem Szőcs Géza maga. Hozzá kell tennem azt is — és nem Géza ellen akarok beszélni —, hogy nem is mindig jó ízléssel volt megválasztva az a kör. Nem tudnék neveket felsorolni anélkül, hogy ne legyen személyre menő és sértő; nem labdára mennék, hanem lábra.

Te akkor már az akkori Utunknál, a mostani Helikon elődjénél voltál. Annak idején az Echinox — le is írták a szerkesztők, épp talán Egyed Péter vagy Szőcs Géza; már nem emlékszem pontosan — úgy hívta a hivatalos kultúrát, hogy „profikultúra”; ezzel szemben ők — ha így vesszük, focihasonlattal — „amatőr” kultúra voltak. Ez persze nem igazán értékítélet, hiszen az Echinox nagyon is sok értéket mutatott fel. Mi volt a különbség az akkori „profikultúra” — mondjuk az Utunk — és az Echinox között; most függetlenül attól, hogy az Utunk nyilván fizetett honoráriumot, az Echinox pedig nem?

Többé-kevésbé ugyanazokon a határokon belül lehetett közölni az Echinoxban is, mint az Utunkban, de természetesen az Utunkban kevesebbet engedtek meg „szabadszájúságból” — nevezzük így — az Echinoxban többet. De a limes az alul-felül mindenképpen létezett. Lehet, hogy nagyon tökösek voltak a gyerekek, de nem annyira tökösek, hogy teljesen elhatárolhatták volna magukat az irodalom nagy egészétől, és attól az áramtól, amit mondjuk Dulea elvtárs vagy Koppándi elvtárs szorított mederbe. Nem látom a nagy tökösség jelét az Echinoxban, amit — mondom — nagy gusztóval olvastam; talán a németeknél inkább, mint a magyaroknál.

S vajon a románoknál? Neked nyilván a román oldalakra is, és az egész román irodalomra is rálátásod volt.

Bocsáss meg, nekem nyelvi nehézségeim vannak — én csak a barátaimat olvasom, és azokat se hosszasan —, engem fáraszt az, hogy román nyelven olvassak. Franciául inkább olvasok.

Tehát te nem figyelted az Echinox román oldalait?

Figyeltem, figyelgettem... Marian Papahagit, amikor essét írt; vagy Ion Popot... de úgy különösen nem... Tényleg nagyon nehezen olvasok románul,

és nagy undorral; de ez nem sovinizmus. Hadd mondok egy másik példát is erre: nekem az orosz irodalom az istenem, a nagy orosz irodalom; viszont az orosz nyelvet annyira nem tudom, hogy még a cirill ábécét sem ismerem. Elolvasok egy Buzurát, egy Dinescut, egy Ana Blandianát — akik a barátaim —, különben nem tudok; fáraszt, unom. Nekem bőven elég a magyar irodalom is.

Soroltál itt román költőket, akik közül kettő — Blandiana és Dinescu — ma a román kultúrának, a romániai román nyelvű irodalomnak elismert vezetői...

Igen, mindenképpen prominens alakjai...

És vajon azok a magyar költők, akik nagyjából ugyanabba a — ha úgy tetszik — generációba sorolhatók, mint Blandiana vagy Dinescu — tehát a te korosztályod —; akik talán szellemiségükben is közel vannak hozzájuk... szóval miért van az, hogy míg ők elértek bizonyos pozíciókat, potenciálisan — nem tudok rá jobb szót — „helyzetben” lévő alakjai a román irodalomnak, addig ugyanennek a korosztálynak a magyar irodalomban ez valahogy nem adatott meg. Ez csak a többség-kisebbség viszonyából adódik?

Nem; egyszerűen Blandiana megkapta a Herder-díjat ezelőtt öt évvel, ha nem tévedek. Dinescu nem kapta meg, de Dinescu jól kvótált költő volt a román irodalomban, bár tulajdonképpen mint nemzeti költőt csak a forradalom dobta fel. Nagyon jó költő, nem vétózom meg ezt, de tulajdonképpen ő az első vonalba... irodalompolitikai vonalba feldobva a forradalom után lett. Aki megvétózhatatlanul nemzeti költőnek számított addig is, az Jeleleanu, Nichita Stănescu és Ștefan Augustin Doinaș; mindhárom remek költő, gondolom ezt nem kell bizonygatni. Szerintem Dinescure nem figyeltek volna fel annyira, hogyha nem következik be az a házifogság, az ellenállás, meg hogy Franciaországban jelent meg neki kötete; nagyon jó kötet egyébként, olvastam. A halál újságot olvas; még a címe is nagyon jó. Szerintem azért nem dobták volna fel őket annyira, hogyha a Ceaușescu-korszak — feltéve, de meg nem engedve; vagy hála Istennek nem létezőn — tovább tart még tíz-húsz évvel; úgy, ahogy én számítottam.

Én azonban azt érzem, hogy itt nemcsak arról van szó, hogy a többségnek természetesen mindig jobban megy; tehát hogy egy országban — hogy mondjam — a „nem-bozognak” jobban megy, mint a „bozognak”. Azt érzem, hogy ez a harmadik Forrás-generációnak nevezett társaság vagy képződmény eltűnt az irodalomból; sokkal inkább, mint mondjuk a második. Király, Csiki, akik az elődök voltak, jobban intézményesültek, vagy egészen egyszerűen csak elfogadottak lettek; a mai napig aktív részesei a magyar kultúrának. Tudom, hogy a Forrás harmadik

generációjának sok tagja egészen egyszerűen már csak azért sem lehet részese az erdélyi irodalomnak, mert már nincs itt; de vajon miért pont ők nincsenek itt? Miért van itt Király, miért nincs itt Palotás, vagy Kőrössi? Mitől lett pont ez a generáció ilyen elveszett generáció? Te őrölük sokat írtál; lehet, hogy egészen egyszerűen ez egy „életképtelen” társaság volt irodalomesztétikailag, vagy az értékrendek szerint?

Nincsenek életképtelen társaságok; életképtelen írók, emberek vannak. Na már most... mondtad, hogy Királyék nemzedéke. Én Király nemzedékének nevezem szívem szerint; szerintem ő a hangadó költő itt. Az a nemzedék fel volt dobva, először is konjunktúrában; a nagy szülőföld versek... ebből Farkas Árpai legalább egy tucatot írt, nagyon szépek, benne is fog maradni mind az egyetemes magyar irodalomtörténetben. A másik az, hogy '68 után — cseh események; mondjam tovább még? — feldobódtak hirtelen; akkor jött itt elő hirtelen mindenféle demagógul megfogalmazott demokratikus eszme... Minden ott volt a seggük alatt; magyarul megmondva. Utána aztán hirtelen ezt a szálát elvágták, már nem kellett, kijátszotta, eljátszotta magát... illetve... rosszul fogalmazok...

A mór „megtette a kötelességét”, erre gondolsz?

Igen! Nem rosszindulattal mondom ezt, de kiszolgálták azt az elvet, hogy itt demokrácia van; és szép versekkel szolgálták ki, hála istennek. Na de utána, amikor már nem volt szükség demokráciára, akkor egyszerűen letörték a szarvukat. És utána nézd meg, hogy Farkas Árpádnak hány verseskötete jelent meg; Kenéz Ferencnek még egy igen-igen nagy dobása megjelent, az XYZ, az szerintem egy óriási kötet; és Királynak az Amikor pipacsok voltak. Na de ezen kívül számold meg: az egy kezeden — s ha az csonka, mint a favágóé, akkor is — meg tudod számolni, hogy hány igazán értelmes kötet jött ki. Úgyhogy itt valahol ha nem is közvetlenül, de valahol közvetett manipuláltságot érzek; tehát egy bizonyos irodalompolitikai korszaknak a nem kiszolgálása... de éppen akkor az jött jól.

Egyszerűen szerencsájuk volt?

Mondhatnók, igen. Ugyanis, még a Gheorghiu Dej korból maradt meg az, hogy perbe fogtak bizonyos antisztálinista elemeket, úgymint Király László, Farkas Árpád, Molnos Laji — Kenézt nem; ő akkor éppen nősült —, Gálfalvi György; meg kell említenünk, hogy ő volt az egyik legjobb irodalompolitikai ellenálló. Utána viszont egy olyan huszárvágással élt a kor — már a Ceaușescu-kor, természetesen —, hogy nem kell ezeket levágni... hagyjuk leszáradni őket maguktól. Csak éppen a köteteket fojtogatjuk; őket nem fojtogatjuk, embe-rileg, mert az akármikor a Szabad Európán és a BBC-n át Európába szólt volna.

Melyik hatalomnak kell az, hogy nyomorult költőket baszogasson? Nem kell az senkinek. Minek csináljunk belőlük mártírt.

Csak éppen nem jöttek a kötetek; nem volt publikációs lehetőség?

De igen! Éppen itt a ravaszsága a diktatúrának, hogy jöttek a kötetek, csak nem azok a kötetek! Miért nem jött például Király Lászlónak — amiről én tudok — A janicsártemető című kötete úgy, ahogy van? Mert abból versek lejöttek, Magyarországon is olvashattuk, mert Janicsártemető címen jelent meg — azt hiszem — a válogatott kötete; de miért nem akkor, '82-83-ban?

Éppen akkor, amikor a harmadik Forrás-generáció megszűnt létezni nagyjából. Volt akkor egy erősebb politikai kurzus?

Talán akkor kezdődött. A nyolcvanas évekig azért szép dolgok voltak időnként. Például 75-ben megjelenhetett a Kő hull apadó kútba Szilágyi Istvántól, amely nagyon nagy regény. De ott van a nyolcvanas évek elején, ha nem tévedek... nem, az még a hetvenes éves közepén jelent meg, a Csikinek a prózakötete, vagy Bodor Ádámnak a két-három kötete; Plusz-mínusz egy nap, Megérkezés északra... És még — mondom — '83-ban — ha nem tévedek — megjelenhet Kenéznek az XYZ-je, amiből mindig nagy szeretettel idézek. Akkor — képzeld el! — megjelenhetett az, hogy: „Le-felszállnak kósza hírek, hogy a baszkok, katalánok, chileiek és az írek, le-felszállnak kósza hírek, mi pedig be vagyunk zárva, néhányunk kis havasába...” Lehet, hogy rosszul idézem, de a lényege ez volt. Tehát úgy 85-ig minden megjelenhetett, vagy mindennek a megcsonkított változata; de ez akkor is minden volt nekünk. Utána, ez a diktatúra butasága, ostobasága, hogy aztán mindent eleve levágott. Ebből jó nem lehetett; illetve ez a forradalom, ami olyan felemás, amilyen. És ezt is a költők, írók csinálták, Caramitru és Dinescu, akik bejelentették a román televízióban. No de mégsem ők csinálták, amint kiderült végül is. Ők voltak a lelke, csakhogy... Tudod, hogy hogy van a hegedűnél? Van neki egy lelke, az benne van a dobozban; de azon kívül van az az F-kulcs, amit kívágnak, van a fája, van a nyaka, ami igen távol esik a testétől, és vannak a húrok, amik vagy Thomastic-húrok, vagy nem Thomastic-húrok. S ott van a vonó, ami ugyebár vagy lószőr és rózsafa, és elefántcsont a kápája, vagy nem. Na így volt ezzel a forradalommal is valahogy.

Egy utolsó kérdés... Te, aki kritikus is vagy, hogy érzed, hogy ennek a kornak, tehát — használjuk most a kiindulási alapunkat — ennek az irodalomtörténetileg felállított harmadik Forrás-generációnak, mi az eredménye, a hozománya; mi ennek a néhány évnél és ennek a néhány lelkes, vagy kevésbé lelkes, tehetséges, vagy kevésbé tehetséges alkotónak a

szerepe egy egységes magyar kultúrában, vagy irodalmi életben; hogy fogja ezt számon tartani egy majdani irodalomtörténet?

Az irodalomtörténet szerintem annyiban fogja számon tartani, amennyiben lesznek olyan alkotói, akik bírják szusszal, és akiből vissza lehet következtetni egy nemzedékre, amelyik már nem is érdekes tulajdonképpen. Sosem a nemzedék az érdekes, mindig a nemzedéknek a csúcsai; sosem az irodalom érdekes — úgy az irodalom, amit irodalompolitikailag is számba lehet venni —, hanem a jobb alkotások. Székely Jánostól hallottam egyszer — akit nagyon szeretek, és nagyon nagy alkotónak tartok; ritkán ejtem ki én ezt a szót, hogy alkotó —, valakiről beszélgettünk, azt hiszem, éppen Deák Tamásról, és kérdeztem Székely Jánostól, hogy végül is hogy van ez, hogy Tamás annyi fércművet is alkotott — vagy írt, mert azt nem alkotják! —, de egy-két igazi villanása is volt. Azt mondta: öregem, hála istennek, hogy az irodalmat nem a fércművek, hanem a nagy művek alapján állapítják meg... És ez így van az írókkal is... Nem igaz, Kiss Jenő volt, bocsánat; Kiss Jenő volt a szóbanforgó. Tehát nem a posvány, a fércművei alapján állapítják meg, hogy ki milyen író volt, hanem annak alapján, hogy van egy-két nagyon jó verse.

És volt ennek a generációnak legalább két-három ilyen nagy verse érzésed szerint? Tehát a jéghegy csúcsa azért látszani fog?

Kétségtelen... Most a rám kényszerített „mieinkről” beszélsz?

Igen.

Szőcs Géza versei mindenképpen; Szőcs Géza nagyon jó versei. Egyed Péter nagyon jó novellái; a Hajtúkanyar első részéből. Ne hagyjak ki senkit, bár nyilván ki fogok hagyni... Sütő István Nagy családi album című kötete. Adonyi Nagy Mária mindkét kötete, minden verse; szerintem kitűnőek. Boér Géza verseiből a jobbak. Kovács András Ferencről nem beszélek, róla írtam sokat; én azt mondtam, hogy a Szilágyi Domokos utáni költészetben olyan még nem volt, amilyen ő. Szerintem — ne használjunk nagy szavakat — igen nagy költő; csak ennyit mondok, a „zseniálist” nem akartam használni. Prózában pedig van egy hölgy, akivel eldicsekedhetem; én fedeztem fel, még nagyon fiatal, Forrás-kötete előtt áll, de amire ez az interjú megjelenik, talán megjelenik a kötete is: ő Kisgyörgy Réka. Mellette pedig Láng Zsolt és Géczi A. János; nem azonos a ti Géczi Jánosotokkal. Úgyhogy ez az irodalom, ha kibírta ezer éven keresztül azt a nyomást — mármint a nemzetiség is és az irodalom is —, amit kibírt... szerintem még ezer évig kibírjuk.

(Kolozsvár, 1990. május 29.)

„Mindenki nekifogott írni, és ez hozott össze bennünket”

PALOTÁS DEZSŐ

Végzettségedet tekintve — ha úgy tetszik: „eredetileg” — te grafikus vagy, ám írsz verset és prózát is. Te minek tartod magad: grafikusnak, költőnek, írónak?

Verset már régóta nem írok, az utolsó verseskönyvem '82-ben jelent meg; azóta csak prózával foglalkozom. Körülbelül tíz évig nem foglalkoztam grafikával sem; akkor kezdtem újra az eredeti mesterségemet űzni, amikor 1986-ban teljes közlési és foglalkoztatási tilalom alá kerültem: nem lévén más választásom, rájöttem, hogy tulajdonképpen ez is — az egyik — mesterségem. Talán nagyképűségnek fogod érezni, de valamikor volt egy teóriám — sőt, most is megvan, mert a teóriáimhoz ragaszkodom — a tehetség univerzalitásáról: bármiféle művészet, teremtő aktus, sőt voltaképpen bármely tudatos emberi tevékenység visszavezethető, lebontható az analízis és szintézis alappontjaira. Meggyőződésem, hogy csak elhatározás, vagy a véletlen kérdése, hogy ki hogyan fejezi ki magát; inkább ikográfiai téren, vagy inkább a nyelvet választja. Annak idején a Korunkban meg is jelent erről egy talán húsz-huszonöt flekkes tanulmányom — mikor lehetett... a hetvenes években; régen volt —, ahol körülbelül ugyanezt fejtegettem. Visszatérve a kérdésedre: képzőművésznek, grafikusnak és írónak tartom magamat; prózáírónak.

Annak ellenére, hogy a Forrásban versekkel jelentkezted; tehát eleinte inkább verseket írtál, vagy legalábbis azt publikáltad?

Én úgy tudom, hogy Móricz Zsigmond is versekkel kezdte; nem azért mondom, mintha Móricz Zsigmond és én... hanem mert Móricz Zsigmond aztán igazán per definitionem prózáíró, de még ő is versekkel kezdte. Úgy tudom Mikszáth is...

Általában a fiatalok verseket szoktak írni egy bizonyos életkorban...

Hát úgy kezdődik, nem? Legalábbis a magyar nyelvterületen. Az emberekkel elhitették, vagy valóban a történelmi okok miatt úgy alakult, hogy a vers a non plusz ultra, a szuper, a vezéregyéniség a műfajok között; és hát egy

fiatalember — hiszen a fiatal emberek kezdenek írni — mi a csudát válasszon, ha nem éppen azt, ami a legextrább.

Ezekkel a „fiatalkori” verseiddel te is a Szócs Gézával indult harmadik Forrás-generációban jelentkezél; ugyanakkor köztetek — mármint e generáció tagjai között — mély barátságok, szoros kapcsolatok is voltak. Mennyiben befolyásolták ezek azt, hogy te elkezdted verset írni?

Semennyiben. Nem hogy a kapcsolatok alakítottak volna bárkit is közülünk, hanem nagyjából mindenki nekifogott írni, és ez hozott össze bennünket. Ami engem illet, ez mindenképpen így van. Most a kolozsvári társaságról, a Gaál Gábor Kör körül csoportosultakról beszélek. Az ember tudta, hogy létezik egy „Gégé”, és ha érdekelte, akkor elment. Az, hogy mi valamiképpen valahol összetartozunk, az egyáltalán nem úgy nyilvánult meg, mint például az első vagy a második Forrás-nemzedéknél, hogy esetleg még közös jegyeket is fel lehetne mutatni. Azt hiszem, itt egyáltalán nincsenek közös jegyek; legfeljebb egy részénél egyformán rosszak a versek. A jó versek ugyebár különböznek, a rosszak alig... Az összetartozás abban nyilvánult meg, hogy összejártunk.

És nem is volt valamilyen fajta szellemi közösség ezekben az „összejárásokban”?

Hogyne lett volna! Valamilyen fajta volt. Mondok egy konkrét példát. Valamikor nekifogtam és írtam egy sakk-novella-szerűséget; éppen Sakk is volt a címe; egy lírai sorozatba illett bele, de tulajdonképpen próza volt már. Na most ez úgy született, hogy ott volt ugye Stephan Zweignek a Sakknovellája, és erre Marius Tabacu és Szócs Géza és Balla Zsófi és Egyed Péter — talán még többen is — nekifogtunk, hogy valamennyien csinálunk egy ilyen sakk-novellát, és együtt közreadjuk őket.

Meg is jelent az Echinoxban ez a „sakk-különszám”...

Meg; de ha megnézed azokat, akkor láthatod, hogy mindegyik más és más; semmi közük nincs az égvilágon egymáshoz.

Tehát azt mondod, hogy ez csak egy játék volt; kitaláltátok, hogy mindenki ír egy sakk-novellát, és kész?

Azt mondom, hogy a közösség ebben nyilvánult meg, hogy gyakran találkoztunk, együtt voltunk, és voltak közös ötleteink. És mondjuk annyiban voltunk együtt, hogy közösen utáltuk az öregeket, akikről úgy gondoltuk, hogy nem adnak nekünk elég életteret. Emlékszem, az Igaz Szó szervezett valamit...

A fiatal írók találkozására gondolsz?

Igen, amikor megindították a Négy évszak akciót. Nahát az az egész hepaj annak a jegyében zajlott, hogy a fene egye meg ezt a gerontokrata társaságot, hát mi nem tudunk eleget publikálni. Ebben voltunk közösek tulajdonképpen.

És így kerülsz azután olyan fórumok köré, mint az Echinox, meg később a Fellegvár, amelyek végül is a tiéitek voltak; azok az emberek vezették, szerkesztették...

Várj, várj, itt különbségek vannak! Az Echinox egyszerűen átjárt kéziratért a Gaál Gábor Körbe; az Echinox tulajdonképpen örülhetett annak, hogy ezek a srácok nem tudnak publikálni, mert az Echinox ugyebár nem adott honoráriumot, de így mégis jó kéziratokhoz jutott, jó írások jelentek meg benne. A Fellegvár viszont úgy született, hogy Szócs Géza olyan szerencsés helyzetbe került, hogy bejutott az Igazság szerkesztőségébe. Bár hamarosan ki is penderítették aztán, ami természetes; azt hiszem, talán másfél évig volt ott...

Több volt az, mert kilencvenkilenc száma jelent meg a Fellegvárnak nagyjából három év alatt. Igaz, abból volt egy év, amikor Géza Herder-ösztöndíjjal külföldön volt; addig Molnos csinálta...

Le is csúszott azalatt...

... és utána aztán nagyon hamar meg is szűnt.

Na, szóval ott az volt, hogy Szócs Géza kiharcolta valamilyen módon, hogy legyen egy ilyen lehetőség, hetente egy oldal, és nyilván kikhez fordult kéziratokért: a haverokhoz. Persze az sem véletlen, hogy éppen azok barátkoztak, akik írtak is...

És akik között azért csak kellett, hogy legyen egyfajta szellemi közösség, vagy legalábbis valamifajta azonos gondolkodásmód, azonos világlátás, hiszen különben Géza sem fordult volna hozzátok anyagért, akármilyen jó barátok is voltatok.

Az ellenzékiség természetesen közös volt... Úgy tudnám mondani, hogy mindenki mást akart, de mindenki ugyanazt nem akarta. Egy diktatúra tulajdonképpen összetart olyan szempontból, hogy pontosan tudod, hogy van valami, amit utálni kell, amit közösen lehet utálni, és ez egy közös platform benyomását kelti, sőt tulajdonképpen meg is adja. Abban a pillanatban, ahogy ez megszűnik, szétesik a társaság.

De ez a társaság már előbb, nagyjából a nyolcvanas évek elején szétesett...

Pontosan; és azt hiszem, hogy ez is mellettem bizonyít, hogy tudniillik ez tulajdonképpen nem egy eszmei, hanem egy fizikai együttlét volt. Mert mi történt? Négy év ugyebár a főiskola, az egyetem időszaka, amikor az emberek összejárnak. Utána kihelyezik az embereket, szétszóródnak, ki-ki a maga helyére, és akkor már megszűnik ez a kapcsolat: ez azt jelenti, hogy nem szellemi kapcsolat volt, hanem csak a fizikai együttlétből származott; már most félre ne értsd ezt a kifejezést...

Világos... De azért az nyilvánvaló, hogy az — ahogy te fogalmaztad: a fizikai együttlét —, hogy ti nagyon sokat jártatok össze, nagyon sokat beszélgettetek egymással, az nyilván valami módon hatott kinek-kinek a gondolkodására; tehát nyilván egyik hatott a másikra, kölcsönhatások voltak... És ami még külön érdekes — és éppen a te szemszögedből —, hogy ebbe a társaságba nagyon sokan olyanok is bekapcsolódtak, akik „eredendően” nem költő-író emberek voltak; te grafikus voltál, Darkó színész volt...

Ez megint félrevezető, mert Darkó is először írt, és utána lett színész, és én is először írtam, és utána mentem a Képzőművészeti Főiskolára... Szerintem csakis az irodalom hozta össze ezeket az embereket, és tulajdonképpen később csapódtak hozzájuk — és vették át az uralmat közöttük — a „filozófus-hajlamúak”. Kezdődött ez azzal, hogy Ágoston Vilka megszerkesztette a... na...

A Kimaradt Szót.

Igen; de nem arra gondolok; előtte még volt egy antológia... a Varázslataink című kötet, amit még Kerekes Gyuri csinált a Daciánál. Akkoriban volt Nagyváradon egy irodalmi kör, volt Vásárhelyen egy, volt Sepsiszentgyörgyön egy és Kolozsvárt egy; ezek tulajdonképpen nemigen ismerték egymást. Meggyőződésem, hogy akik abban az antológiában szerepelnek, nagy részük máig sem találkozott szemtől szembe. Apró kis társaságocskák ismerték egymást, akik egy-egy városban próbáltak valamit csinálni. Ezért is véletlenszerű az antológia színvonala; innen is egy kicsi, onnan is egy kicsi.

Ágoston Vilka ezután csinálta meg a másodikat... Az az egész azzal kezdődött, hogy Zudornak meg Körössi P. Jóskának eszükbe jutott az a fantasztikus ötlet — ehhez egy kicsit dilisnek kell lenni, hogy ez eszébe jusson egyáltalán az embernek olyan körülmények között —, hogy lehetne egy külön lapot indítani, mert már évek óta, öt-hat évig benn üldögélt mindenkinek a

Forrás-kötete, és az emberek ugyebár szükségét érzik a publikálásnak. Egyebek között ezért is morzsolódtak le olyan sokan véleményem szerint...

Mert nem jutottak publikálási lehetőséghez?

Igen.

Sokan tényleg — ahogy te mondd — lemorzsolódtak ebből a társaságból; de voltak, akik ebbe a helyzetbe bele is haltak: Darkó, Boér, Sütő...

Darkó nagyon különös módon halt meg; az a mai napig sem tisztázódott, hogy hogy tudott belefulladásig érő vízbe. De hát Darkó — hogy is mondjam — tulajdonképpen csak kacérkodott az irodalommal... Ami Sütő Istvánt illeti, azt tudjuk, hogy az ő halála milyen körülmények között történt... Közben pedig a gyilkosa — mert én a gyilkosának tekintem a feljelentőjét — az most is változatlanul a Romániai Magyar Szónak, az átalakult Előrének a tagja, ami ugyebár a romániai viszonyokra nagyon is jellemző... Ez a pasas most hősöködik, veri a mellét, „forradalmár”... undorító.

De Sütő István élete már korábban félrecsúszott, nem? Az a vesszőfutás, amit ő az utolsó néhány évben élt, hogy nem jutott közlési lehetőséghez, munkát nem kapott, börtönben volt...

De mindez a feljelentéssel kezdődött! Azért mondom, hogy a gyilkosa... És a halála is... Ha hivatalosan azt jelentik, hogy Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely között megfagyott a vonaton, akkor ott valami nagyon bűdös dolognak kell lenni... Méghogy megfagyott a vonaton...

És azok, akik publikálhattak? Te abban a szerencsés — illetve nem tudom, szerencsés-e, de abban a — helyzetben voltál, hogy publikáltál: köteteid jelentek meg; próza és versesköteteid. Ez segített elviselni? Mesélj valamit ezekről az évekről; hogy élt ott akkor ez a társaság?

Kezdem azzal, hogy kit is vegyünk ide: Balla Zsófi, Cselényi Béla, Szócs Géza, Egyed Péter... Tamás Gázsika is ott volt... ez volt a mag. Tulajdonképpen én őket már csak azután ismertem meg, hogy publikálni kezdtem. S hogyan lehetett publikálni? Ahogy bárhol a világon: ha valaki írt valamit, s ha az közölhető volt, akkor előbb-utóbb közölték. Természetesen amikor az ember legelőször publikál, akkor nyilván többet kell nyújtania, mint a csak közölhető; később már az is elég. Minden azzal kezdődik, hogy az ember elmegy és odacsapja a szerkesztő asztalára, amit írt; aztán a nyakára jár, s ha lehozták egy versedet, akkor már lehozzák a következőt, s ha lehoztak kettőt, akkor

lehoznak húszat, s előbb-utóbb megjelenik a köteted... Céna kell hozzá, ez a lényeg.

Csakhogy veletek szemben volt egy borzasztó erős ellenállás is; az előbb egy fél mondatban már említettük, hogy a szerkesztőségi pozíciókban jórészt idősebbek ültek, és az ő költészetük bizony erősen más volt szemléletében, formanyelvében, beszédmódjában, mint a tietek. Ezt az ellenállást hogy lehetett legyőzni?

Az ő ellenállásuk... Végül is ők — kimondom — egy puccsot hajtottak végre, amikor is ez a generáció — nevetek nem mondok, de sokan érdemtelenül — becseppent ide-oda a szerkesztőségekbe. És abban a pillanatban ellenségévé váltak nyilvánvalóan az utánuk következőknek. Hogy is mondjam... Amíg csak arról volt szó, hogy írdogál az ember, remekül kijönnek veled, de előbb-utóbb eljutsz egy olyan pontra, ha írással foglalkozol, hogy úgy gondold, neked is szükséged van egy szinekúrára; mert legyünk őszinték, a szerkesztőségi állás egy szinekúra: megkapod a fizetésedet minimális munka mellett, hogy időd legyen írni, dolgozni, alkotni. Márpedig arra, hogy mi új lapot indítsunk, Romániában nem volt mód — az más kérdés, hogy most látjuk: ha mindenkinek módja van rá, az sem jó —, a posztok száma meg korlátozott volt. Így tulajdonképpen ellenérzések támadtak bennünk az előző generációval szemben. Azonkívül ők még közösen tudtak valamit: tudták, hogy mit akarnak, hogyan akarják; legalábbis azt a látszatot keltették. Bár végül is, ha meggondolom, csak mást akartak, mint az előttük járók...

Végül is ti is csak mást akartatok...

Igen, végül is mi is csak mást akartunk. De mindenki a maga módján, ami természetes is... Úgy látom, te valahogy ránk akarod bizonyítani, hogy igenis van generáció, vannak közös szellemi jegyek...

Nem biztos. De ha már ezt mondtad, akkor próbáljuk meg innen megközelíteni: mi volt az a másság, ami a ti költészeteteket az övéktől megkülönböztette?

Azt hiszem annyi, hogy eltelt tíz év. Eltelt tíz év, ami alatt szervezesebben illeszkedtek a költészetbe az avantgard vonások...

Mégiscsak létezett ezek szerint valami másság, és ez a másság — hogy mondjam — ha mindenkinek más-másként is volt más, de a másságában azért azonos volt mondjuk a második Forrás-generációbeliekkel szemben... Ezek a

kötetek nagyon nagy port is vertek annak idején; jó kötetek jöttek ki akkor egymás után: Szőcsé, Egyedé, Adonyié, a tiéd, Kőrössié, Cselényié, Darkóé, Sütőé...

Legutóbb, amikor beszélgettünk, mondtál egy érdekeset: hogy ezekről az antológiákról, meg kötetekről csak mi egymás közt írtunk; az idősebb generáció tulajdonképpen nem is vett tudomást a dologról. Szerinted ez nem annak a jele, amit mondtam, hogy csak annyiban volt ez egy generáció, hogy keményen szembeálltunk az elődeinkkel... akik viszont nem vettek tudomást rólunk; szintén keményen?

Lehet, de ugyanakkor ez — azt hiszem — azt is bizonyítja, amit én mondtam, hogy tudniillik itt azért volt egy nagyon erős szellemi közösség is. Lehet, hogy ez kényszerű volt, tehát hogy egyszerűen rá volt kényszerülve ez a társaság arra, hogy egymásról írjon, mert mások nem írtak róluk, de azért az, hogy írtak egymásról, az nyilván megint csak ezt a szellemi közösséget bizonyítja...

Azért ez sem ennyire egyszerű... Balla Zsófinak egyszer volt egy ötlete; valahogy így mondta: ezután csak egymásról írjunk, egymásról csupa jókat, és addig kell ezt csinálni, amíg ezt elfogadtatjuk. Persze nem jött össze, vagy csak kezdeményekben jött össze... A valóságban talán nem is volt ott igazi összefogás... Nem tudom, hogy ez mennyire vezethető vissza arra a tényre, hogy talán a színészeken kívül nincs irigyebb emberfajta, mint az íróké... De a széteséshez például annak a bizonyos Gaál Gábor Körnek a megszűnte is nagyban hozzájárult. Akárhogy is vesszük, valóban rengeteget jelentett az, hogy este nyolckor elmegy, purparlézol, veszekszel, vitatkozol — mindez egy ilyen műhelyhangulatot, műhelyszagot teremtett — és másnap másként fogsz neki írni. Úgyhogy az erőszakos megszűnése, megszüntetése ennek a körnek, az is hozzájárult... Bár én csak annyit láttam a Gaál Gábor Körben is, hogy mindenki a magáét mondja, önmagát akarja kifejezni. Márpedig igazi — amolyan „második Forrás-generációs” — összetartás csak azok között lehet szerintem, akik között létrejön egyfajta szellemi arcvonal...

És ilyen kötetek nem volt?

De igen, határozottan volt, de csak politikai szempontból, és nem esztétikai szempontból. Hát itt vannak a Béluka versei, a Szőcs Géza versei, a Balla Zsófi versei... hát azok mind különböző kategóriák; mégis valamennyit elfogadtuk és valamennyit szerettük. Tehát nem volt olyasmi például, hogy — ahogy Kassák mondta — csak a szabadvers a vers; ilyesfajta esztétikai megfontolások semmiképpen nem voltak. De ez azt is jelenti, hogy összetartozás, vagy együtt-

gondolkodás sem volt esztétikai szempontból. „Jót s jól” — ennyi volt tulajdonképpen csak a feltétel.

Az összetartozás abban nyilvánult meg, hogy egy nagy bűdösségben éltünk — tudod jól, miben — és mondjuk az ember abban lelte kedvét, hogy sikerült ezt úgy megírni, hogy a cenzor ne vegye észre; vagy ha észreveszi is, ne tudjon belekötni. Tehát úgy megírni a dolgokat, hogy ha esetleg valaki azt mondja, hogy de hát hiszen ez erről meg erről szól, akkor te meghökkenve nézhess rá, hogy ez neki hogy is juthatott eszébe. Szóval ilyen apró kis szánalmas figurázások, amiket tehettünk, de mégiscsak tehettük. És az, ami valamennyire összetartotta a csoportot — mint már említettem — az volt, hogy publikálni akartunk, és úgy éreztük, hogy együtt talán jobban menne. És tényleg jobban ment együtt, mert végül is az antológiákkal törtük át azt a falat, azt a meglehetősen kemény falat, ami előttünk volt.

Pedig ezeket az antológiákat, meg később aztán a köteteket — ahogy mondtad —, elég nehezen fogadta el az előttek járók generációja...

Egyáltalán nem fogadta el...

De vajon mennyire fogadta el mondjuk egy egységes magyar irodalom? Éreztétek-e, hogy volt-e bármilyen fajta visszhangja Erdélyen kívül ezeknek a köteteknek?

Nem; ezt nem is érezhettük, mert nemigen érkeztek visszajelzések; nem is érkezhettek. Magyarországra gondolsz, nem?

Elsősorban...

Nemigen törődtek velünk akkor még Magyarországon; egy-két embertől eltekintve, aki tulajdonképpen ebből élt, hogy odafigyelt. Nem is lehetett hatása, hiszen nem jutottak át a könyvek Magyarországra...

Legalábbis nagyon kevés, és valóban csak nagyon szűk körbe...

Márpedig ha nem jelennek meg a könyvek, akkor nem létezik irodalom...

És ti mennyire tudatok figyelni azokra a hatásokra, amelyek Magyarország felől, vagy egyáltalán külföldről jöttek? Mondtad, hogy már sokkal erősebb volt az avantgard szemléletnek a megjelenése ebben a körben. Hogy tudatok ezekhez kapcsolatokat találni?

Akkor még hozzájutottunk irodalomhoz, folyóiratokhoz; akkoriban ezek még a szerkesztőségekhez eljuthattak...

Ez meddig volt nagyjából; mikor szűnt ez meg?

Ezt fokozatosan csinálták. Időnként csak egy-egy sokk érte az embert. Emlékszem arra — ez '73-74-ben lehetett — amikor egyszerre felemelték a papír árát, és ugyanakkor csökkentették felső diktátummal a folyóiratok terjedelmét; emlékszem, ott üldögélt Bretter a Korunknál, és mindenki panaszkodott, hogy a Korunk akkor most fele akkora lesz és majdnem kétszer olyan drága, és akkor azt mondta Bretter: hát igen, a Pál utcai fiúkban is azt mondta a törökmézáros, hogy hát most kevesebb, hát most drágább. Volt néhány ilyen sokk, de különben ezt — mármint a külföldi folyóiratok kiirtását — fokozatosan intézte el a rezsim, arra hivatkozva, hogy nincsen pénz; előbb ezt a lapot, aztán azt a lapot... Vagy egyszerűen csak levágták a megfelelő keretet, és így maga a szerkesztőség kényszerült rá, hogy külföldi lapokat többé ne hozasson be. Az elsorvasztásnak a technikája volt az is, hogy valahányszor kihalt valaki egy szerkesztőségből, szó sem lehetett arról, hogy pótolják: egyszerűen zárolták a posztját.

Ezért is nem juthattatok ti pozícióba egy-két kivételtől eltekintve...

Ezért is. Aki pedig bejuthatott, az vagy nagy összeköttetésekkel rendelkezett, vagy pedig nem kellett félni tőle; neveket megint nem akarok mondani.

Ebből a generációból — most a generációt megint csak irodalomtörténeti értelemben használom — nagyon sokan elhallgattak, nem publikálnak...

Az, hogy elhallgattak, az természetes. Nézz meg bármely antológiát, vagy bármely nemzedéket... Minden fiatalember előbb-utóbb eljut oda, hogy ha egyebet nem, egy-egy szerelmes verset megír. Aztán kifulladás az ambíció, kifulladás a mondanivaló, elsorvad a tehetség. A legtermészetesebb dolog, hogy az induló csoportokból nagyon kevesen maradnak meg...

Én pontosan erre a kevés emberre kérdeznék rá...

Azok maradtak meg, akik komolyan gondolták...

Arra lennék kíváncsi, hogy te hogy érzed most visszatekintve ennek a mondjuk nagyjából egy évtizednek a szerepét; hogy fog szerinted látszani ez a tíz év?

Tudod, mitől tartok? Nézd meg, hogy a Magyarországra áttelepedett erdélyi íróknak a zöme az ottani dolgait publikálja újra meg újra; tudok emberről, akinek négy kötete volt odaát, sorra megjelentette mind a négyet ideát is. Az emberek lassan már nem tudnak írni; akik idejöttek. Volt ott egy bizonyos közeg, ami mindent felerősített. Mit mondjak neked... egy olyan irodalomban, ahol nem szabad leírni például a macska szót — volt ilyen, és havonta jött ilyesmi —, amikor már az is rezonanciát kelt, hogy valamiképpen kiravaszkodod, hogy mégis belopod a macskát a szövegbe, ott kialakul egy félrehallás, egy másként hallás, és abban a pillanatban, amikor kicsöppentél belőle, nem megy, nem találsz a hangodat. Figyeld meg, milyen kevesen vannak azok, akik túlverekedték magukat ezen a szellemi hiátuson, vagy minek nevezzem. Nagyon halk csipogások méreteződtek túl ott — hogy így fejezzem ki magam — azáltal, hogy abban a közegben hangzottak el. Most ez a közeg már talán végleg történelmivé válik; egyelőre most úgy van. Ebben a pillanatban, amikor még demokráciát játszanak Romániában, s mindent el lehet mondani harsányan, egy az egyben, ezek a szövegek egyszerűen érvényességüket veszítik. Mondok egy konkrét példát: az egyik saját limerickemet fogom felhozni, aminek akkor, ott értelme, célja volt, és még visszhangot is kelthetett. Volt ugyebár a Ceaușescu-éra, amikor is folyton azt mondták, hogy többet termeljete, gyorsabban termeljete; ez állandóan benne volt a köztudatban, folyton ezt harsogták. Namármost, hogyha egy sorozatban, ahol mesék transzplantációjáról van szó, én azt mondom, hogy: „enni kéne, nőni kéne, hízni kéne évről évre, többet, jobban, szaporábban, csudapogácsa világban, éljen a vasorrú néne”, ez abban az érásban egy bomba; de abban a pillanatban, ahogy ennek vége van, ennek a közegnek vége — szemiotikáról ugyebár ne magyarazzunk egymásnak — vége a hatásának is.

És akkor volt hatása?

Igen, hiszen akkor ez a fajta „játékosság” az egyik — vagy talán éppen az egyetlen — módja volt annak, hogy igenis elmondj valamit, amit nem volt szabad elmondani. Végül is ha az ember írt, azt csak akkor érezhette fontosnak, ha elmondta, hogy ez a világ, amelyben élünk, talán mégsem olyan szép és jó, mint ahogy ezt nap mint nap halljuk. Egyfajta etikai tartás megőrzése egy nemzetiségben, vagy egy nyelvben... gondolom, végül is ez a funkciója, a közösségi célja bármiféle irodalomnak. És — mondom — ez a játékosság volt az egyetlen lehetősége annak, hogy az ember közöljön valamit egy olyan közönséggel, amely szintén „deformálódott” ilyen szempontból; „fülhallása lett nékije”. Magyarországon egyszerűen képtelenek lettek volna megérteni ezeket a verseket, éppen azért, mert a befogadó közeg hiányzott hozzá.

S ott az a közösség vevő volt — hogy így mondjam — ezekre a játékoságokba burkolt mondanivalókra; tehát megértették?

Egy aránylag szűk körű közönség meg. És én mindig azt mondtam, hogy a közérthető nem az, amit mindenki megért, hanem amit bárki megérthet; ergo hogyha én valamit úgy írok meg, hogy ha valaki odafigyel, őszintén odafigyel, és ha ugyanakkor nincs szüksége különösebb ismeretekre, hogy megértse, tehát nem egy ezoterikus valamit talál, hanem hogyha odafigyel, akkor megérti, akkor az már közérthető. Ehhez persze egy olyan közönség kell — vagy olyan egyének összessége, mert végül is erről van szó —, akik bíznak benne, hogy a sok szar között azért akad olyasmi is, amire érdemes odafigyelni. Különben nem lett volna az egésznek visszahangja.

Márpedig volt...

Elmondok neked még egy sztorit arról, hogy ez a „rejtjelezés” mennyire általános volt. Volt ott egy költő... vagyis hát ízé... verseket író ember; biztos hallottál róla, a hazafias verseket mind ő csinálta, csak oda kellett fűtteneni. Hát egyszer ez a fiú elhatározta, hogy a fene egye meg, ő nem lesz ezután csak seggnyaló, és írt egy verset a „kényszerköltészetéről”; ez jött ki a versfőkből, felülről lefelé összeolvasva a kezdőbetűket. Nem tudom ugyan, hogy ki kényszerítette bármikor is arra, hogy nyalja a segget... Várta az eredményt, de sehol semmi; ugyanis a kutya sem olvasta már el a verseit. Végül egy kocsmában odalökte az ügyeletes alkoholista költőknek, hogy látjátok, én is tudok ilyet. Nyilván akadt köztük jóindulatú ember, úgyhogy másnap már hívták is, de egyéb baja nem lett, mint hogy többé nem publikálhatott. Pár nap múlva beviszek egy novellát az Utunkhoz; Létaynak adom oda, s Létay kérde: na, mit tud erről az ügyről. Erre én azt mondom: ó, nem ért hozzá ez a srác, ezt a novellát kell elolvasni itt ni: ebben minden harmadik szó negyedik betűjében van az üzenet. Létay felnéz rám: magától kitelik, mondja, és nekifog számolni a betűket...

Egy utolsó kérdés: hogyan látod, milyen jövője van ennek a néhány, ma még működő alkotónak ebből a generációból?

Szerintem tovább fognak menni. Különben is, most már abban a korban — negyven felé — járnak, amikor akár létezett, akár nem közös köldökzsinór, úgyis leszakadnának róla, és mindenki a maga útján fog most már tovább menni. És csak azért lesz ez a harmadik Forrás-nemzedék, mert így nevezte el őket Kántor. És mert valamikor együtt indultak.

(Budapest, 1990. július 21.)

„Ez a társaság úgy viselkedett, mintha a hátizsákjában volna a marsallbot”

SZŐCS GÉZA

1976 legelején, január első napjaiban jelent meg a Forrás-köteted, a Te mentél át a vízen?; ettől a pillanattól számítja a erdélyi irodalomtörténet-írás a harmadik Forrás-generációt; ezek szerint ennek te voltál az elindítója. 1983-ban jelent meg Kovács András Ferenc Forrás-kötete, amitől a negyedik Forrás-generációt számítják. Ugyanennek az évnek az első óráiban te írtál egy verset, aminek az a címe, hogy Dal a kolozsvári fiúkhoz; ez tulajdonképpen a te búcsúd Erdélytől. Ez a nyolc év — a Forrás-köteted megjelenése és a búcsúd közötti időszak — a harmadik Forrás-generáció története is; de mi a legfontosabb történés ebben a nyolc évben a te számodra?

Erre a nyolc évre esnek — fokozódó tempóban — életem legfontosabb eseményei; úgy érteve, hogy '75 és '83 között jelentek meg egymás után a könyveim, a hetvenes években egyetemet végeztem, újságírói munkát kezdtem el, aztán ez fokozatosan átcsúszott politikai szerepvállalásba, tehát egy földalatti folyóirat szerkesztésébe. Minden bizonnyal — az életem későbbi történéseit is szem előtt tartva — a legnagyobb fordulatot ez hozta; az, hogy '81 decemberétől barátaimmal együtt az Ellenpontok című kiadványt elkezdjük szerkeszteni és kiadni. Ez egy olyan horderejű lépés volt, amely az azóta eltelt idő — tehát a '82 után eltelt időszak — minden egyes történését előre befolyásolta, mondhatnám meghatározta.

És hogyan emlékszel ennek a nyolc évnek arra a generációjára, arra a szellemi körére, akik nagyjából együtt indultatok; és akik között te azért is voltál különleges helyzetben, mert kezdetben az Echinoxban, később pedig a Fellegvárban szerkesztőként tudtad őket — legalábbis valamelyest — segíteni, irányítani, összefogni?

Nézd, itt nagyon bonyolult dolog nemzedékekben gondolkodni; nemcsak olyan értelemben, ha a születési évszámokat vesszük alapul, de még olyan értelemben is, ha a kiadási évszámokat, mert itt például nagyon sok furcsaság történt. Annak a szellemi körnek — ha már ezt a kifejezést használtad —, amely Kolozsváron meghatározó kisugárzású lett, vagy később annak bizonyult, a központja a Cselényi-ház volt, a Forduló utca egyben. Itt alakult ki egy olyan

mag, amely nem kizárólag költőkből, vagy irodalmárokból állott, hanem olyanokból, mint Cselényi László, aki rendező, színházi ember; Tamás Gáspár Miklós, aki filozófus — most az akkori időkről beszélek, amikor még nem parlamenti képviselő volt —; Balla Zsófia költő, és az akkori férje, Marius Tabacu; de ide tartozott Selmeczi György zeneszerző; Orbán György zeneszerző, meg a felesége, Salamon Anikó néprajzkutató... Ha úgy tetszik, ez volt az én legszűkebb szellemi otthonom. Ez tehát azt jelenti, hogy például Balla Zsófi, aki nálam évekkal idősebb, és már jóval korábban publikált, mint ahogy az én első kötetem megjelent, mégis, ha a szellemi otthonról beszélünk, akkor őt tudom felsorolni azok között, akik ezt az otthont alkották. Valamivel lazább körben aztán ehhez a társasághoz még igen sokan tartoztak hozzá: például Cselényi László öccse, Cselényi Béla költő; aztán többé-kevésbé lazán és valamivel később Egyed Péter; aztán ide tartozott és a kolozsvári szellemet, tehát a spirituális történéseket meghatározó személy volt Gaál Anna, Gaál Gábornak a lánya; ugyanúgy, mint a Cselényi-ház, meg a Balla Zsófiék lakása, a Gaál Annáé is folytonosan otthont adott az olyan értelmiségieknek, akiknek a helyzete bizonytalan volt egzisztenciálisan — akár reménytelennek is tűnt —, de akikben megvolt az a magabiztosság, vagy öntudat, vagy hit, hogy valós értéket képviselnek és közvetítenek.

A szerencse folytán később én valóban olyan helyzetbe kerültem, hogy bizonyos szellemi erők szerveződésében már intézményesen is segíthettem; ez már kilépés volt ezekből a szűk lakásokból, ez már lehetőséget jelentett — először az Echinox, később a Fellegvár oldalain — arra, hogy egy bizonyos korosztály megfogalmazza önmagát. Ehhez olyanok is tartoztak, akik — mondjuk úgy — nem voltak bejáratosak ezekbe az előbb leírt otthonokba, de mégis úgy érzem, hogy ennek valahogy a gyermekei. Nemcsak azért, mert általam kapcsolatba kerültek ezekkel a körökkel, hanem mert a szellemi függetlenségnek és a lelki szabadságnak az az igénye, amit az előbb leírt csoport megfogalmazott és érvényesített, annak volt egy olyan kisugárzása... egy olyan tartást közvetített, egy olyan intellektuális minőséget szabott meg, mint követelményt, amely kimondva-kimondatlanul mércévé lett; olyan költőkre gondolok, mint Zudor János, Feszt László, Tompa Gábor, Bréda Ferenc, aztán Keszthelyi András, Bretter Zoltán — itt most nyilván nemcsak költőket emlegetek, másokat is —, akik nálam már néhány évvel fiatalabbak, de mégis egy jól körülírható markáns vonulatot jelentenek; még ha egyiknek-másiknak még mindig nincs kötete, vagy később másfajta tevékenység felé vonzódtak és távolodtak el, de mindezek hozzátartoznak ahhoz a térképhez, amelyről beszélünk. Érdekes módon viszont például Markó Béla, vagy Adonyi Mari — akiket igen sokra becsültem és becsültünk kezdettől fogva, mint költőket és mint személyiségeket is — ennek az egésznek a belső struktúrájába, belső mozgásrendszerébe nem tartoztak bele; megbecsült, de — nem sértő módon akarom használni ezt a szót, de mégis ezt kell használnom — kívülálló társaink

voltak, akiket mindig nagy szeretettel olvastunk, de mondjuk a gondolatok mindennapos cseréjében ők, mint résztvevők, nem voltak jelen.

Ugyanakkor mégis létrejött egy olyan — ezek szerint furcsa, vagy paradox — helyzet, hogy te, Szőcs Géza irodalomtörténetileg immáron örökre velük egy generációba, egy kategóriába leszel sorolva, hiszen az irodalomtörténet — most más kérdés, hogy helyesen vagy helytelenül — a Forrás-generáció fogalmát bevezette az erdélyi irodalomtörténetbe; ez azt jelenti, hogy például Adonyi Nagy Máriával, de mondok további neveket: Palotás Dezsővel, Kőrössi P. Józseffel te egy generációba kerültél, legalábbis papíron. Valamifajta szellemi közösség azért volt köztetek is, még ha nem is olyan szoros, mint a baráti körrel?

Nyilván. Ha éppen Kőrössi Papp Józsefről van szó, akkor őt is határozottan azok közül valóként kell említenem, akik Nagyváradon centrális szerepet játszottak az ottani szellemi ébredésben; feltétlenül hozzám tartozónak érzem őt is. Az előbb elmulasztottam megnevezni Palotás Dezsőt; furcsa, ő maga fogalmazta meg mindig a tőlünk való... nem a távolállását, hanem a különállását; de azért ez nem zárta ki azt, hogy igen gyakran közösen léptünk fel, társaságban gyakorta voltunk együtt. Na most egy pillanat; csak pontosítani akarok dolgokat: én azt hiszem, hogy Markó Bélának és Adonyinak is — ha jól emlékszem — korábban jelent meg a kötete, mint énnekem...

Adonyinak utánad jelent meg...

Adonyinak utánam? De Markónak korábban...

Markónak korábban, igen...

Ő idősebb is két évvel, mint én. Talán Markó mégiscsak egy előző, vagy egy átmeneti nemzedékként tartható számon; ő mindig magányos maradt. Talán az én verseskötetem után több olyan könyv követte egymást, amelynek volt szellemi köze egymáshoz; így lehet fogalmazni.

És vajon mi volt ez a szellemi „közös nevező” ezekben a kötetekben, ezekben a versekben: egy gondolkodásmód, egy szemléletmód?

Mielőtt erre válaszolnék, még a Darkó István nevét is meg kell említenem, aki ugyancsak a belső baráti körhöz tartozott; egy Egyed Péterrel való külön kisebb körbe, tehát nem a beszélgetés elején leírt szellemi műhelybe; nos, így, azt hiszem, viszonylag teljes a névsor, bár még — mondom — rengeteg nevet lehetne sorolni, de ezek már közvetett és távolabbi kapcsolatok. Azt hiszem,

hogy ezekben az emberekben, mindnyájunkban megvolt egy — sokak számára bosszantó, sokak számára irritáló — öntudat, amit nagyon könnyű volt ön-hittségnek, vagy impertinenciának minősíteni. Ja, és még valakiről nem beszéltem: ez Tőkés László volt, aki kora fiatalságától kezdve egyházi, kulturális és szellemi vonalon folytatott — reménytelennek tűnő — kultúraépítő kísérleteket, ő többszörösen, egyrészt a nővére, Erzsébet révén kapcsolódott — Balla Zsófián keresztül — a társasághoz, meg énrajtam keresztül is; tehát itt volt egy át- meg átszövődés: érzelmi, baráti, rokoni és szellemi szálaknak az összefonódása. László annak idején írt verseket is — én közöltem is ezekből a Fellegvárbán —, aztán őt is bevontuk az Ellenpontok tevékenységébe, ami az első komoly összeütközését jelentette az államhatalommal.

Most már — azt hiszem — tényleg mindenkit megneveztem, aki fontos volt... és közben azt is próbálom kitapogatni, hogy mi volt a közös nevező. Amikor az előbb azt mondtam, hogy az öntudat, a sokak számára irritáló öntudat, ezen azt értem, hogy ugyan kimondatlanul, és csak jelekből megítélhetően ez a társaság — amelyet egyébként sok ellentmondás és ellentét osztott meg, tehát nem mint homogén társaság képzelendő el —, ez a társaság úgy viselkedett, mintha a hátizsákjában volna a marsallbot. Ezt nem karriertörténetként kell felfogni; tehát Tőkés László nem úgy viselkedett, mint aki tudta, hogy fontos szerepe lesz a diktatúra összeomlásában és püspök lesz belőle; Tamás Gáspár Miklós nem úgy viselkedett, mint aki tudta, hogy vezető politikai személyiség lesz; én sem úgy viselkedtem, mint aki egyszer is kiejtette volna a száján, hogy ismert személyiséggé fogok válni; de minden tettünk, minden lépésünk, minden hangosan megfogalmazott gondolatunk abból az erőkörből táplálkozott, onnan nyerte az energiáit, hogy szabadok, függetlenek, autonóm lények vagyunk; képesek vagyunk egy rettenetes diktatúrában, egy rettenetes helyzetben arra, hogy felemelt fővel, erkölcsileg is, és szellemileg, intellektuálisan is szabadok és függetlenek legyünk; és ez az erő talán a világ megváltásához is elegendő. Ismétlem, ezt nem mondta ki senki, de amikor egyik igen jó barátom — akivel gyakorta szilveszterezünk együtt, főleg Darkóval és Egyeddel —, egy Papp János nevű fiú ifjúsági kardvívó világbajnok lett, akkor ezen egyikünk sem csodálkozott; természetesnek fogtuk fel, és tudtuk, hogy ahogy Papp János a világon a legjobb a kardvívásban, az pont ugyanazt képviseli, mint mi mindannyian, tehát mi mindannyian a legjobbak vagyunk, még akkor is, ha most nincs itt egy világbajnokság, amin ezeket az erőket meg lehetne mérni.

És vajon mi táplálta... milyen forrásokból merített ez az erő?

Egyrészt a műveltség adta önbizalomból. Nem szeretném, hogy ez kérdésnek hasson; nem biztos, hogy mi műveltek voltunk — sőt valószínű, hogy a szó klasszikus, polgári, európai értelmében egyáltalán nem voltunk

műveltek — de a tájékozódásnak egy olyan igénye határozta meg ezt a társaságot, ami példátlan másol; én sokfelé megfordultam a világban, de ez a típusú értelmiségi, akinek a történelmi, irodalmi, lélektani, filozófiai, politikai érdeklődése és tájékozottsága egyaránt kiemelkedő, ilyen nincs sehol; mert nincs rá igény. És nem kell ezt úgy érteni, mintha bármelyikünk a felsorolt szellemtudományoknak profi ismerője lett volna, nem erről van szó természetesen — egyikünk sem lett volna képes egy profi történésszel vagy pszichológussal egyenrangúként értekezni valamilyen témáról —, de az, hogy az érdeklődésünk a szellemi égtájak minden iránya felé kiterjedt, valamint az, hogy nem hagytuk magunkat sem megvásárolni, sem megfélemlíteni, az, hogy a humor, a játékosság, az összeszokás egy olyan szubkultúrát és metakommunikációs világot hozott létre, ahol jelzésekből is pontosan értette egymást öt-tíz ember; ez valami olyan rendkívüli, ez az összetartozásnak, és — mondom — az önértékelésnek, és az ebből fakadó magabiztosságnak olyan tartalékait képezte, amelyek elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy később ezeket az embereket — vagy ezeknek az embereknek egy részét — olyan hatalmas tötéssel indítsa el egy mások számára járhatatlannak tűnő és nagyon messze ívelő pályán. Ennek a magyarázatát nyilvánvalóan nem érti az, aki nem élt benne ebben, és nem tudta azt, hogy ezek a fiúk és lányok úgy járnak-kelnek, hogy — visszatérek ennek az eszmefuttatásnak az elejéhez — a marsallbot ott van a hátizsákjukban, vagy a zsebükben.

Ezt a marsallbotot nem is nagyon volt hajlandó — azt hiszem — figyelembe venni az a kultúra, amit ti annak idején Egyed Péterrel — ugyan hangsúlyozottan csak munkaterminusként — „felnőtt” kultúrának hívtatok; hiszen ha az ember megfigyeli a korabeli sajtót, a ti megjelent kötetitekről jóformán csak olyan recenziót, kritikát olvashat, amelyeket ti magatok írtatok egymásról. Ez is ennek a szűk, egymásra figyelő körnek volt a... — hogy mondjam — szükségszerűsége, hogy nektek magatoknak kellett magatokat kritizálnotok is; mert a „felnőtt” kultúra, tehát az idősebb kritikusok, írók nemigen figyeltek rátok?

Azt hiszem, itt inkább az történhetett, hogy az önmagukat egymást követő hullámokban érvényesítő nemzedékek olyan esztétikai és szellemi normákat dolgoztak ki maguknak, amelyek sztereotípiává lettek, és képtelenek voltak abból kilépni; képtelenek voltak mást is komolyan venni. Író-gyerekek játszadozásának tekintették azt, hogy valaki „madárnyelven” szólalt meg; mert Tamás Gazsi írt egy esszét, aminek olvastán a kritikusok belevörösödtek az első három mondatba, annyi számukra ismeretlen név, fogalom, képzelet és asszociáció volt ott összezsúfolva; még mondhatnék ilyen példákat, de gondolom így is érzed, hogy miről van szó. Volt ellenünk egy vád — az egyébként nagyon bölcs, megértő, és később nagyon szolidáris —, Bajor Andor írta le A

herbertizmus jelentkezéséről és annak veszélyéről szóló írásban. Herbert — azt hiszem — Herbert von Bismarck volt, tehát a nagy kancellár törpe fia. Bajort idegesítette, hogy itt nagyon sok író- és értelmiségi-gyerek bukkan fel; ő biztos azt tartotta volna egészségesnek — hogy egyfajta belterjességet kiküszöböljön —, ha nem írók, költők, történészek, egyetemi tanárok csemetéiből nő fel az új értelmiségi elit, hanem máshonnan. Ez nagyon furcsa, mert itt arról is van szó, hogy tulajdonképpen az apák nem vettek tudomást a saját gyermekeikről — a szónak gyakran familiáris értelmében is apákról van szó —, nem tartották őket képesnek — az intellektuális... a hangsúlyozott intellektuális igény miatt — arra, hogy lehatoljanak..., hogy áthatoljanak a tömegeken. Valamiféle hasznossági elv alapján gondolkozhattak talán; azt gondolták, hogy ez öncélú, ami itt történik, hogy ezt az irodalmat nem képes fogyasztani az erdélyi magyarság; ennek semmilyen haszna, finalitása nincs, tehát hagyjuk meg kuriózumnak; tűrjük meg az Echinox vagy a Fellegvár oldalain — ha megtűrjük —, élcelődhetünk rajta, gúnyolódhatunk vele, de semmiképpen nem tekinthetjük egyenrangú partnernek, olyan faktornak, amely az erdélyi magyarság szellemi háztartásán belül komoly tétel lenne.

De azért — gondolom — az nem csak generációs probléma volt, hogy nektek meg kellett vívni — néha a szó szoros értelmében — a szüleitekkel azért, hogy azokat a pozíciókat elérjétek... amelyek egyébként nem is nagyon adattak aztán meg nektek. Te szerkesztő lettél egy folyóiratnál egy rövid ideig, Egyed Péter hosszú-hosszú hányattatás után most a Kritikon szerkesztője; ti ketten voltatok — illetve most már csak Egyed van — olyan pozícióban az erdélyi magyar irodalmi életben, ami... — hogy mondjam — megillette volna ezt a nagyon erős felkészültséggel és nagyon erős hangütéssel indult generációt.

Ez igaz; de ebben én nem az apákat marasztalnám el. Hihetetlenül erősek voltak a korlátozó, tehát a pályákat lezáró gátak, óriási adag szerencsére volt valakinek szüksége ahhoz, hogy a mesterséges nehezítésekkel majdhogynem lehetlenné tett értelmiségi pályát végigjárhassa. A legkülönbözőbb eszméletlen tiltó rendelkezések: a frissen végzett egyetemisták vidékre való kihelyezését erőszakoló, a központi intézményekben rengeteg év várakozási időt megszabó, a doktori cím megszerzését lehetlenné tevő intézkedések; a feltételek; a párttagság, a beépülés, a kompromisszum, a prostitúció, a szellemi-erkölcsi megtörése az egyénnek... Ha mindezeket figyelembe vesszük, azt mondhatnám, hogy kivételes szerencse, hogy akadhatott egy-két ember, aki — talán a családi kapcsolatoknak és a véletlennek együtt-köszönhetően — olyan állásba, olyan pozícióba kerülhetett, amelyet megérdemelt, és ahonnan segíthette is a többieket. De így működött az egész államberendezkedés; ez nem erdélyi magyar dolog volt, hanem ez jellemezte az államhatalom gyűlöletét

az új, tehát ismeretlen, tehát ellenőrizhetetlen erőkkal szemben, amelyeket sokszorosan meg akart dolgozni, gyötörni ahhoz, hogy bízhasson benne.

Érzésed szerint az a helyzet, amit az előbb felvázoltál, hogy tudniillik milyen nehéz volt értelmiséginek — vagy különösképpen magyar értelmiséginek — lenni azokban az években Erdélyben, az mennyiben befolyásolta azt, hogy ez a generáció nemcsak hogy széthullott, szétszóródott a világban, hanem hogy oly nagy számban vannak halottjai is; gondolok itt Darkóra, Sütő Istvánra, Boér Gézára.

Igen, tulajdonképpen ez az iménti válaszomnak, annak a gondolatmenetnek a vége: mivel ott képtelenség volt érvényesülni, az ember saját rangjának megfelelő módon érvényesülni, hát ki-ki külön-külön olyan csatornákat választott, amelyek lehetővé tették — igen nagy áldozatok árán; például hazát cserélve — lehetővé tették a szellemi és erkölcsi integritás megőrzését ezeknek az embereknek. Ezért rengeteg még azokból a korosztályokból is a kivándorló, az öngyilkos, vagy a tragikusan korán jött halál az elhasználódás miatt, amely korosztályok már — hogy úgy mondjam — befutottak voltak; arra a közép-nemzedékre gondolok, melyhez hozzátartozott Szilágyi Domokos ugyanúgy, mint Aradi József, vagy Nagy Kálmán. Mindig nagy számú volt Erdélyben a halottak aránya, de ha az én korosztályomat veszem figyelembe, akkor azt kell mondanom, hogy úgyszólván minden évben temettünk valakit. És nagyon sokan — ezt is be kell vallanom — az alkoholba menekültek, amikor már összeroppantak az egyenlőtlen küzdelemben, s ez vezetett egyikük-másikuk tragikus halálához. Mások esetében — például Boér Géza esetében — egyszerűen a szívük mondta fel a szolgálatot. És akkor még nem említettük az öngyilkosokat, akikkel az történt, hogy az állami monstrummal való egyenlőtlen küzdelemben ezeknek az embereknek a szervezete felmondta a szolgálatot, a harcképességet.

Azt szeretném végül megkérdezni tőled: hogy látod, ez a nyolc év és ez a generáció milyen szerepet játszott az erdélyi magyarság, az erdélyi magyar irodalom életében?

Nehezen tudnám most lemérni az irodalmi értékeket, amelyek ez alatt a nyolc év alatt létrejöttek... és nyilvánosságot is kaptak, mert ehhez hozzá kell fűzni, hogy igen nagy hányada az írásoknak végül is nem kapott nyilvánosságot. Abban azért biztos vagyok, hogy az erdélyi magyarság szellemi önvédelmének eseménytörténetében ennek a generációnak jelentős szerepet lehet tulajdonítani. Az állapotokba való fásult beletörődéssel, a mimikri-stratégiával, amelyet az előttünk járó korosztályok kollektíve felvállaltak — ám itt nem szabad igazságtalannak lenni: aki nem vállalta fel ezt a stratégiát, az

nagyon nagy valószínűséggel belepusztult, mint például Szilágyi Domokos — a hetvenes évek második felében jelentkező fiatal tollforgatók egész csapata szakított, s ez letagadhatatlan érdemük marad. Mindez nyilvánvalóan nem esztétikai érték, de én azt hiszem, hogy hozzátartozik ezeknek az akkori fiataloknak a portréjához az is, hogy a szabadság igénylése... a szellemi és lelki szabadság igénylése lehetővé tette számukra ezeknek az értékeknek — hangsúlyozottan nem politikai értékekről van szó — az esztétikai formában való lecsapódását is.

(Budapest, 1990. március 30.)

„Végül is komoly játékok voltak ezek”

TOMPA GÁBOR

Alig egy órája érkezted vissza Budapestről — a Könyvhétről —, ahol megjelent a második versesköteted; az erdélyi magyar lírában te azonban annyiban sajátos helyzetben vagy, hogy „papíron” nem tartozol egyetlen Forrás-generációhoz sem, ugyanis az első köteted nem a Forrásban jelent meg. Ennek ellenére úgy érzem a verseidet olvasva — már az első köteted verseit, hiszen a most megjelentet még nem ismerem — hogy te ugyanabba a szellemi körbe tartozol, mint a harmadik Forrás-generáció tagjai. Nem tudom, te is így látod-e; érzel-e velük valóban rokonságot?

Föltétlenül érzek rokonságot. Az, hogy nekem nem jelent meg Forrás-kötetem, tulajdonképpen csak Molnár Guszti meggyőző munkájának tulajdonítható, ugyanis szinte egyszerre volt kész két kötetre való kéziratom: az egyik az, ami végül is az első kötetem lett, egy esszé a rendezésről, A hűtlen színház; a másik pedig a verseskötetem. Márpedig akkoriban Romániában nem jelenhetett meg egy szerzőtől két kötet ugyanabban az évben. Én, szándékom szerint, először a Forrás-sorozatban jelentettem volna meg a verseskötetemet, de Molnár Guszti meggyőzött, hogy fontos lenne, hogy a Századunk sorozat egy színházi témájú kötettel folytatódjék; így mentem bele, hogy először az esszékötetem jelenjen meg. Ezért a verseskötetem egy kissé — úgy érzem — meg is késett; én már szinte nem éreztem a magaménak azt a — hogy úgy mondjam — képet, amit az ember a tudatállapotáról megalkot; nem éreztem magaménak, amit a verseskötet tükröz 1989-ben. Zárójelben megjegyzem, hogy furcsa sorsa volt ennek az esszékötetnek is, hiszen eredetileg 1986-ban volt benne a Kriterion az évi tervében, de Molnár Gusztinál közbejött egy nagyobb méretű házkutatás, ahol rengeteg anyagot koboztak el — olyanokat is, amiket soha nem adtak vissza —, amelyekben éppen dolgozott a kiadó, köztük az én kéziratomat is. A mai napig őrzöm egy dosszié karton fedőlapját, amelyre a jegyzőkönyv egy részét írták, és pedig azt, hogy sorrendben hányadik volt az én kéziratom az elkobzott anyagok listáján. Tizenegy oldalas volt a teljes jegyzőkönyv arról az anyagról, amit elkoboztak; többek között Szabédi-hagyaték is volt benne. Olyan nyolc-tíz hét késéssel adták vissza a kéziratomat, mert mindent elolvastak; a többes szám harmadik személy gondolom nyilvánvaló: a jól ismert Securitate olvasta el. Ezért aztán még egy év késéssel, gyakorlatilag három évet késve jelent meg a verseskötetem ahhoz képest, ahogy én meg szerettem volna jelentetni. Lehet, hogy ha akkor megjelenik, akkor a második is már napvilágot látott volna '89-ben.

Ez a kötetem, ami most jelent meg a Héttorony kiadónál, tulajdonképpen tartalmazza néhány százalékát az első kötetemnek, mégpedig azért, mert ezt '89 októberében adtam le, tehát a változás, a romániai fordulat beállta előtt néhány hónappal; ha akkor a mostani helyzet állott volna fenn, akkor én ezt a kötetet nem is csinálom meg, hanem teljesen új anyagot adok le, hiszen azt a néhány százalékát az első verseskötetemnek ez a kötet csak azért tartalmazza — azt a néhány már megjelent verset —, mert arra gondoltunk, hogy ezzel lehessen majd kivédeni az esetleges kellemetlenségeket, a külföldi megjelenéssel járó, már megszokottá vált kihallgatásokat, „elvtársi beszélgetéseket”.

Na most visszakanyarodva a kérdésedre; ezzel mintegy válaszoltam is, hogy én tulajdonképpen a harmadik Forrás-nemzedék részének érzem magam... vagy inkább nem is így fogalmaznék, hanem úgy, hogy szellemi közösséget érzek néhány olyan költővel, íróval, akiket ebbe a nemzedékbe lehet sorolni. Itt Szőcs Gézáról, Egyed Péterről, Kovács András Ferencről vagy Visky Andrásról van szó; vagy Darkó Istvánról — aki már nincs közöttünk —; de ugyanígy — nem éppen ebből a nemzedékből — Markó Béláról elsősorban, meg Balla Zsófiáról. Ez nem egy nemzedék; nem nemzedéki alapon érzek velük szellemi közösséget, hanem egyfajta — mondjuk — különböző árnyalatú ellenzékiességben, egyfajta közös indulásban, közös irodalmi eszményekben, meg élményekben, és nem utolsósorban — hogy úgy mondjam — a közös élettapasztalatok alapján. Ha visszatekintek — mondjuk — az elmúlt másfél évtizedre, akkor eszembe jut, hogy kikhez fűzött a legszorosabb barátság annak idején. Volt vagy három-négy... Bár Marosvásárhelyen születtem, Marosvásárhelyen is érettségiztem, majd Bukarestbe kerültem, az egyetemre, furcsa mód mégis néhány kolozsvári fiatal költő meg író jelentette akkoriban számomra a legszorosabb baráti kapcsolatot; ez a baráti kapcsolat elsősorban közös meghatározó olvasmányélményeket jelent. Itt gondolok Gézára, Péterre, Darkó Pistára, Cselényiékre és Zsófiára. Markó Bélát sokkal később ismertem meg; hozzá is egészen mély barátság fűz, sőt a költészetben talán őt érzem magamhoz a legközelebb ebben a pillanatban.

Az indulás pillanatában azonban — úgy érzem — nekünk meghatározó élményünk volt a Weöres Sándor-i költészet, a sajátos metafizikája, formakultúrája és játékossága miatt. A mai napig is azt az apolitikus, vagyis a nem közvetlenül politizáló irodalmat szeretem, amilyen a Weöresé. Úgy érzem, hogy az irodalom „átpolitizáltsága”, a politikum állandó jelenléte az irodalomban minálunk végül is csak egy kényszerhelyzet szülötte, egy szükséges rossz; egy olyan szükséges rossz, amely rengeteg kiváló mű megszületését eredményezte, de amelyen túl kell valahogy lépni, ki kell tágítani — hogy úgy mondjam — tiszta irodalommá. Ez talán benne volt már a weöresi magatartásban is, és induláskor ez hatott ránk rendkívüli módon. És innen nézve érdekes, hogy hova jutottak el ennek a társaságnak az egyes alkotói. Tudniillik nem egy

olyan vád érte például Szócs Gézát, hogy l'art pour l'art költészetet művel, hogy apolitikus; volt egy vita: a sajátosság méltósága és az európaiság; abból úgy tűnt ki, mintha ez egy el nem kötelezett irodalom lenne. Pedig ez is az volt, csak más szinten: a mű felé, az esztétikum felé volt elkötelezett. Később a politikum szükségszerűen megjelent mindegyikünk költészetében, vagy írásaiban; de ennek ellenére úgy érzem, hogy nekünk az nagyon fontos volt, hogy a Weöres Sándor-i magatartáshoz vonzódtunk leginkább.

Te azonban ebben a körben valamelyest más helyzetben vagy, mint a többiek, hiszen te — hogy mondjam — nem „főállású” költő vagy; te főállású „színházcsináló” vagy, a kolozsvári színház főrendezője. Mégis valami miatt az irodalom is fontos számodra. Hogy alakult az életed ily módon, hogy a színház mellett a versírás is ennyire létformáddá lett? Mennyiben voltak erre hatással ennek a szellemi körnek a tagjai; az ő hatásuk mennyire volt számottevő abban, hogy te a színházcsinálás mellett — vagy akár előtt — versírással is elkezdtél foglalkozni?

Tulajdonképpen fordítva van a dolog; én először filológusnak készültem, és a pályamódosítási döntésemben közrejátszott néhány furcsa tényező. Most is nagyon sokszor szeretek elmélkedni azon, hogy mi is a rokonság a költészet és a színház között, és mik a lényeges különbségek; vagyis ezeknek a művészeteknek én szeretem tanulmányozni — vagy megfigyelni — az immanenciáját: azokat a sajátosságokat, melyek jól elhatárolják őket egymástól; ugyanakkor ezek azok a sajátosságok, ezek azok a sajátos kifejezőeszközök — a nyelv, a különböző művészeteknek a szemantikai mezeje —, amelyek a létjogosultságukat is bizonyítják. Tehát én — mondom — filológusnak készültem; előbb is jelentkeztem versekkel, minthogy rendezni kezdek, vagy egyáltalán arra gondoljak, hogy a rendezői szakra felvételizzem. Ugyanakkor — ez úgy a hetvenes évek közepe felé történt —, akkor jártam először hosszabb ideig Bukarestben, és láttam néhány akkor világhírű előadásnak számító produkciót, mondjuk például a bukaresti Bulandra Színházban a Leone és Lénát, az Első Erzsébetet, vagy a Lear királyt a Nemzetiben, vagy a Farsangot a Bulandra Színházban, vagy a Kis Színház néhány előadását... Rendkívül pezsgő színházi élet folyt akkor Bukarestben; szinte nem tudta az ember, hogy egy este melyik színházba menjen. Na most én ott felfedeztem valamit. Nekem az otthoni, marosvásárhelyi előadások láttán mindig hiányérzetem volt: elolvastam a drámát, megnéztem, és az előadások nagy többségénél — kivételek persze akadtak, hiszen Harag Györgynek a pályáján is ekkor állt be az a bizonyos fordulat; Nagy István Özönvíz előtt című drámájával — a hiányérzetem abból adódott, hogy túlságosan is alázatosan, a szónak nem a legnemesebb értelmében vett alázattal viszonyulnak a rendezők, az előadások a drámához, mint irodalomhoz. S akkor Bukarestben felfedeztem valami fantasztikus lehetőséget:

felfedeztem azt — s ez nagyon fontos a magam számára —, hogy az előadás az tulajdonképpen a drámától — mint irodalomtól — viszonylag független, önálló műalkotás, ami igenis a megalkotóinak, vagy megalkotójának a világnézetét fejezi ki a színház, az előadás sajátos kifejezőeszközével, sajátos nyelvével, specifikumával, ami tulajdonképpen a színpadi látvány. És itt ne gondolj arra, hogy én ezen látványosságot értek; látvány lehet a sötétség is, látvány lehet az is, hogy valaki másfél órán át meg sem mozdul, hanem csak egy széken ül, de közben valami fantasztikus állapotot közvetít. Tehát egy olyanfajta audiovizuális költészet lehetőségét hordozza magában a színház, amelyet semmilyen más művészet által nem lehet megteremteni. Ráadásul ott van benne a közvetlenség-élmény, a fizikai közvetlenség élménye is, tehát az, hogy ezt az eleven, közvetlen kapcsolatot egyetlen más művészet sem képes megteremteni a közönséggel. Ugyanakkor ez a legtragikusabb művészet is, hiszen ebben a bűvös körforgásban — ahogy megszületik és meghal rögtön — nem konzerválható; még a modern technika sem képes teljesen visszaadni egy előadásnak a hangulatát. Ilyen értelemben talán a leginkább hasonlít magára az életre is, az emberi életre, hogy a legkevésbé maradandó művészet a színház. Ez a tragikum, meg a látványnak ez a költészete vonzott engem a színházhoz. Érdekes módon az én első verseim — és a későbbiekben is nagyon sok — kötött formában íródtak, az első előadásaim viszont sok improvizatív elemet tartalmaztak, nagyobb szabadságot. Most viszont az előadásaimban is — azt hiszem — a zártság felé tartok, a formai fegyelem felé, amelyben mégis nagyobb szabadságot vélek — vagy legalábbis szabadságlehetőséget — felfedezni. Úgy látszik, hogy én így érzem magam szabadnak.

Na most a kérdésedre még mindig csak közvetetten válaszoltam; az érdekes, hogy a nemzedékbeli társaimnak a hatása, ha áttételesen is, de él, felfedezhető az én színházi előadásaimban, olyan értelemben, hogy én soha nem kezeltem olyan nagy szabadsággal, vagy játékosággal egy irodalmi témát, vagy egy vershelyzetet, amint például Szöcs Géza — ezt én mindig irigyeltem —; én valahogy mindig alázatosabb voltam az írásban, de úgy hiszem, hogy a színházban sikerült jobban felszabadulnom.

Ugyanakkor mégis játszol a költészetedben is; egészen pontosan a Visky Andrással írott „négykezeseitek” egyfajta irodalmi játéknak tekinthetők, nem?

Igen. Úgy érzem, hogy én ugyanazt az utat jártam be, amit például Markó Béla, csak éppen fordítva; Markó Béla egy kötetlen forma felől érkezett a szonettek tökéletes formai csiszoltságához meg szigorához; nekem a szabadvers ment nehezebben, de most a négykezések hatására több szabadverset is írtam. Persze nem tudom, hogy ez a négykezések hatása-e, vagy belső szükségyszerűségből adódott. Játék ez valóban, de ebben a játékban van valami

rendkívül nagy fegyelem is. Tudniillik mi úgy írjuk ezeket a négykezeseket, hogy egyikünk elkezd, a másik folytatja, aztán megint váltunk. Előzetes megbeszélésről természetesen szó sincs. Na most a szigor az abban áll, ez a fegyelem, hogy fel kell adnod azt a magadat, amellyel elkezdted a verset, hiszen miután abbahagyod, és a másik folytatja, te már egy egészen más folytatást találsz magad előtt, mint amit mondjuk te folytattál volna; neked igazodnod kell a másikhoz. Tehát ez a látszólagos játék talán még nehezebb; amennyiben ez sikerül, akkor én sokkal jobban fogok örülni neki, mintha egy jó verseskötetem lenne nekem, vagy Andrásnak, mert akkor — azt hiszem — ebben a rendkívül magányos műfajban, ami a vers, sikerül egyfajta olyan közös játékot megteremtünk, amelyben nem is csak a játékoság, hanem — hogy úgy mondjam — az alázat, az áldozathozatal — egy kicsit súlyos talán ez a megfogalmazás —, a lemondás gesztusa van tulajdonképpen.

Mondd, melyik a fontosabb a számodra: a színház, vagy a költészet?

Nézd, annak az esélye, hogy egy színházi embernek a neve fennmarad... de az sem jelent semmit; jelentéktelen anekdotává, színháztörténeté, vagy valami száraz adattá válik, aminek semmi köze nincs a színházi mágiához, a színházi varázslathoz. Félreértés ne essék, nem azért írok én verset, mert félek, hogy a színház ennyire tragikus művészet, és nyomtalanul eltűnik a nevem. Az, hogy a nevem fennmaradjon, az lényegtelen. Hanem úgy érzem, hogy az, amit az előadásaimban fogalmazok meg, azok a gondolataim, vagy az a mondanivalóm — hogy egy ilyen elkoptatott kifejezést használjak — azok végül is először valahol mindig már a verseimben is megtalálhatóak. Nem is tudom, hogy mondjam... én a színházat tulajdonképpen nem tekintem szakmának. Ha most megkérné, hogy az Othellót rendezzem meg, akkor annak ellenére, hogy tudom, hogy remekmű, és tudom, hogy fantasztikus előadások születtek belőle, nem tudnám megcsinálni. Lehet, hogy nincs közöm a műhöz, nincsen meg az a — mit mondjak — ...biológiai kapcsolat. Én úgy érzem, nagyon fontos dolog az, hogy hogy ha az ember verset ír, vagy színházat csinál, úgy mondanám, hogy biológiai kapcsolatba kerül a formával valamiképpen. Ez a színházban sokkal nehezebben jön létre, mert meg kell találni azt a művet, ami elindítja benned ezt. Én valószínűleg olyan alkat vagyok, aki egyrészt magányos, de nem bírom sokáig. Verset írni sem bírok sokáig, mert az egy meghosszabbított magányt igényel, s akkor ilyenkor szeretek színházat csinálni. Én azt hiszem, hogy ez két egyenrangú művészet; a nagy költészet és a nagy színház engem mindig csodálattal tölt el. Azt akarom ezzel mondani, hogy nem szégyellem, hogy mindkét műfajban vannak eszményeim, noha a színház világa, a színházi társadalom, az — úgy érzem — erkölcsileg más, mint a költőtársadalom. Nem azt mondom, hogy erkölcsitenebb; másféle erkölcsű. És ez a tragikumából, a mulandóságából adódik. De én egyaránt tudok örülni annak, hogyha egy

pályatársam kiváló előadását látom, vagy annak, hogyha egy kitűnő verset olvasok valakitől; aki lehet barátom, vagy lehet csak kortársam, de lehet ellenfelem is, mert abban a pillanatban a mű érdekel, és nem a személy. Több olyan pályatársam van, akinek több versét is kívülről tudom; Markó Bélának is, Zsófinak is, Gézának is, és a többieknek is. És úgy érzem, hogy ez így van rendjén.

Visszakérdeznék még a szellemi közösségre; ez az annak idején nagyon együttvolt társaság nagyon szétszóródott az utóbbi néhány évben — nemcsak azért, mert egyesek elhagyták az országot — úgy érzem, szellemileg szétszóródott vagy szétesett ez a társaság. Vajon ennek mi lehet az oka? Nem volt elég erős; a politika legyűrte azt a szellemiséget, amit ti ebben a körben létre tudtatok hozni? Érzed-e azt, hogy ez a társaság — így együtt — adott-e valami olyat, ami mindenképpen megmarad?

Hát félig tréfásan, félig komolyan azt válaszolnám, hogy ez viszont az irodalomnak a tragédiája. Tehát a színháznak a tragédiája az, hogy a mű semmisül meg, viszont a közösség az megmarad, akár hosszú évekig. Az irodalomnál fordítva van, szerintem szükségszerűen; nem azt mondom, hogy a baráti kapcsolatok megszakadnak, mert ez nem igaz; engem például olyan erős baráti szálak fűznek ezeknek az embereknek a nagy részéhez, akikről beszéltem, hogy ezek valószínűleg megszakíthatatlanok lesznek egy egész életút folyamán. Viszont ezek a kis közösségek, amilyen lett légyen például a Megyei Tükör, ami köré egy egész Forrás-nemzedék csoportosult, ezek sajnos mint baráti körök nem maradnak fenn. A művek maradnak fenn, és ezeknek a műveknek a megírásához végül is mégiscsak a magány csendjére van szükség; noha születtek olyan művek is, amelyek egy rendkívül élénk társasági, irodalmi-társasági életnek, vagy társasági szellemnek a hatására születtek meg. Mi a különbség például a második Forrás-nemzedék és a harmadik között? A második Forrás-nemzedék volt az, amelyik a Megyei Tükört csinálta; ott — most én nem azt akarom mondani, hogy ez a generáció értékesebb, vagy nem — talán nagyobb szerepet játszott a politikum — az irodalompolitika és a napi politikum is —, ezért ott szükségszerűen — azt hiszem — a barátságok sem olyan tartósak ennek a generációnak az egyes tagjai között. Úgy érzem, hogy minket jobban összeköt az a fajta eszmény, amit a Weöres Sándor-i eszménnyel próbáltam neked megmagyarázni, mint az a pillanatnyi helyzet, ami összehozta ezt a társaságot.

Most, hogy az előzményekről beszéltél, eszembe jutott egy érdekes párhuzam a te és Visky által együtt írott négykezesekkel: Szőcs Géza és Darkó között is volt egy hasonló fajta játékos együttműködés; ők a Szénégető Henrik történeteket írták ketten, bár nem tudom, hogy techni-

kailag ugyanígy-e, mint ti. A dolog ráadásul azért is különlegesen érdekes, mert Darkó is színházi ember volt, Szőcs pedig költő; te színházi ember vagy, Visky elsősorban költő, noha ő is színházban dolgozik, bár irodalmárként, dramaturgként. Ebben a társaságban mindenféle művészet mindig helyet kapott; szerinted itt nagyobb nyitottság volt, mint az elődöknél?

Úgy érzem, hogy nagyobb nyitottság volt. Egyébként Darkó Pista egyes játékaiban én is részt vettem, többek között a Macska-rádió megszerkesztésében, és főleg gyakorlati megvalósításában...

Kérlek, hogy beszélj erről bővebben, mert ez, azt hiszem; a szűk baráti körön kívül alig ismert.

Darkó Pista kitalált egy rádióadást, aminek az előzményeit bárhol is kereshetnék... egyedül talán Orsón Wellesnek volt az a Bolygók háborúja rádióadása Amerikában, ami hatalmas tömegpánikot keltett... bár egészen más, sokkal visszafogottabb, ironikusabb vállalkozás volt ez, amelynek, ha rokonságot kell keresni az anyagában, akkor Edgar Poe-tól egészen Morgensternig kereshetnők rokonságot; de Szőcs Gézánál is talán. Ennek a Macska-rádióknak az volt az érdekessége, hogy minden hang, ami ezekben a műsorokban szalagra került, elhangzott, az mind Darkó Pista hangja volt. Volt ott hirdetési műsor, kulturális műsor, riportok, politika. Egyfajta expresszionizmusnak és horror-paródiának az ötvözete volt ez. Érdemes lenne elővenni ezeket, bár eltűnt néhány szalag szegény Darkó Pista korai halála után; néhányat őriz Balla Zsófi. Darkó Pista egyébként a színművészeti főiskolát végezte el 1980-ban — vagy '79-ben talán? —; és itt, Marosvásárhelyen, a színművészeti főiskolán készítettük ezeket az előadásokat; szinte hihetetlenül egyszerű, néha primitív eszközökkel, de fantasztikus hatásúak voltak. Ebből ő egyébként a Forrás-kötetében közöl is részleteket. Tehát még rádiója is volt tulajdonképpen ennek a társaságnak; például amikor együtt szilvesztereztünk — mondjuk Gézáéknál, Cselényiéknél vagy máshol —, akkor mindig volt új műsor, biztos, hogy egy-két órát betöltő szilveszteri műsora volt Pistának. A Macska-rádióknak egyébként volt egy fiktív városa is, a városnak volt térképe, volt egy Bendzin elnevezésű irodalmi napilapja, volt két kitalált cég, amely — hogy úgy mondjam — szponzorálta a Macska-rádiót; szóval nagyon érdekes dolgok voltak ezek. Azt hiszem, hogy ezek a játékok mindig is hozzátartoztak ahhoz a nyitottsághoz, amiről beszéltünk; mint ahogy hozzátartoztak a ping-pongmeccsek is, és hozzátartozott azért a politika is, mert aztán lassan ebből kinőtte magát az Ellenpontok, és lassan kinőtte magát az Egyed Péter-i esszé, lassan kinőtte magát a Pista tragikus sorsa is egyébként, vagy Bréda filozofikus írásai. Tehát végül is komoly játékok voltak ezek, úgy érzem.

És te mit kaptál ezektől a játékoktól? Mi az, ami benned ebből olyan mély gyökeret vert, hogy mondjuk kimutatható akár a rendezéseidben, akár a verseidben? Van-e ilyen vonás?

Hát... szerintem az önmagunkra való rálátás, a józan önirónia... Az, hogy rendkívül nyitott tudok lenni azokra az észrevételekre, amelyek kritikailag érnek mondjuk a színházban; sőt igényelem azt. Ebben a társaságban ugyanis volt egy kíméletlen igazmondás is, amikor irodalomról, amikor művekről, amikor mércéről volt szó; nem volt vállveregetés. Az egymás iránti szeretethez, tisztelethez és barátságához hozzátartozott az is, hogy kíméletlenül megtárgyaltuk egymás munkáit, és kimondatott, hogy mi az, ami jobb, ha megmarad jó ötletnek, jó játéknak, és mi az, ami végül is érdemesül arra, hogy műnek neveztessek. Úgy érzem, hogy ez nagyon fontos: a képmutatásnélküliség, a képmutatásnak ez a levetkőzése. Ennek elsősorban a színházban érzem nagy fontosságát, mert az irodalom valahogy nyíltabb; őszintébb — úgy látom — az írók között a kapcsolat, mint egy olyan színházi életben, mint a miénk, amely kényszerűen vált „üggé”; tehát ahol minden előadás „üggé” vált, holott nem minden előadás volt színházesztétikai mércével mérhető. Nem minden előadás felelt meg a színház öntörvényeinek; nagyon sok giccs, sok olcsó napi politizálás nyerte el a színházi előadás, vagy színjáték elnevezést, holott nem volt az. Jó, hogy az értékek nem zárják ki egymást, ezt is megtanultuk mi — vagy én legalábbis itt tanultam meg — ugyanakkor azt is, hogy a dilettantizmus ellen kíméletlenül harcolni kell.

Azzal a változással, ami itt tavaly decemberben végbement, nyilván mindenkinek az egyéni helyzete is megváltozik; nyilván megváltozott a színház helyzete, nyilván megváltozott a költészetnek is a helyzete. Talán el fog jönni — ideális esetben — az az idő, amiről a beszélgetésünk elején beszéltél, hogy az irodalom ne politizáljon — vagy ne „direktbe” politizáljon —, maradjon tisztán irodalom; nyilván a színelőadások is egyre inkább kevésbé „ügyek” kellene majd legyenek, hanem lehetnek majd önmagukban színházi-esztétikai értéket teremtő, valódi színelőadások. Mégis ennek a mondjuk másfél évtizednek nyilván a nyomai megmaradnak bennetek; benned is. Kaptál te ettől a másfél évtizedtől — érzésed szerint — valamit, ami segíteni fog majd egy tiszta irodalomban, egy tiszta színházban?

Most paradox módon azt kell mondanom neked, hogy éppen azt kaptam, amit végül is a tiszta irodalomban és a tiszta színházban mégiscsak politikumnak nevezünk. Az igazi politikum tulajdonképpen a művészetben — szerintem — abban áll, hogy az írónak, a művésznek, a színházi embernek mindenkor ellenzéki magatartást kell tanúsítania. Ez nem egyfajta fenegyerekeskedés parancsa, hanem az a parancs, hogy ezáltal egy társadalom, egy etnikum, egy

csoport, tulajdonképpen az egész társadalom önmagát higgadtan, tárgyilagossággal tudja szemlélni. Most egyre több író politizál napjainkban; nem a világra halad a világ — úgy látom —, nem abba az irányba, amint én mondtam, a tiszta irodalom felé. Tehát ez a politikum, ez az ellenzéki magatartás ez mindenképpen ott van a művekben. Beszéltem az imént Markó Béláról, aki jelenleg szenátor az első szabad választások után létrejött — most, gondolom, főleg alkotmányozó — román parlamentben. Tehát a Havel-jelenség az végül is természetessé vált, nem elszigeteltté; Magyarországon is ugyanez a példa elmondható. Úgy érzem, ez elakaszthat ugyan írói pályákat, de ha ennek a politizálásnak végül is az a haszna, hogy ezt az ellenzéki erkölcsiséget, egy másfajta erkölcsiséget bevigye a politikába, mégpedig abba a kelet-európai politikába, amelyben az erkölcsöt csak idézőjelben lehet erkölcsként emlegetni, akkor mégis úgy érzem, hogy haszna van. Amit ebben a tizenöt évben én tanultam, az ez a fajta ellenzékiesség, ami nem feltétlenül abban áll, hogy mindenáron egy ellenzéki párt oldalán kell állni, de végül is a mindenkori hatalommal szemben és a mindenkori társadalmi berendezkedéshez viszonyítva a művésznak mindig ellenzéki magatartást kell tanúsítania.

(Kolozsvár, 1990. június 2.)